

офертасю 8.11.96

Евген Стахів

**КРІЗЬ
ТЮРМИ,
ПІДПІЛЛЯ
Й КОРДОНИ**

*Повість
МОГО ЖИТТЯ*

*Літературна редакція
Валентини Пашенко*

КИЇВ
"РАДА"
1995

Присвячую моїй
терплячій дружині Марії,
яка під час моїх довгих і
небезпечних мандрів
доглядала наших малих дітей і
журилася моєю і нашою долею.

Ця книжка народилася зі спогадів про те, що довелося пережити її авторові в далекі роки боротьби за незалежну Україну. Він сидів у в'язницях, був у підпіллі, переходив кордони різних держав, щоразу ризикуючи життям.

Його біографія — справжній "широкоформатний", гостросюжетний роман. Усього того, що випало на долю Євгена Стахова, вистачило б і на десяток життів.

Передмова

МІХАЙЛА СЛАБОШПИЦЬКОГО

Художник ВІТАЛІЙ МІТЧЕНКО

С 4702640104-015 Без оголош.

95

- © Євген Стахів, 1995
- © Передмова, М. Слабошпицький, 1995
- © Художнє оформлення, Віталій Мітченко, 1995

ISBN 5-7707-6495-3

На якомусь зібранні, де було багато молодих людей, Іван Драч назвав Євгена Стахова наймолодшим із усіх присутніх. І ніхто йому не заперечив, хоча дата народження цього сивого кремезного чоловіка свідчила про зовсім протилежне. Всім одразу ж здалося, що в Драчевих словах немає ніякого парадоксу, бо вік має не тільки астрономічний, а й суто ментальний вимір. Постійно усміхнений, внутрішньо зібраний, енергійний Євген Стахів несе з собою радісне відчуття свіжої життєвої енергії; а на нього багата передовсім молодість, бо в старших людей — то вже явище виняткове.

Я вперше зустрівся з цим чоловіком п'ять років тому. І з першого погляду відчув у ньому спокійну й розумну внутрішню силу, яка дозволяє людині долати в житті надзвичайно складні перепони. Я ще не знав тоді його біографії, а тільки вчував: позаду в нього, очевидно, рідкісно складна, щедра на всякі перипетії дорога. Я брав тоді в нього інтерв'ю для "Народної газети", і мені вперше на коротку мить відкрився екран його минулого, де змигнула загадка "Молодої гвардії", яку Євген Стахів назвав міфом Олександра Фадєєва. Та публікація мала великий розголос. До редакції газети обізвалися люди, які зустрічалися з ним на стежках оунівського підпілля, посипалося чимало запитань про те, що ж і як насправді було в Краснодарі під час німецької окупації; на Стахова злюбно накинулася комуністичні газети, і особливо щедро облила його брудом московська "Правда", що назвала пана Євгена не інакше, як "самозванець із Америки". Потужна ідеологічна машина відразу ж включилася на захист своїх міфів і дискредитацію особи того, хто на них замахнувся, — випробувана впродовж десятиліть тактика боротьби. Він реагував на те з філософською іронією: мовляв, радий дати роботу комуністичним ідеологам, щоб не дрімали без діла.

Стахів — людина невгамовна, людина дороги. Тількино прилетівши до Києва й стиснувши в обіймах друзів, він уже вибирається на Донеччину чи Дніпропетровщину, де легко знаходитиме свої сліди понад п'ятдесятирічної давності. Або повертається до столиці України обсмалений молдовським сонцем (навідував тамтешні українські громади) й оповідає: українське весілля в Молдові зберігає всі складові свого традиційного сценарію.

Стахів — людина рідкісно допитлива, цікава до всього, що і як складається в Україні. Перебуваючи в Києві,

встигає за день зустрітися з десятком політичних і громадських діячів, щоб почути їхню думку про перебіг ту-тешніх подій, зіставити її зі своєю. Хоче встигнути повсюдно (і встигає!), хоче бути самовидцем розбудови нашої держави. Інколи здається, він знає про нас і наші проблеми більше, аніж ми самі. Він — жадібно відкрита до всього нового система. Консерватизм старості з його неодмінним звуженням зацікавлень і людських стосунків йому не загрожує.

Ця книжка народилася зі Стахових розповідей про все те, що йому довелося пережити в роки боротьби за незалежну Україну (а ті роки виклалися довгим ланцюгом власне всього його свідомого життя). Він і сидів у тюрмах, і був у підпіллі, і переходив кордони різних держав, ясна річ, щоразу важачи життям. Його біографія — готовий “широкоформатний”, гостросюжетний роман. Усього того, що випало на долю Євгена Стахова, вистачило б і на десяток людей.

Стахів — людина з винятковою пам'яттю. Він називає імена десятків людей, з якими йому довелося бути в Карпатській Січі, у підпіллі в Галиччині й на Донеччині, докладно змальовує особливості їхніх характерів та зовнішності. Він пам'ятає суть дискусій багаторічної давності. Але він добре пам'ятає не тільки те, що відбувалося довкола нього. Докладно оповідає пан Євген і про ту складну внутрішню роботу, що впродовж десятиліть тривала в ньому.

Він пройшов серйозну політичну еволюцію, почавши свою діяльність в ОУН як апологет тоталітаризму й ще під час Другої світової війни, в підпіллі на Донеччині, ставши переконаним і послідовним демократом. Це, власне, одне із головних моментів книги Євгена Стахова. Це — його своєрідний заповіт молодому читачеві. В тексті книги “Крізь тюрми, підпілля й кордони” ніде немає прямого звертання автора саме до молодого читача, і все ж мені здається, що вона писалася передовсім для нього. Бо завжди з особливою радістю Стахів поспішає на зустрічі саме з юною аудиторією.

Євген Стахів живе в Нью-Йорку. Його книга йде до читача в Україні. Є в тому і логічний підсумок його боротьби, є її своєрідний символ благодатного скорочення відстаней між українцями в світі.

З книгою Вас, дорогий пане Євгене!

З книгою нас, читачі! З рідкісно цікавою книгою.

Михайло СЛАБОШПИЦЬКИЙ.

Публікую ці мої спомини, щоб не пішли в небуття усі ці події, які відбувалися більше як п'ятдесят років тому, а також імена молодих патріотів, які віддали життя за Україну.

Вірю, що треба писати правду про ці події без огляду на те, подобається це комусь чи ні. Правда допоможе розібратися історикам в подіях, що відбувалися на українських землях, і хто був героєм, а хто лише хоче жити коштом інших.

Є. СТАХІВ

ПЕРЕМИШЛЬ:
ПОЧАТОК ПОЧАТКІВ

Я походжу з Перемишля — українського міста, що залежно від того, як змінювалася кордон держав, належало то Австро-Угорщині, то Польщі, то Україні, то Російській імперії. На жаль, і нині воно відлучене від українського материка, але з історії України його викреслити неможливо.

Народився я 1918 року, за кілька місяців до розвалу Австрії. На той час мій батько Павло Миколайович Стахів мав 38 років (1880 р.н.) і четверо дітей. Він був професійний підстаршина, штабс-фельдфебель артилерії, вже двадцять літ служив у австрійській армії.

1 листопада 1918 року — день, коли у Львові було проголошено Західно-Українську Народну Республіку, — застало його вдома, в Перемишлі. Мав щастя бути у відпустці. Тут українці також перебрали владу в свої руки, і того ж дня він зголосився добровольцем до Української Галицької Армії.

Польська меншина і утворена в листопаді 1918 року польська держава при збройній підтримці із заходу почали агресивну війну проти ЗУНР. Вона тривала недовго, і за пару тижнів поляки зайняли Перемишль. Батько потрапив у полон, але був там недовго, бо вже на польське Різдво, 26 грудня, разом з невеликою групою українців втік із Вадовичів коло Кракова, де їх тримали, і рушив на південь. Перейшов чехословацький кордон, і далі — словацькими, а опісля нашими лемківськими, прашівськими селами домандрував ген аж до Лабочного, потім на південь до Воловця — карпатськоукраїнського села, перейшов кордон до Галичини і знову став до своєї команди УГА в Стрию. Воював далі. Був у боях під Вапняркою, Жмеринкою. З частинами, що ними командував ге-

нерал Антон Кравс, перейшов так званій чотирикутник смерті. Хворів на тиф, але якимсь чудом вижив, а дуже багато жовнів тоді померло від тифу.

По вісьмох місяцях оборонної війни війська Червоної Української Галицької Армії перейшли Збруч. Весною 1920-го; коли Петлюра підписав договір з Пілсудським, частини армії під команду А. Кравса, — як я пам'ятаю з оповідань батька, то була П'ята Херсонська дивізія, — не бажаючи підпорядкуватись польській владі, перемарширували через Гуцульщину на Чехословацьку і дали себе інтернувати на Карпатській Україні. То сталося в околицях Рахова десь у травні. Спочатку їх тримали в Ліберці (німецька назва — Райхенберг) в Судетах, а опісля табір зліквідували і перенесли до Йозефова. Туди також переправили інтерновану гірську бригаду ЧУГА полковника Вариводи з табору Дойчгабель.

Тим часом маму в Перемишлі переслідувала польська влада, розшукуючи батька, що втік з полону. І коли по тривалому часі — минуло, мабуть, півтора року, як він покінчив хату, — одержала від нього картку з Чехословацьчини, то не мала іншого виходу, як з усіма дітьми — найстаршою Олею (1908 р.н.), Володимиром (1910), Іриною (1912), Марусею (1914) і мною, найменшим, — сіла на поїзд до Тешіна, там перейшла польсько-чеський кордон, приїхала до Райхенберга (Ліберця) — і ми почали еміграційне життя.

Моя пам'ять добре сягає 1925 року. Я чітко пригадую собі той час, мою родину в ньому, наш йозефівський побут. Пам'ятаю села коло Йозефова — Старий Плес, Новий Плес, куди не раз мама мене послала по молоко. Там була річка, де ми купалися. А неподалік — величезний полігон, де проходили маневри чеської армії — піхоти й артилерії. На полігоні в червні на Івана — чеського Івана Гуса — відбувалося народне гуляння, палили величезні ватри. Батьки взяли нас на свято — вражаюче видовище пізно ввечері, при вогнищах.

Пам'ятаю містечко Яроміж. Батько зустрів там чехів, з котрими служив у австрійській армії, і вони запросили нас на так звану гутьбу — у нас називається відпуст. Там були каруселі, грала шарманка, молодь танцювала вальси і всі пили пиво, смачне чеське пиво, і навіть мені дали трохи посмакувати.

Я ходив до першого класу таборової народної школи, директором якої був Кравець, а вчили нас професори Балицький, Лукіянович, Черномаз, доктор Іван Козак. Була і гімназія, до якої ходили мої сестри і брат. Пригадую, з ним разом вчилися Стефан і Володимир Кутові, а в моєму класі був Славко Рудий (1938-го він скінчив Перемишльську гімназію, нині живе у Філадельфії), Вілій Баран із сестрою — їхній батько був диригентом духового і струнного таборових оркестрів.

Пригадую вечір на Миколая, в якому я — вже учень другого класу — брав участь, щось декламував. Добре пам'ятаю, як на шевченківському святі, а у нас відбувалися концерти, присвячені творчості Івана Франка і Тараса Шевченка, мій брат Володимир читав напам'ять "Гайдамаків": "Гомоніла Україна, довго гомоніла, довго, довго кров степами текла-червоніла..."

Був у нас у Йозефові й аматорський театр, де грали драми і навіть опери й оперети. Пам'ятаю, ставили "Катерину" Аркаса. Танців у таборі вчив славетний танцюрист Василь Авраменко, котрий опісля виїхав до Америки і довго жив у Нью-Йорку. В Йозефові показували уривки з його фільму "Запорожець за Дунаєм".

Одне слово, і в тих, таборових, умовах точилося досить жваве культурне, громадське життя, яке формувало мою свідомість, в першу чергу — національну. Але найбільший вплив мав на мене батько. Він багато розповідав мені про свій рід, про себе, я бачив його в стосунках з людьми, мимоволі перебирав собі його переконання. Він щодалі більше ставав для мене незаперечним авторитетом. Тоді я цього не усвідомлював, як і кожна дитина, — скільки в мою душу було вкладено саме ним...

Батько розповідав мені про своє рідне село Нуще Зборівського повіту, свого батька — Миколу Федоровича Стахова (1850 р.н.). Дідо був жонатий з Параскевією Наливайко — з дому Наливайків, старого нашого козацького роду.

Мені запали в пам'ять, може, й незначні епізоди з його оповідок, але як для дитини дуже екзотичні. Зокрема, про те, як під час свого перебування в Тернополі він працював у адмірала австрійської армії доктора Зарицького. Австрійська імперія мала флот — їй належало Адриатичне узбережжя від Трієста на південь аж по Рагузу, — який базувався у Трієсті, і частина його брала участь

у придушенні бунту боксерів у Шанхаї. Разом з тим флотом у Шанхаї був і лікар Зарицький. Він багато розповідав цікавого про Китай моєму батькові і навіть подарував якісь китайські образки і статуетки. Щось таке було у нашій хаті.

Батько під час служби в австрійській армії спочатку був у Корнайбурзі і Кlostенайбурзі поблизу Відня, де вишколював новобранців зі старшинської школи. Після того — у фортечній артилерії в Перемишлі. Перемишльська твердиня була найбільшим Верденом сходу Європи — австрійським Верденом. Саме у Перемишлі він познайомився з Казимірою Дудінською, римо-католичкою, і 1907 року одружився. То була моя мама.

Тато виховував і дав освіту своєму братові Матвієві, молодшому від нього на п'ятнадцять років. Він забрав його з Нуща до Перемишля, утримував у Перемишльській гімназії десь від 1909-го до 1914—15 рр. По тому його взяли до австрійської армії. Він склав так звану крігсматуру і став офіцером. Після розпаду Австрійської імперії був чотарем ГА, служив у гірській бригаді Вароводи, що боронила фронти поблизу Хирова (під Перемишлем) і, притиснена польським військом коло Турки, перейшла кордон. Матвій також був емігрантом у Чехословаччині в таборі Дойчабель. Пізніше студював у Празі право, скінчив університет і повернувся до Галичини.

Пам'ятаю, батько часто співав стару, з кінця попереднього століття, пісню:

Було літо, було літо, а тепер зима.
Був то колись гаразд у нас, а тепер нема.
Поки ліси зеленіли, припали сніги.
Руську землю, руську волю взяли вороги.
А то би нам добре було, Бог би нас любив,
Коби русин більше вчився, зато менше пив...

Співав ще такі пісеньки, де половина слів була українських; половина польських — коляди з мішаними словами.

Він оповідав про старі часи, коли ще українці називалися русинами, і про те, що русини були поділені на твердяків і м'яких. Твердяки — ті, що орієнтувалися на Росію, кацапи. М'які були австрофіли. Оповідав про той час, коли русини переходили на українство, і про боротьбу між українофілами, австрофілами та русофілами. То-

дішніх українофілів очолювали Іван Франко, Павлик, пізніше Трильовський. Це була українська радикальна соціалістична партія, в той час — націоналістична, оскільки борювала австрофілів і русофілів. Вони були справжні українські самостійники.

В тодішніх дискусіях, суперечках між різними політичними угрупованнями в Йозефові я мало що розумів, але пам'ятаю, що молоді галицькі старшини, здебільшого члени УВО*, які сходились у нашій хаті, критикували декотрих старших.

Мій батько оповідав їм про свої пригоди, про полон у Вадовичах, про втечу, мандрівку по Чехословаччині. Ті його розповіді я пам'ятаю по сьогодні. Я так добре їх знав, що не раз, коли приходили люди і він повторював свої спомини, опускаючи деякі місця, я відразу уточнював: "Ні, то було так..."

Пригадую також, 1926 року, коли в Парижі Шварцбард убив Петлюру, галицькі старшини не віддавали жодної пошани Петлюрі через те, що він підписав Варшавський договір і віддав Галичину Польщі. Єдиний, мабуть, хто носив чорну опаску на рукаві, був мій батько. І коли з ним дискутували, відповідав, що Петлюра як головнокомандувач українських військ і президент Української республіки заслуговує на велику пошану. Також він дуже шанував і цілком підтримував Президента ЗУНР Євгена Петрушевича, котрий послідовно на еміграції провадив жорстку протипольську політику.

У нас в хаті читали "Український скиталець" — журнал-місячник, що його, здається, і видавав Євген Петрушевич. Він був гостро протипольський, містив різкі статті, вірші Петра Карманського, Василя Пачовського. Взагалі, якийсь час мав суто пропагандивний характер — коли почали виїжджати з Йозефова на Радянську Україну. Тоді у нас в таборі говорили, що гасло Петрушевича і його прихильників: "Хоч з чортом, а проти Польщі".

В моїй пам'яті лишилося дещо з тих часів про діяльність УВО. Річ у тім, що члени УВО, яких розшукувала польська поліція, тікали до Чехословаччини і переховувалися в нашому таборі. Пригадую, в таборі був Микола Бігун. У нас говорили, що поляки ввіймали і розстріляли

* Українська Військова Організація під проводом полковника Євгена Коновальця, створена на західноукраїнських землях учасниками визвольних змагань у відповідь на польський терор.

старшин УГА Шеремету і Луцейка, які пішли в рейд із Советського Союзу, з-під Волочпська, в бік Тернополя. З табору колишні галицькі старшини, молоді хлопці, ходили в рейд на Західну Україну — на Перегінськ, здається, — там розбили пост поліції і втекли назад.

Йозефів — ця стара твердиня, будована австрійцями, проти Німеччини, мабуть, ще за Йосифа II (тому і називався Йозефів), — мав величезні каземати. Члени УВО там убили провокатора, котрий доносив до польської поліції, і в тих казематах його тіло загребл.

Все це стало причиною протестів і звинувачень польської держави, і якоесь чеська поліція збройним військом оточила табір і шукала втікачів.

Добре пригадую той час, коли з Йозефова почали добровільно виїздити на Радянську Україну колишні бійці і старшини ГА. Їхали професор Вахняк, Мужелівський, Дорко, Первусяк, Улицький, родини Стеф'юків, Степанюків. Намовляли також нас, мого старшого брата Володимира, але ми вирішили лишитися.

На Різдво 1926 року до нас прийшли доктор Іван Козак (котрий потім виїхав до Америки, помер у Нью-Йорку), Роман Мінів (пізніше був представником ОУН у Литві), Мужелівський — всього душ двадцять. Одні з гостей від'їжджали (їх називали радянофілами), інші залишались, але між ними не було жодного непорозуміння, не було ненависті — добродушно дискутували, співали, жартували.

Тоді виїхало біля тисячі людей, серед них, правдоподібно, були й члени УВО. Гімназія втратила багато вчителів і закрилася.

Знаємо, що з Галичини на Радянську Україну цілою родиною виїхали Крушельницькі, Юрій Рудницький, поїхав так само на гостинні виступи Антін Рудницький з Марією Сокіл — до Харківської опери, де цілий рік він працював диригентом.

Імовірно, що понад дев'яносто відсотків тих, що виїхали, були арештовані і по тому розстріляні. Припускаю також, що багато з тих, хто цього уникнув, пішли на співпрацю з відповідними органами. При цьому треба згадати і такого колишнього чотаря Українських Січових Стрільців Хом'яка (виїшла книжка Судоплатова, який стверджує, що його справжнє прізвище Лебедь), котрий 1934 року — в той час в ОУН він мав псевдо Найденко

— з'явився в Бельгії, у Брюсселі, знайшов контакт до інженера Дмитра Андрієвського, той зв'язав його з Романом Сушком і Євгеном Коновальцем. На той зв'язок Хом'яка пізніше прибув до Фінляндії Половедько, а після нього Валюх — і він убив Коновальця. Це належить до історії советських провокацій.

Вже коли табір розформували, виїхали і наші таборіві священники — отець Кривуцький і отець Кушкевич, обоє колишні капелани УГА. Кривуцький тоді ж переїхав до Канади, не так давно помер, маючи 101 рік. Думаю, Кушкевич також лишився на еміграції, бо знаю, що в 1939-40 рр. він був у Берліні.

ГІМНАЗІЯ

1926 року польська влада дозволила емігрантам повернутися на батьківщину, запевнивши, що ніхто з них не буде переслідуваний. Моя родина, крім Ірини, яка лишилася кінчати гімназію в Жевніцах, і Ольги, що студіювала в Українській Подєбрадській академії, вирішила їхати на свою українську землю. Батько, мама і четверо дітей (1921 року в Йозефові народився ще наймолодший Ігор) через Краків, Пряшів (то мусів бути липень, бо, пам'ятаю, хліб на полях стояв незібраний) повернулися до власного дому в Перемишлі, у дідову хату. Мій дід вже помер. Він був будівничий, будував дома. І сам їх колись мав у Перемишлі три чи чотири. Але, розповідала мама, при горілці підписував векселі — позички своїм колегам, а ті не платили, і так він втратив ті свої будинки.

Лиш один дім з великим городом лишився, і саме в ньому ми й мешкали разом з моїми тітками — маминими сестрами. Одна — незаміжня, друга заміжня, але без дітей. Ця друга добре заробляла і трохи нам допомагала, бо попервах ми тяжко бідували. Батько не міг дістати роботу. В Йозефові він працював бухгалтером, книговодом, — спочатку у чехословацькій військовій комендатурі, оскільки табір був під командою чеського війська, а по тому, як табір перейшов під опіку цивільної влади, у приватному магазині Гейцмана.

У Перемишлі були три банки: банк "Віра", Щаднича каса і Міщанська каса. Саме у Міщанській касі з часом

батько дістав собі роботу. Спочатку каса була недіяльна, і він одержував дрібну платню — 60 злотих на місяць. А потім розвинулася, розбудувалась — і платня зросла до 100—150 зл. А 1936 року він отримував, здається, вже 250 зл.

Восени я почав ходити до школи сестер Служебниць — школи св. Миколая. Володимир склав іспит у п'ятій клас державної Перемишльської гімназії, а Маруся — в третій клас Українського жіночого інституту. Пригадую донині своїх однокласників — і тих, що 2—3 класи скінчили і перестали ходити, як мій сусід Володко Ковалик, Орест Білянський, Только Мацків, Мельничин; і тих, що скінчили гімназію 1936 року, — Юрко Кішакевич (був дентистом у Пітсбургу, уже помер), Ірена Кравчишин (також дентист — у Чикаго), Стефа Кіцька (тепер Кочеш, живе у Торонто), Геня Лесик (у Кракові).

Директоркою школи була сестра Амалия Чабан, вчили сестри Галина, Терсикія Дідушок (її брат, пам'ятаю, був сотник Січових Стрільців). Опікуном нашої школи — він завжди восени, на Йосафата, приходив на наш концерт — перемишльський Владика єпископ Йосафат Коциловський. Священником у школі був отець Гащак, опікувався нею також отець Комарницький.

Скінчив я народну школу 1928 року і втримав екзамен до Перемишльської гімназії. В той час у гімназії саме складали матуру. Не здав і застрелився Бсцько, учень восьмого класу, що жив на Вовчу. По тому був величезний похорон і дуже дивний, бо всі похорони йшли в бік цвинтаря, а цей від цвинтаря (в Перемишлі був звичай, що тіло самовбивць тримали у трупарні на цвинтарі) — на Вовче. То був великий похід через усе місто, в ньому масово брала участь уся перемишлянська молодь.

До першого класу гімназії зі мною ходили Олег Бадан, Богдан Бандрович, Євген Бернакевич, Володимир Заньків (він був лікарем у Нью-Йорку, вже помер), Богдан Мазяр (на початку 1942-го німці розстріляли його у Кременчуку).

Латини нас вчив професор Теодор Гоца, колишній сотник артилерії УГА, брав участь в обороні Перемишля. Свого часу, як він був рекрутом у австрійській армії, мій батько як комендант старшинської школи в Корнайбурзі вишколював його — майбутнього професора Гоцу. Тож нині він мені казав: "Ну нічого, тепер я дам тобі такі

“пігули”, як твій батько давав мені в австрійській армії”. Але, звичайно, то був жарт, бо я добре вчився і він не мав зі мною жодних клопотів.

Нашими викладачами були також професор Клим Вахнянин, Володимир Грех, Богдан Загайкевич, Теодор Поляха (вірогідно, був офіцером УГА), географії вчив Теодосій Ставничий, природи — Осип Лісикевич, навіть був один учитель єврейського походження — Шмерль Фріцганд. Директором гімназії недовго був (став шкільним інспектором) Денис Лукіянович. По тому за кілька років змінилося троє директорів — Степан Бобеляк, Михайло Федевич, Роман Дубляниця, а в 1932-му став Степан Шах.

Учні дуже шанували Василя Пачовського. Він був великий патріот, вчив любити свій народ, своєю минувшину, поза годинами української мови і літератури добровільно робив виклади з історії України. Так само взимку під час руханки (руханкова зала не опалювалась) ми сиділи в класах й історії України нас учив професор Євген Бачицький.

Я вже говорив, що з малих літ виховувався в патріотичному національному дусі — то закладалось в мене батьком, моїми старшими сестрами і братом, молодими офіцерами УГА і членами УВО, які приходили до нас додому і оповідали про свої подвиги. Пам'ятаю, як часто мене розпитували старші люди, родичі моїх приятелів, про Йозефів, про УГА, про батька — я розповідав про боротьбу за визволення, долю мого батька, про те, як громадянство “віддячується” тим, хто воював, і плакав. Так глибоко все це боліло в моїм серці. Я тоді не міг добре говорити по-польськи, бо виріс у Чехословаччині, та й не дуже старався. І так до закінчення гімназії й не навчився. Пам'ятаю, все Юрко Кішакевич з мене сміявся, що я але говорю польською мовою...

Ще у нас викладав математику Михайло Демчук — великий патріот, член соціалістичної партії, він у Перемишлі організував бурсу для бідних — “Дешева кухня”. А в 1941—42 рр., під час Другої світової війни, створив комітет допомоги полоненим Червоної Армії. В перемишльському таборі їх було 20 тисяч солдат, і то переважно українці. Вони масово гинули від тифу. Думаю, що половина, а може, й більше з них померло. Професор Демчук, допомагаючи їм, сам дістав тиф і 1942 року помер.

Його дружина, з дому Літинська, лишилася в Перемишлі. Жила там до 1980 року — в нашій квартирі під лікарською опікою сина моєї найстаршої сестри Ольги. Думаю, їй було десь 85 років, як умерла. Єдиний син Демчуків утік з Німеччини до Швейцарії, працював у “Базлер Нахріхтен”. Його послали кореспондентом до Іспанії, і там в загадковий спосіб десь 1955-го його вбили. Мав 42—43 роки, як трагічно загинув.

Перемишльська гімназія знала багато світлих часів. Її учні і викладачі завжди були у вирі всіх політичних, суспільних подій. Почалося ще 1923-го, коли УВО дала наказ бойкотувати вибори до польського парламенту, оскільки не була ще остаточно вирішена доля Галичини. Все українське громадянство підтримувало УВО. Членами УВО були і уністи, і радикали — тож бойкот був всезагальний. Ніхто з українців не брав участі, за винятком Твердохліба зі Стрия (на нього казали Хрунь) — і тому УВО його вбило — та деяких священників-русифілів, як Яворський, але коли він став кандидатом від москвофілів, наш митрополит Шептицький його суспендував.

Що більше поляки арештовували українців і насаджували польську мову, то більшими були спротив і ненависть до окупантів. 1924 року бойовики УВО — студенти Перемишльської гімназії Волощак і Кубрак вбили директора Державної жіночої семінарії Матвіяса. Не знаю причини — чи то за те, що казав учити польську мову, чи співати польський гімн.

1925 року директор нашої гімназії Михайло Грицак, професор математики, також мав якісь непорозуміння з УВО, і його хотіли вбити. Тоді й був арештований Кубрак, а Василь Колодій, причетний до того, втік за кордон.

1928 року мені було десять, пройшли другі вибори до польського сейму, і українці вперше брали в них участь. В Перемишлі було дві виборчі листи: УНДО за номером 18, від якої кандидував адвокат доктор Володимир Загайкевич; і радикалів — за номером 21, які висували професора гімназії Володимира Зубрицького.

Довіреною особою Загайкевича був Осип Сенечко, Зубрицького — голова Студентської громади в Перемишлі Степан Гинилевич. Вони їздили по селах, збирали збори, агітували. Молодь, більшість українського студентства під-

тримували Зубрицького. І моя родина також. Пам'ятаю, я допомагав вести пропаганду — розклеював виборчі афіші на парканах. З кимось із хлопців ходив аж до Острова роздавати летючки і виборчу рекламу 21-го номера. Думаю, тоді йшло на весну, бо було зпмно, я заболотив і замочив черевики і по тому захворів. До речі, і школу св. Миколая також не обійшла передвиборча дискусія — між сестрою Амалією і частиною класу.

Мій батько був делегатом від 21-ої виборчої лнсти, контролював голоси у нашому районі. Скінчилося тим, що від Перемишльської виборчої округи до сойму вибрали шістьох: з них двох українців Зубрицького і Загайкевича — активність українського громадянства в обороні своїх інтересів перед окупаційною владою змобілізувала велику кількість голосуючих; від польських соціалістів, здається, був обраний адвокат Ліберман; і двоє від безпартійного блоку — від підсудчиків.

Підсудський не був вдоволений з того парламенту і 1930 року його розігнав. З того приводу виступив з дуже ординарною промовою, і німецькі газети писали, що Підсудський виголосив в польському парламенті kloset Rede (нужникову промову). Опозиційних депутатів він запропонував у тюрму до Берестя — і українців, і соціалістів з Ліберманом разом, і решту — і того ж року провів ще одні вибори.

В той час у Перемишлі була дуже сильна студентська "Молода громада". Її голова Степан Гинилевич організував політичну рев'ю (це було після виборів, я думаю, 1929-го або 1930 року), де співали такі куплети:

В місті Перемишлі сталася новина —
Двох послів вибрала наша Україна.
Перший Загайкевич, що Перемишль зрадив
І продав він місто полякам лукавим.
А другий Зубрицький, наш професор славний,
Що то за просвіту стратив уряд давній...

Щодо Загайкевича — то закидали йому, що не хотів згодитися 1918 року висадити перемишльський міст через Сян і через те польська армія змогла скоро перейти на Львів.

Крім того, пам'ятаю ще один куплет — про спорт, який співали на тій рев'ї. В Перемишлі тоді були спортивне товариства "Луг", "Сокіл" і "Беркут", члени якого

неохоче співпрацювали з "Молодою громадою". Студент-націоналісти були на них лихі ще й тому, що котрийсь із членів "Беркута" не раз виступав у польській "Полонії". В даному разі йшлося про Козака (його прізвище навіть вимовляли з наголосом на першому складі):

А в УСК* "Беркут" стільки членів мають,
Що по польських інституціях завжди виступають...

"Беркутівці" знали, що на пробах таке співають, були готові і закидали співака гнилими яйцями. Відповідь була така, що на другім виступі той самий спортсмен співав:

А наші "беркутівці" — то славні змагуни.
Кидають ліпше диском, а краще — яйцями...

Це те, що залишилось у моїй пам'яті про ту політичну акцію і про рух, який був довкола виборів.

ЮНАЦТВО ОУН

На Перемишльщині було своє свято — відзначення в першу неділю серпня роковин бою на Маківці, який виграла Українські Січові Стрільці, що були в складі австрійської армії, 1915 року у москалів — у російської армії. Пам'ятаю, як я вперше взяв участь у тій імпрезі, коли 1932 року, скінчивши четвертий клас гімназії, був на вакаціях у Завадці Турчанського повіту в отця Йосипа Бадана, з сином якого ми разом вчилися. Молодший брат отця Бадана Богдан організував похід на Маківку. З нами йшло дуже багато молоді із сусідніх околиць, зокрема Надя і Славко Жилаві з Борені, Богдан Гомза з Багноватого, Платон Яворський з Ясінки Масьової, Юрко Кішакевич. Пам'ятаю, падав сильний дощ. На Маківку все дощі падали...

Через сім років, 1939-го, коли польська армія відступала через Карпати на Мадярщину, польські жовніри ввіймали Олега Бадана і його стрийка Богдана (він також скінчив Перемишльську гімназію — 1929 року) і живцем закопали в землю. Ще двоє братів отця Бадана були на Східній Україні. Один з них працював секретарем у наркома Миколи Скрипника, і коли Скрипник застре-

* Український спортивний клуб.

лився, обох Баданів заарештували і замордували. Така трагічна доля цієї патріотичної родини з Буковини.

Під час тих вакацій у Завадці 1932 року ми прочитали в газетах про напад на пошту під Бірчею, який вчинили учень п'ятого класу нашої гімназії Роман Куцак і В. Цебеняк. Цебеняка ввіймали і засудили, а Куцак, який під час нападу застрелив польського поліцай, втік до Чехословаччини.

Наступного року, після п'ятого класу, я також ходив на Маківку, з моєю сестрою Марусею. По дорозі ми знов зайшли до отця Бадана, де зібралася велика група людей, і разом з ними рушили далі. Тоді, 1933-го, поляки заборонили похід на Маківку, бо в листопаді 1932-го члени ОУН здійснили напад на пошту в Городку Ягайлонському. Відбувся процес над Данилишиним і Біласом, після якого оголосили надзвичайний стан. Юрко Березинський, учень п'ятого класу нашої гімназії, під час нападу загинув. Генрик Гарабач, Башук, Ігор Гура, старші наші товариші (складали матуру 1933-го), розповідали, як професор Поповський, що викладав у них греку й латину, увійшовши до класу, сказав: "Ветати. Помолімося за одного з наших колег, який недавно загинув трагічно тут, недалеко від нас". То була державна гімназія, і він не міг назвати прізвища, але всі розуміли, про кого йдеться.

1 листопада — це було польське свято Всіх святих. — ми завжди мали вільний від занять день. А 1933 року (я тоді ходив до шостого класу) польська влада оголосила, що українські гімназії не матимуть його. Гімназійне підпілля — юнацтво ОУН, — вірогідно, після розмови з командою повітового перемишльського ОУН, вирішило, що старші учні чоловічої гімназії мають бойкотувати той наказ, бо для нас це було свято — 1 листопада, 1933 року відзначалася 15 річниця проголошення ЗУНР.

Я належав до ланки ОУН, в яку мене загітував Володимир Шалько. В ній також були Володимир Романік, Іван Смолій, Микола Пинило. Керував нею Євген Перейма з 7-го класу. Знаю, що до ОУН належали також його однокласник Яків Шумелда та Теодосій Сендзік з 8-го. Було рішення, що всі учні від 4-го до 8-го класу рано 1 листопада підуть на богослужіння, яке відправляється щороку з нагоди намірення українського народу.

Велика частина учнів з-поза Перемишля мешкала в Перемишльським чоловічим інституті і в бурсі св. Мико-

лая. З тих двох гуртожитків організовано, до них також приєднались перемишляки, всі пішли до церкви на богослужбу і панахиду, а потім так само парами до школи. Замість восьмої ранку прийшли годиною пізніше — без книжок і зошитів. Ми мали самоуправу — міжкласову шкільну громаду. В кожному класі був свій війт, і він мав вийти на середину класу і оголосити викладачеві, що ми не відповідаємо, не вчимося, бо нині — державне українське свято.

При вході до гімназії, на порозі, нас зустрічав директор Степан Шах. Він сказав: "Ви будете покарані".

Всі вчителі знали про наше рішення і навіть не реагували — ні Іван Поповський на годині латини, ні Малиновський на німецькій мові. Вони щось читали, а ми собі сиділи. Жодних клопотів і дискусій. Аж ось остання година — української мови, яку викладав у нас директор Шах. Я, як класовий війт, вийшов на середину і оголосив, що мені належало. Він сердито відповів: "За це я можу викинути тебе з гімназії, але не зроблю того. Сідай на місце". І я сів. А він взяв книжку і читав нам щось з української літератури.

Знаю, що багато хто нарікав на Шаха, мовляв, він поганий чоловік. Я цього сказати не можу. Тому що бачив, як спокійно і благородно він поведився у різних критичних ситуаціях.

1934 року, коли я вчився в 7-му класі, ми мали ще кращу історію. Були у нас Орест Зубрей — син директора школи ім. Шашкевича, діти учителів десь із Любачівщини Зенон Турко та Луцейко, а ще такий Лацик — ходив десь з боку Нижанкович (ми жартома називали їх доходячими). На першій годині — німецької професор Малиновський, який все любив жартувати, іронізувати, бо був сатирик, сказав таке: "Хлопці, дивіться, бо довкола нашої гімназії кружляє гайвороння". Ніхто не надав тому значення, бо не збагнув, про що йдеться. Зате добре зрозумів Лацик, якому перед початком занять Літун з класу "Б" — ми були в класі "А" — дав переховати револьвер і обіцяв після занять забрати.

Лацик зрозумів, що гайвороння — то поліція, отже, треба тікати. Він під лавкою віддав револьвер Турку, сказав передати Літунові на розі Словацької і, удавши з себе хворого, відпросився додому. Добряга Малиновський його відпустив.

Друга лекція — релігія. Вчив нас отець Голинський, добрий катехит, хороший виховник, патріот український. Все гладко. Раптом приходить терціян гімназійний (сторож) і кличе Турка до директора. Турко передав револьвер сусідові Луцейкові і пішов. За п'ять хвилин знов з'являється терціян і гукає тепер уже Луцейка. Наступного разу прийшов уже сам Шах, — при дверях лишилися якісь панове, але до класу не заходили, — бо зрозумів, що так револьвер обійде всіх, і до Зубрей: "Давай". А той: "Що?" — "Те, що тобі дав Луцейко". Я сидів близько, озирнувся, дивлюсь: дає револьвер. Шах узяв і пішов.

Вже потім ми довідалися про все детально і зрозуміли, що то була провокація, організована польською владою. Могли розпустити клас, могли розформувати гімназію, але директор Шах тому запобіг. Як він вборонив, ми не знаємо, але скінчилося тим, що Луцейко, Зубрей і Турко дістали за поведінку невідповідне (найгірше), тільки Лацик пішов з гімназії — може, його справді викинули. А провокатора Літуна не викинули — і то був знак, що він співпрацював з поліцією, бо йому навіть не дали злого поведіння.

Коли я був у 7-му класі, провідником підпілля ОУН на гімназію був Яків Шумелда. Дуже активними були Сендзік, Фундак і Микола Кравс. Як перейшов до 8-го, провідництво перебрав Микола Пинило. Я врахував, що до гімназійного ОУН належали Володимир Заньків, Мирослав Малецький, Іван Сабаль, Ярослав Рудий, Павло Дябога. З мого гуртка — Романик, Шалько, Смолій, Пинило.

В 7-му класі мене обрали головою міжкласової шкільної громади. У нас був звичай, що на голову обирали учня 7-го класу — на рік. І це був, так би мовити, великий вийт на цілу гімназію. Він мав справу з директором, виступав з промовою на святі Шевченка, яке відбувалося щороку двічі: вранці — для учнів гімназії (їх було 600), увечері — для перемшлянського громадянства. На цьому святі на почесних місцях у першому ряду сиділи обидва Владики: Йосафат Коциловський і Григорій Лакота, а біля них багато каноніків, мітратів, священник М'який, наш катехит Голинський, отець мітрат Василь Пинило, багато представників громадянства.

Свою промову — як на той час, дуже патріотичну — я давав на цензуру директорові, і він багато що в ній викреслював. Я говорив з пам'яті, як він того хотів. Але і те, що він з неї викинув, сказав також. І в Шевченкових словах: "Я так її, я так люблю мою Україну убогу..." — він сказав мені на тому закінчити, — я таки прочитав: "...що проклену святого Бога, за неї душу погублю".

Я багато цитував Шевченка. Я взагалі багато його знаю напам'ять. Так от, Шах на мене страшенно розсердився. Викликав на розмову і, як тоді говорилося в гімназії, дав pater Noster (добрячу прочуханку). Я собі здавався тоді великим героєм, але нині мушу сказати, що він мав рацію. І як йому вдавалося балансувати між українською патріотичною молоддю і польською шкільною кураторією, то один Бог знає. Ми маєм бути йому вдячні, що він рятував гімназію, що вона існувала, що він стільком учням — а за його дирекції було шість випусків по 60 учнів — допоміг її скінчити і піти в життя.

Після мене головою міжкласової шкільної громади став Мирослав Малецький. А до мене був Левко Дівик з Воложі, член ОУН, якого арештували, коли він був учнем 8-го класу. Під час Другої світової війни він був у підпіллі на Східній Україні. Німці його розстріляли в околиці Вінниці.

Багато учнів Перемшльської гімназії стали визначними людьми. І більшість з них я знав особисто. Одні вчилися разом з моїм братом Володимиром. Це Іван Равлик, визначний член ОУН, розстріляний німцями на Лонцького 1942-го з дружиною Глинянською. Михайло Мушинський, котрий поїхав студіювати до Берліна, секретар Коновальця в Римі в 1937—38 рр., а в 1939—40 рр. — представник ОУН в Іспанії, в Мадриді. Володимир Федевич, що також студіював у Берліні, член ОУН, пішов за Іваном Міtringою в опозицію, вони створили окрему групу, просоціалістичну, 1943-го німці його розстріляли при переході з Галичини на Волинь. Михайло Качмар — діяч ОУН у Берліні. Мирослав Прокоп — провідник ОУН Перемшльської округи після Качмара в 1933 р. — з ним разом пішов до тюрми. Омелян Антонович, Борис Вітошинський — випускники 1932 року.

Ще, пригадую, з тих, хто складав матуру 1931 року. Омелян Грабець (псевдо Батько) — голова "Сянової чай-

... в Перемишлі, голова Українського спортивного клубу студентів у Львові в 1938—39 рр., воював у похідних групах, командир УПА, загинув, вірогідно, поблизу Умані 1944 року. Василь Сидор — псевдо Шелест — полковник УПА, загинув 1947 року. Геник Гарабач — сидів за Польщі в польським криміналі. Володимир Федак — псевдо Граб — сидів у Березі Картузькій, опісля студіював у Кракові, був головою Студентської громади, потім перейшов на Карпатську Україну, голова проводу ОУН в Німеччині, 1943-го загинув у берлінським казематі. Так само на Карпатській Україні був Василь Дужий, Яків Маковецький приїхав туди зі студій у Франції.

З моїх колег пішли в Східну Україну 1941-го Богдан Мазяр, Павло Дябога — їх розстріляли німці. З молодших випуску 1939 року — в Східній Україні був Стиранка, син священника коло Сянока, Василь Чінок, Семен Цимбалко — знищені німцями коло Києва.

“ПРОСВІТА”. “РІДНА ШКОЛА”

Відразу після складання матури в 1936-му я став активно працювати в повітовій управі перемишльської “Просвіти”, головою якої був доктор Микола Хробак. Треба було багато їздити, проводити загальні збори “Просвіти”, зазвичай то було восени, на весну. Раніше їх їздили проводити адвокати, різні громадські діячі, а ще давніше — студенти. Але, як знаєм, 1934 року, після процесу над Бандерою і його колегами за вбивство у Варшаві Перацького, багато студентської молоді було вивезено до Берези Картузької. З Перемишля вивезли Бориса Вітошинського, Володимира Федака, Михайла Качмара, Володимира Гоцького, Дмитра Микиту...

Пригадую, зі Львова, із студентської централі, до Перемишля приїхала Дарка Гранківська і переконувала мене знов зорганізувати студентську громаду в Перемишлі. Що я і зробив. Ми скликали надзвичайні збори, вибрали управу. Першим її головою після Берези Картузької став Роман Домрацький, а я — секретарем. Десь 1937—38 року відбулися другі загальні студентські збори, на яких головою вибрали мене.

Отже, я був активний і їздив на збори цілу зиму 1936—37-го і 1937—38 рр. до Сиракисьців, до Вільшан,

Брилинч, Мальгович, Уйкович, Красного, Стібна, Стібенця, Бикова, Цикова, до Медики, Торок, Накла. Моя діяльність у “Просвіті” увінчалася тим, що на великих зборах повітової управи 1937 року мене вибрали її членом.

При тім хочу сказати, що на Перемишльщині було кілька сіл, де владу тримали в руках комуністи — в Яксманичах, Бикові коло Медики і Наклі. Трохи комуністів було і в Селиських. Сталося так, що колишні студенти Перемишльської гімназії Смола і Лах організували там комуністичні осередки і перевели діяльність товариств “Просвіта” і “Рідна школа” під свою управу.

В усі три села я їздив на загальні збори (бо наші старші панове просто боялися туди показатися). В Яксманичах вибрали цілком комуністичну управу. В Бикові між комуністами і некомуністами були рівні сили, але комуністи вчинили провокацію, тож ми з директором щадниці Артемовичем перервали збори і виїхали із села фірою до Медики на станцію, а нам навздогін з рушниць і обрізів стріляли комуністи.

На збори до Накла Артемович вже боявся зі мною їхати, та і я боявся також, бо там комуністи міцно тримали владу. Я прозвітував ОУН, поговорив з Дмитром Микитою — ми називали його Казьо. Він наполягав: “Ідь туди конче”. — “Вони мене застрелять”. — “Я пошлю боївку з Коровник. Вона допоможе розігнати їх”.

Врешті Казьо погодився поїхати зі мною разом поїздом. На станції нас чекала підвода. Привезли на збори. Я виголосив промову, а потім почалась дискусія, яка показала, що більшість у залі — комуністи. Я трохи настрашився і до Казя: “Гей, де твоя боївка?” А він: “Не журись. Говори далі, критикуй”. Прошло ще трохи часу, дивлюся: із зали по одному почали виходити люди. Так виїшло душ двадцять—двадцять п’ять.

Аж ось всі комуністи повтікали, бо, виявляється, заїхали дві фіри з парубками з Коровник, і ті вирішили не йти на двобій. А без провідників легше було перевести збори (бо людей таки тероризували) і лишити “Просвіту” в своїх руках. І некомуністична листа виграла!

В Яксманичі я їздив сам. Там вибрали цілком комуністичну управу. Але Смола був дуже інтелігентний чоловік і не вдавався до жодних авантур. Він виграв збори — і все. По війні у Мюнхені я зустрів молодого чоловіка

Ліксманічів, запитав його про Смолу. А він каже: "То мій старший брат. Коли 1939 року більшовики прийшли до Перемишля, його арештували першого — як члена КПЗУ. І по тому він уже не вернувся". Знаємо, що КПЗУ стояло в обороні Шумського, тож Сталін членів КПЗУ і покарав — їх арештували і, вірогідно, розстріляли.

ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ КРУТІВ

Коли я їздив по селах проводити збори, то десь наприкінці 1937-го — початку 1938-го в Мальговичах, коло Нижанкович, зустрів селян на прізвище Пипські. А я читав брошуру Володимира Яніва про бій під Крутами, і в ній фігурував Григорій Пипський, родом з Галичини. Тож я у тих селян запитав, чи не їхній, бува, син. Виявилось, що так. Він ходив до Перемишльської гімназії, коли 1915 року російська армія зайняла Перемишль. Через півроку німці прорвали фронт під Горлицями, і росіяни, відступаючи, забрали їхнього сина Григорія. Батьки не знали, що з ним було далі. А Григорій Пипський у Києві ходив до гімназії. Зголосився до студентського куреня і брав участь в бою під Крутами. 27 полонених, а між ними і Григорія, перевезли до Києва і там розстріляли.

Отже, мені впала думка, що треба організувати відзначення 20-ої річниці бою під Крутами. Але Мальговичі були дуже маленьким селом, що навіть не мало священника. У них була дочірня церква від Германович, де священником був отець Сушко. Германовичі мали й свій Народний дім з великою залою. Тож вирішено було відзначення провести там. Порадилися з отцем Сушком, з отцем Сендзіком із сусідніх Дроздович — по другий бік залізниці. Вони обіцяли організувати ще кількох священників, сільські хори.

Я, як голова Студентської громади і головний організатор тої імпрези, подумав, що треба було б, крім молоді, залучити і старших громадян. Порадилися з членами ОУН і вирішили просити вигосити промову адвоката Хробака. Коли я прийшов до Хробака з тою пропозицією, він мене уважно вслухав, а далі каже: "Чому у вас, у молодих, є культ поразок? Під Крутами ми програли. Нашу молодь вибили. І російські більшовики помарширували на Київ. Це була страшна поразка. Чому ми на-

томість не святкуємо бій під Конотопом, де ми виграли бій з руськими?.."

Я з ним трохи сперечався, але не мав досить аргументів. Все ж він погодився. А я трохи зажурився. Прийшов до Микити і кажу: "Буде скандал. Хробак згодився мати доповідь, але говоритиме про культ поразок..."

Отже, 29 січня 1938 року в Перемишлі і селах Перемишльського повіту було відправлено службу Божу і відбулися маніфестації на честь 20-річчя бою під Крутами і місцевого нашого героя Григорія Пипського. Приїхала велика делегація наших батьків народу з Перемишля, багато інтелігенції, молоді. Пригадую, був директор Станімир — колишній сотник УГА, Артемович — директор щадниці. Нагайський, Сенечко. Було багато священників, місцевого населення з усієї околиці — Нижанкович, Германович, Пікулич, Негребки, Дроздович, Сиракiзьців, Мальгович...

Вранці в Мальговичах пройшла богослужба, далі відбувся похід зі священниками до Германович — то 2—3 км. В залі Народного дому в Германовичах ніде було яблуку впасти. В першому ряду сиділи родичі Григорія Пипського. Вікна були розчинені, хоч і зимно, і навколо будинку стояло повно людей.

Я мав трему через Хробака. Він вийшов на сцену перший і сказав, як сьогодні пам'ятаю, таке: "Звпчаєм найдавнішого народу на світі, а це єврейський народ, с плакати в день знищення Єрусалиму — то день плачу і скорботи. А українці в день бою під Крутами не плачуть — ми цей день святкуємо, і молодь наша проголошує голодівку в пам'ять тих, що загинули. Це є день нашої сили, а не плачу. Бо дух наш виграв..."

Він вигосив першорядну промову — гарну, патріотичну. Я з полегшенням зітхнув. За ним говорив я, потім співав хор з довокільшніх сіл. Свято вийшло на славу. Громадою вирішили будувати пам'ятник Пипському, надрукувати листівки з його портретом, зразу дістали й знімок від його родичів. Але... вже 1939-го прийшли більшовики і, зрозуміло, ми того здійснити не змогли.

В кожному разі, то вийшло велике свято українського громадянства. Воно пройшло і в Перемишлі. Ми мали хорошого режисера, який приїхав до "Маслосоюзу" із Станіслава, він організував аматорський театральний гурток, гарно робив національні імпрези (і я також брав у

них участь). Відбувся концерт з живими образами — величкою драмою. В ньому виступало багато студентської молоді: Стефа Кіцька, Гоцький, Богдан Козак, Іван Барицький, Василь Нагайський, і я також, ще інші хлопці й дівчата. Театральна група імені Лесі Українки показала виставу. Пам'ятаю, тоді повернувся з Гданська Роман Загайкевич — інженер, він робив світляні ефекти у всіх тих виступах.

То були дуже активні роки в Перемишлі, життя вирувало. На вакації приїжджали мої товариші — Борис Вітошинський з Варшави, Володимир Федак з Кракова. Ми створили маленьку дискусійну групу і проводили таємні зустрічі, на яких Федак, Вітошинський, Богдан Козак і я говорили про політику, ідеологію. Федак робив виклади про націоналізм, різні ідеологічні напрямки. Це не було в рамках ОУН. Федак і Вітошинський — члени ОУН, мали якесь непорозуміння з крайовим проводом у Львові. Пізніше, вже 1941 року, коли відбувся розкол на бандерівців і мельниківців, я довідався, що вони були в опозиції до ПУНу (Проводу українських націоналістів) і шукали контактів до Стецька, який був тоді в Римі. З тої причини вони опинились поза рамками місцевої організаційної сітки ОУН у Перемишлі.

Я багато мандрував (ми називали це прогульки) по Карпатах щороку від 1935-го до 1938-го разом з Володком Павлишиним, Ромком Прокопом — нині живе у Швейцарії, Володимиром Заньковим, Володимиром Стельмахом — всі члени ОУН. Не тільки відвідували товаришів по Перемишльській гімназії, а й вели виховну, націоналістичну роботу. Ті наші мандрівки кінчалися аж над Збручем, по тому ми вертали назад...

1938-го, по двох роках після закінчення гімназії, я працював за 50 злотих на місяць у повітовому бюро "Рідної школи" — збирав гроші на "Рідну школу". А ще підробляв шкільним інструктором. Ту роботу ще 1937 року вистарав мені професор Малиновський, коли захворів син учителя Мізя з Пельні коло Сянока і треба було його вчити приватно за програмою 3-го класу гімназії.

Але, звичайно, попри свою інструкторську працю, я багато займався громадською роботою. В Пельні ми разом з Сидором — сином священника зі Зборівщини, з Рикова, — працювали вечорами у "Просвіті" — готували з

місцевою молоддю концерт Шевченка. Вчили декламувати, він був трохи режисер, ставив якусь маленьку сільську драму.

Ще ми з ним ходили пішки до Юрївець, де був відпуст на початку травня 1937 року. Пам'ятаю, зустрів двох доньок місцевого вчителя Клапоушака, які ходили по Перемишльській жіночій гімназії. Старша вчилася з моєю сестрою, молодша Оля — моя ровесниця...

Наша діяльність на Лемківщині — в Пельні і по інших околиць селах — була скоріше антикомуністична, так що ми не мали жодних клопотів з польською владою.

ВЕЛИКИЙ СКАНДАЛ

23 травня 1938 року в Роттердамі був убитий Євген Коновалець. У львівських газетах ця вістка з'явилась досить пізно, десь через п'ять-шість днів. А наступного дня, в неділю, мала бути забава у Перемишльській гімназії. ОУН вирішило справити жалобу по Коновальцю і почати її саме там. Мене делегували на розмову з отцем Голінським — щоб допоміг якось тої забави уникнути. Але він запевняв, що то неможливо, і все хотів мене урозумити. Я прозвітував про те провідникові ОУН на Перемишльську округу Дмитру Микиті — Казю (він перед тим сидів у Березі Карузькій), і ми вирішили спробувати ще один спосіб — поговорити з дівчатами із жіночої гімназії: адже якщо вони не прийдуть — то й танці не відбудуться. Але юнацтво ОУН в жіночій гімназії було дуже слабе, не мало впливу, у них популярний був таємний "Пласт" Цьопи Паліїв. Вони конкурували з ОУН, тому ще й назло вирішили на забаву піти. Навіть було сказано, що Коновалець бандит і нема за ким жаліти. — така нам прийшла інформація. Тоді ми вирішили їх просто розігнати, але так, щоб не мати клопоту з поліцією.

Зранку двома човнами (перемишльській "Сокол" мав човни!) ми попливли на сокільське свято до Валяви. Пригадую, зі мною були Степан Коченаш, Іван Барицький, Богдан Гадзевич і ще кілька хлопців з перемишльського "Сокола" — всього душ вісім. Ми скоро веслували і за течією швидко дісталися на місце. Активно брали участь у святі, а пополудні, годині в третій, пішли на сільську

забаву і попросили розійтися, бо нині жалоба — загинув Коновалець. Нас послушали.

Назад проти хвиль плисти було довго, тож ми домовилися з селянами, щоб вони взяли нас на фіру, і скорим темпом дісталися Перемішля. Забава в гімназії була вже в повнім розгоні. Ми спокійно увійшли до залі. Стали при дверях. Богдан Гадзевич, котрого мало знали в гімназії, мав вигукнути: "Нині жалоба. Припиніть танці. Український герой згинув". Кажу: "Говори, Богдане". А він настрашвся і мовчить. Тоді я сам крикнув: "Тихо! Український герой згинув. Не вільно нині танцювати". Гадзевич теж дістав відваги і почав вторувати. Біля нього стояв професор Євген Бачинський, він скрикнув: "Тихо!" і вдарив Гадзевича в лице. Музика замовкла, зробилося замішання, почали виходити із залі. Ми свого домоглися — забава була перервана.

До нас підійшли хлопці з ОУН і обурено розповіли, як котрісь із дівчат говорили: "Ті, що прийшли розганяти забаву, такі самі збуї, як Коновалець". Казьо, який з групою членів ОУН підстраховував нас під вікнами — якби наша місія була невдалою, вони просто повибивали б шиби, — почувши те, наказав своєму землякові з Коровник Володкові Ковалику (він загинув в УПА) тих дівчат провчити. Дівчата йшли парами до жіночої гімназії, і хлопці помилково, замість котроїсь із винних, вдарили Платків з Борислава.

По тому був великий скандал. По місту рознесли, що Стахів набив дівчат. Багато крику наробила, я думаю, пані доктор Гащук, наша перемішльська дентистка. Я взяв делегацію — Коченаша і Барницького, — ми повбикалися в темно-гранатові вбрання і пішли до жіночого інституту. Прийшли до директора Бачинського і офіційно склали заяву, що ніхто з нас дівчат не бив, що ми такий вчинок засуджуємо, але не знаємо, хто те вчинив. Це була правда, за винятком того, що винних ми знали.

Мене захищала пані Комарницька, одна з виховательок жіночого інституту, котра була при тім, як вдарили Платків. Вона сказала, що Євгена Стахова там не було; що він інтелігентний хлопець, джентльмен і ніколи б такого не вчинив. Мені й досі приємно згадувати ті слова.

Перемішльська поліція арештувала цілий гурт молодих націоналістів, яких запідозрили в тому. І по мене так само приходили, але у нас в хаті внизу була неуживана

кімната, де ми тримали спіжарню і всяке домашнє начиння і, оскільки я очікував на візит поліції, то спав там. Тож коли вона нагодилася, зразу прибігла моя тета: "Тікай, за тобою прийшли!" Я через город поманжав в бік Сяну.

В той час саме зачинлася підготовка до походу на Пікуличі. Хлопці й дівчата — члени ОУН робили вінці, гірлянди із смерекового листа — прикрашати цвинтар. Я пішов туди. Пригадую, були Дзвінка Пачовська, Люська Чушак, Осіпа Демчук, її сестра Надійка (живе тепер у Мюнхені). Ми чатували на горбку; чи не йде поліція? Тож як її вгледіли, я втік. Вони перевірили й пішли собі, а я вернувся. Якогось дня на вулиці мене таки арештували і за те, що втік, приліпили десять діб, а решта хлопців відсиділи всього два дні.

Є МІЖ НАМИ КОМАНДИР...

Пікуличі — то село за три кілометри від Перемішля, де був табір, в якому поляки тримали полонених вояків-українців. Їх багато вмерло за польсько-української війни 1919-го та від тифу у 1921—22 рр. На тім місці, де стояв табір, українське громадянство збудувало високий хрест — 15—20 метрів. Велику могилу оточили залізною огорожею. Щороку через тиждень по Зелених святах люди йшли на могилу. Ті походи завжди були величаві. Приїжджали з усіх сторін — кожне село, кожна організована сільська громада: чи то "Просвіта", чи "Рідна школа", "Луг", "Сокіл" несли вінці. Було їх багато — 150—200 вінців. І людей було багато — до 20 тисяч. Похід провадила українська церковна процесія. Співав хор Перемішльської богословської семінарії, диригентом якого був отець Дем'янчик. А високопатріотичну промову на цвинтарі постійно виголошував отець Василь Гриник, котрий сам, правдоподібно, був сотником УГА.

Польська поліція не чинила перешкод, але забороняла нести тернові вінці з тризубом — їх відбирали. Та все одно молоді вдавалося пронести такі вінці на цвинтар і повісити на самісінькій середині високо на хресті.

Після історії з розгоном забави "Рідна школа" звільнила мене з роботи в канцелярії — боялася, що польська влада буде їх переслідувати. Звичайно, навіщо їм був

такий оунівський розбишака? Хоча, може, вони й мали рацію, бо після того, як 1938-го я втік на Карпатську Україну, навесні 1939-го розпорядженням перемишльського староства було розпущено перемишльський "Сокіл". Формально приводом стало те, що мають члена — Євгена Стахова, який втік з Польщі і в чужім війську воює проти польської держави. Справжня причина полягала в тому, що спортове товариство "Сокіл" було в руках націоналістів.

Я вже розповідав про походи на Маківку 1932—33 рр. У 1937—38 рр. я сам організував такі прогульки. 1937-го нас було дванадцять. На командира вибрали Дмитра Микиту, йшли Михайло Ласка, Кріль, Кліш — то були переважно члени ОУН. По дорозі ми співали пісень, навіть самі склали пару куплетів:

Є між нами командир.
Раз-два-три.
Хлопець потужний, як той тигр.
Раз-два-три.
Казьо він ся називає,
І він в крипах нас тримає.
Раз-два, раз-два, раз-два-три ..

Першої ночі ми спинились у Стрільбичах в отця Шпитала (його син ходив з нами до гімназії), другої — вже не пригадаю, де. Поліція тоді заборонила Маківку, загорюдила входи. А ми, щоб не йти задарма, не в неділю, а в суботу бігли на Маківку — в страшний, зливний дощ. На цвинтарі зробили збірку, заспівали пісню. І геть мокрі збігли бігом на долину. В Головецьку переночували і повернулися додому — всього були в поході сім днів.

Похід 1938 року відбувся вже після смерті Коновальця. Микита не йшов і призначив на провідника мене (тоді я був головою Студентської громади). Ми йшли тою самою дорогою і знову спинялись у Стрільбичах. Пані Шпиталь дала нам два мішки бараболі, щоб ми самі зготували, і повно квасного молока — бо гурт був великий, 48 чоловік. Четверо дівчат — Осипа Демчук, Галька Федорович, Ліда Укарма, Володка Терльовська з Варшави; решта — хлопці: Тусько Кліш з мого класу, Дозько Гриців з Вовча, багато молодих робітників, членів "Сокола". На ранок ми мали яєшню і гаряче молоко.

На Маківці в суботу ввечері зустрілися зі студентським табором з Крилоса, організованим для допомоги професору Пастернакові — робити розкопи церкви Ярослава Осмомисла. В таборі були Мирослав Прокоп, Свентек Левицький, Литвинович, багато інших, а за командира — Роман Мирович.

Я був у хлопців в Крилосі саме перед Маківкою, коли у липні ходив на прогульку по Карпатах, два дні помагав їм возити землю тачками з розкопів. Тоді ми й домовилися про зустріч на Маківці при ватрі. З привітом від в'язнів до нас звернувся Ясьо Ярош — технік-дентист з Ниварку, що тільки-но вийшов із тюрми. Він виступав інкогніто, з темряви, щоб поліція не впізнала, хто говорить.

Було багато слів і гасел — гори патріотизму, але тоді ми те любили, то нас підносило на душі. Пізно вночі розійшлися на долину. Ночували у stodолі в Головецьку.

Наступного дня на Маківці була величезна маса людей — дуже багато націоналістів із Синевідська (Верхнє Синьовидне), Миколаєва, звідусюд, вбрані переважно в пластові строї — зелені сорочки, короткі штани. Хоч і "Пласт" уже тоді не існував — ще з 1930 року. Пригадую, був присутній Горліс-Горський, якого я знав особисто зі Львова. Познайомився з ним у видавництві "Дешева книжка" у перемишляка, члена редакції Василя Ривака. А ще тоді записався з перемишляком Федевичем та Романом Паладійчуком.

То був великий здиг народу, біля 10 тисяч. З них, звичайно, дев'яносто відсотків молодь. Селянська, робітничка, студентська. Було багато священників. Казали, що якийсь комуніст намагався витягти червоний прапор. А перед тим була сутичка між комуністами і націоналістами на Стрийщині, у Верчанах, і комуністи зарізали наймолодшого Барабаша. Протистояння між комуністами й націоналістами досягло краю. А тут "Дешева книжка" і Мітринга почали кидати протибільшовицькі гасла, і ОУН з антипольської стала переключатися на антикомуністичну політику. Того комуніста з прапором вдарили палицею по голові — забили. Казали, що тоді було вбито їх двоє чи троє, що були вони з Нагуєвичів — комуністичного села на Дрогобиччині, звідки походив Іван Франко.

З Маківки йшли організовано. Творили сотні, відділи. Витинали в лісі малі смечечки, бучки, брали на плечі і

марширували. Йшли на долину сотня за сотнею. Миколаївщина, Синевідськ, Дрогобиччина, Турчанщина, Бережанщина... Коли проходили через Сколе до Синевідська, як-військо, поліція не втручалася. Стояла на вулицях і стримувала рух: нехай українці спокійно пройдуть. Крамниці, у нас їх називають склепи, позамикали — боялися, щоб не повибивали шиб. Але ми йшли спокійно, гідно. Пам'ятаю, співали антипольських пісень, зокрема таку:

Тепер вже не сумуйте ви, хлопці-юнаки,
Бо тюрми будували на себе поляки.
А незабаром прийде погибель на ляхів,
Ми будемо стріляти і різати катів...

І тому подібне — гостро протипольське. Польська поліція стояла збоку і мовчала. Великий марш перейшов спокійно аж до Синевідська. Там ми переночували по стодолах і рушили далі. То було в першу неділю серпня 1938 року.

У зв'язку з Маківкою, тими суперечками між націоналістами і комуністами, в пам'яті спливають спомини одного з наших січових стрільців, котрий брав участь у бою на Маківці. Він оповідав, що коли вони виграли бій і йшли вперед, переглядаючи поранених і вбитих, в кишенці на грудях одного солдата російської армії знайшли "Кобзар" Тараса Шевченка — він його не вборонив од смерті. І як було боляче і прикро, що ми, українці в австрійській армії, воювали з українцями з російської армії. Брат проти брата, і навіть застрелили хлопця, котрий мав на серці "Кобзар"...

Я не можу без сліз те згадувати. Той трагічний момент повторився і в бою під Бродами — з одного і другого боку стояли наймані війська: в німецьких уніформах галицькі українці і в совєтських уніформах надніпрянські українці... То добре описано в книжці Івана Багряного "Вогняне коло".

Такий мій спогад про Маківку, про 1938 рік — останній рік мого перебування в Перемислі...

Розділ II

БОРОТЬБА — ЦЕ СКЛАДНІ СЮЖЕТИ

ЛЬВІВ

Отже, 1938 року я поїхав на студії до Львова. Це вже була друга моя спроба. Роком раніше я їздив складати іспит до гірничої академії у Краків. Я його не склав, оскільки для українців то був *numerus clausus* (мале число), та й взагалі до гірничої академії багато не приймали. В кожному разі, я два тижні побув у Кракові, познайомився з нашим скульптором Михайлом Черешньовським і Малюцюю з мистецької школи.

У Львові я хотів студіювати техніку, а отже, мусів складати іспити з математики і начеркової геометрії. А мене начеркової геометрії ніхто не вчив. Тож пішов на курси, які провадили студенти "Основи" — технічного студентського товариства. Нас учив Мала Рогожа за якихось 20 злотих.

Я мешкав у Студентському домі — це мені вистаралися через ОУН, через Івана Равлика. Він вийшов з тюрми і провадив якийсь бізнес, я думаю, столярський, бо все сидів у меблевому склепі. У Львові зв'язковим моєї ланки в ОУН був Свистек Левицький. Він мене познайомив із О.Тюшкою, а той тоді був директором студентської харчівні (на Міцкевича, де була й Студентська домівка, коло Юра) і дав мені працю при віконці у кухні, за що я мав дармовий обід.

Отже, я жив у Львові за 20 злотих, мав дах над головою, сніданок і добрий обід з ласки Осипа Тюшки. Я був вельми задоволений з того, бо родина моя жила небагато. Мама обіцяла без турбот виділяти мені 25 злотих на місяць, не раз я одержував і 30, тож якось міг прожити.

Я записався на відділ агрономії в політехнічному інституті. Математику, фізику, хімію ми всі брали разом, а

потім йшли на другий виклад до Дублян вчити агрономію. А ще я записався в студентський спортивний клуб, де головою був перемишляк Мілько Грабець, до товариства Петра Могилы (то студентська громада) і студентського гуртка "Рідної школи". Познайомився з головою "Рідної школи" Юрком Цвілем. Ми зорганізували ще одну студентську кухню — десь на Личаківській, коло медичного інституту.

В Студентськiм домі в той час жили Мирослав Прокоп, Василь Рудко. Зі мною в одній кімнаті — Ромцьо Гавриляк, Михайло Снігурович.

Але у Львові я довго не закріпився, бо прийшов жовтень. 12 жовтня, в середу, ОУН у Львові рознесла вістку, що на Карпатській Україні, в Ужгороді, проголошено самостійність. Як ми знаємо, це був час, коли Третій рейх проводив акцію розчленування Чехословаччини. Нарада в Мюнхені між Муссоліні, Даладье, Чемберленом і Гітлером дозволила останньому користатися із самовизначення, і йому вдалося долучити до Німеччини Австрію й Судети (мотивуючи тим, що у Судетах, які належали Чехословаччині, жило біля трьох мільйонів німців). Чехословаччина стала федерацією, в якій Словаччина і Карпатська Україна дістали автономію.

Отже, вістка та рознеслася скоро, хоч мало тоді у Львові було телефонів, а радіо і телебачення не мали взагалі. Українське суспільство облетіла блискавка, що о шостій вечора відбудеться богослужба в церкві св. Юра на щастя і волю українського народу. В церкві, на подвір'ї, за брамою — скрізь було повно людей. Після богослужби всі зібралися під брамою, довго стояли, вичікували. Наш гурт — я, Мирослав Прокоп, Роман Минович, Свєнтек Левицький, інші хлопці — порадилися і вирішили робити демонстрацію. Почали вигукувати: "Хай живе Закарпаття! Хай живе Україна!"

Нам вторували, і вже по хвилі вся маса скандувала: "Хай живе Закарпаття! Хай живе Україна!" Потім змінили гасла: "Українці, до рядів! Українці, в похід!" Взявшись під пахви, утворили лаву і почали марширувати на долину. Маса людей рушила за нами на площу Легіонів до малярського консуляту боронити право карпатоукраїнців на самостійність, бо вже тоді говорили, що Мадярщина вимагає Карпатську Україну собі. Добігали нові люди — все більше і більше. На площі Легіонів побачили з

десяток великих тягарових авт (такі мали німці в Другій світовій війні) з польською поліцією, вишколеною німцями після німецько-польського пакту 1934 року. То були спеціальні відділи для розгону демонстрацій — з палицями, в німецьких шоломах. Вони почали атакувати демонстрантів, били палицями по голові, розганяли. Але ще довго невеликі групи молоді бігали по місту і кричали далі: "Хай живе Закарпаття! Хай живе Україна!"

Та демонстрація мала шалений успіх. Це була найбільша демонстрація у Львові на нашій пам'яті.

Наступного дня найбільш українофобська польська газета (їх у Львові виходило кілька) "Слово польське", редактором якої був Клавдіус Грабек, видрукувала гостру антиукраїнську статтю про те, що націоналісти, гніздо бійкарів і гайдамаків, організували антипольську демонстрацію під проводом митрополита Андрея Шептицького, який вигукував: "Смерть Польщі!" Звичайно, все це була брехня, до того ж Шептицький участі в тій акції не брав, після богослужби він навіть не вийшов з церкви.

Ці інспірації викликали велике невдоволення серед української маси. Я не знаю, хто дав розпорядження, але із Студентського дому вночі хлопці побігли на Длугоша, бо то було близько, і повибивали шибки в редакції "Слова польського". Тоді газета закликала польську студентську молодь на віче в Другий дім техніків.

Оунівці наказали мені піти послухати. Я у Львові був незнаний, тож узяв із собою свою добру товаришку з Перемишльської гімназії Ірену Стельмах, і ми пішли. У великій залі було, може, яких 200—300 студентів. Головним промовцем був якраз Клавдіус Грабек. Він запитав: "Чи є у нас в залі українці? Нема? Отже, можемо говорити". І тут за пару крісел від себе — ми з Іреною стояли коло дверей — я побачив доньку перемишльського професора Семена Кузика. Він мав дружину польку, і донька була вихована в польськiм дусі. Вона саме обернулася, і ми зустрілися очима. Ну, думаю, пропав. Але дівчина спділа мовчки.

Ми були до кінця і вислухали резолюцію: іти знищити український Студентський дім — гніздо гайдамаків. Я попросився з Іреною і навпрошки побіг до своїх попередити про польську навалу. Але там давно вже були готові. Постягували фіранки з вікон, привезли досить цегли і брукового каміння для оборони. Не потривало й півгоди-

ни, як під парканом почали збиратися поляки — може, п'ятсот, може, тисяча. Між парканом і будинком були відбиванковий (волейбольний) і тенісний майданчики, збоку, поза нашим парканом, українська народна школа. Тож вони спочатку пішли на школу, яку ми боронити не могли, а потім почали і в нас жбурляти камінням, проламали паркан, почали наступ. Ну, ясна річ, ми у відповідь бомбардували їх. Чулись крики. Над'їхала поліція, зайшла на подвір'я і, замість боронити, зачала кольбами нас бити по плечах, по голові. Мені також дісталось, я впав і ледве підвівся, щоб утікати назад, до будинку. Середину поліція не посміла заходити. Натомість прибули два чи три авта з Червоного Хреста і забрали поранених.

То було 16 жовтня. І спокій потривав недовго, бо наближалось 1 листопада — 20 річниця ЗУНР. Напередодні, вночі 29 жовтня, польська поліція вдерлася до Студентського дому і арештувала цілий ряд визначних націоналістичних студентських діячів, між ними Прокопа Рудка. Я у Львові був новий, не зареєстрований поліцією.

1 листопада, у вівторок, відбулося велике богослужіння в церкві св. Юра. Демонстрацію після того зробити не вдалося — всі лідери сиділи по тюрмах. Я побачив знайомих хлопців на подвір'ї, але вони не були відважні. Аж утледів Яся Яроша, що мав промову на Маківці, хороброго вояка. Він каже: "Зачинаймо кричати". Ми почали кричати, але за брамою стояв кінний відділ польської поліції, може, було їх 25—30. Вони заатакували нас кінями, почали махати шаблями. Ми побігли в бік Єзуїтського парку, але там також було повно поліцаїв. Так що на тому все й скінчилося.

А якісь хлопаки — чи не учні 7—8 класів Головної української державної гімназії — побігли на Ринок і вибили шибви в ратуші. І знов наступного дня у "Слові польським" ендеки (народові демократи — польські великодержавні шовіністи) закликали до відплати — руйнувати українські установи. Три дні, 2—4 листопада, польська молодь мітингувала в університеті, а потім ішла руйнувати "Українську гостиницю", редакцію газети "Новий час", навіть звучали револьверні постріли.

Натомість постала самооборона. В Студентській домівці на Міцкевича відбулися сходина — і членів ОУН, і нечленів, — які провадив Омельян Грабець. Представив-

шись заступником коменданта оборони Львова Романа Шухевича, він закликав боронити українські установи, бо поляки підуть на склепи, "Маслосоюз", українські гімназії і школи.

Ми з колегою Григорцьом взяли кілька студентів і пішли до жіночої гімназії Василіянок на Длугоша — для організації самооборони. Але сестри Василіянки не хотіли нас пускати: "Ми цілий день молилися до матері Божої, щоб урозуміла поляків і ті не прийшли до нас". Мій товариш відповів: "Ви молилися, мати Божа вас вислухала і послала нас боронити". Але то не допомогло. Вони замкнули двері, а за кілька годин налетіла польська ендистська зграя, вибила шибви, навіть зруйнувала фізичну природничу лабораторію з дорогим приладдям.

Потім напали на "Маслосоюз" на Сапіги, — там навіть стрілили з револьвера кулею малого калібру просто в лоб Кордубі. Але йому нічого не сталося — мав твердий лоб і куля не перебила кості, тільки кров його обляла.

В п'ятницю увечері поляки мітингували коло пам'ятника Міцкевичу. Позривали виборчі афіші (6 листопада, в неділю, мали відбутися вибори до польського сейму), падали їх.

Поліція почала їх розганяти, вони змінили гасла на протипольські: "Смерть українцям, смерть гайдамакам. Нех живуть русіни, русіни — наше браття". З тими лозунгами рушили до головної квартири "Центросоюзу". Але там їх зустріли добре — камінням і навіть сірчаним квасом з вікон.

Омелько Грабець організував боївкарів з місцевих робітників. Вони ходили між демонстрантами як свої — говорили по-польськи — і трохи покололи їх ножами. Газети писали, що було досить поранених.

Це була остання демонстрація. В суботу вже було тихо. А в неділю — вибори.

Така хроніка подій у Львові у жовтні 1938 року. Про ті події, що відбувалися у Львові в зв'язку з проголошенням Карпатської України — демонстрацію 12 жовтня, бої з поляками 1—4 листопада, — я ніколи ніде не читав, ні в українській пресі, ні в жодних споминах.

ЯК ПЕРЕХОДИТИ КОРДОН

Два тижні по тому, 19 листопада, на студентській за-баві в Народнім домі я мав дивну несподіванку. До мене підійшов незнайомий чоловік і запитав: "Вас звуть Євген Стахів?" — "Так". — "Я Роман Шухевич. Хочу вас попередити, що з Перемишля до Львова приїхала поліція. Арештує деяких людей, питали про вас. Раджу не йти додому ночувати і взагалі втекти". Я подякував і скористався з його поради. Був на забаві до кінця. Потім про-воджав Галю Столяр до хати, тож до Студентського дому прийшов на ранок.

Увійшовши до кімнати, побачив великий безлад. Сін-ник в моєму ліжку стояв сторчма під стіною, все розкида-не. Мої колеги повідомили, до опівночі приходила полі-ція з обшуком, питали мене, перекинули ліжку, всі мої речі, книжки, папери і сиділи чекали аж до п'ятої ранку. Так що я прийшов трохи запізно...

Я розгубився. Але зрозумів, що Шухевич мав рацію і треба тікати. Почав шукати, в кого перебути. Кілька разів ночував у старшого перемишльського колеги Гриця Хробака, він мешкав разом із Степаном Ленкавським неподалік польського студентського Другого дому техніків. Поблизу мешкав Шухевич. Хлопці знайшли мені ще якись приятелів, де я міг переночувати; я мав ще інших знайомих. Одночасно думав, як утекти з Польщі за кор-дон. Багато хто тікав на Карпатську Україну, я пішов до Івана Равлика, щоб допоміг.

Виявляється, дорога пропала, бо ввіймали Ярослава Гайваса зі Стрия. Він ходив на Карпатську Україну, пос-лав звітти картку до жінки, а коли повернувся додому, його арештували, бо мали речовий доказ. Равлик сказав, що є дорога Катовіце — Бельськ до Німеччини. І провід-ник, працівник "Маслосоюзу" в Бельську, хоче передати перехід іншому, бо сам більше ходити не може. Перебра-ти кордон мав Ярослав Мороз, з яким Равлик мене поз-найомив ще відразу по прибутті до Львова. Отож я мав шанс.

Равлик на спілку з Тюшкою готували нам перехід на Німеччину, здається, на 18—19 грудня. Ми з Морозом, з Олександром Масляником і двома незнайомцями — один з них, вірогідно, був молодший брат Василя Кука, який брав участь у замордуванні польських поміщиків під Зо-

лочевом, — сіли на краківський поїзд. В Перемишлі до нас підсів наш провідник.

Приїхали до Катовіце. Повечеряли в ресторані на за-лізничній станції, сіли на трамвай в бік польського кор-дону. Провідник нам говорив, що там поблизу є фабрики і в час перезмінки на нас ніхто не зверне уваги. Вже видно було вогні міста на другім боці кордону, звідки мали їхати до Берліна.

Але організація переходу була погана, бо ніхто з нас не мав жодного цента німецької валюти. Були тільки поль-ські гроші. Так що ми навіть не могли купити квиток. Казали нам товариші: якось дасте собі раду, аби бути на другім боці. Ну, нічого.

Переходили по двоє. Тільки-но ми з напарником зійш-ли на долину, попереду побачили щось схоже на копичку сіна, як раптом звідти вийшов чоловік і почав у нас стрі-ляти. Польська гранична сторожа! Ми бігом нагору — а наші колеги вже чкурнули. Ледве ми їх наздогнали. Був переполох. Найбільше панікував Масляник, казав, що не хоче тут загинути, щоб ніхто навіть не знав, де нас застрелили, мусім вертатися до Катовіце і їхати додому.

Провідник ще нерви мав непопсуті, заспокоював нас — перейдемо в іншому місці. Просив не збиватись в гурт, а розтягтися гусаком. Я йшов останнім. Раптом над'їхав ровер, хтось мене вхопив за руку і вигукнув: "Стать! Польська страж гранична". Я відразу вирвався і навтьо-ки. Всі побігли гусаком назад тою самою стежкою, якою прийшли, а я — в протилежний бік, на долину. Чув стрі-лянину, крик. Біг сам замерзлим орним полем, якось щас-ливо не впав на мерзлій грудці, доскочив між хати. Пе-речекав, віддихався. Потім вийшов на голу вулицю в то-му напрямку, звідки ми йшли, хвилин п'ять покрутився на найближчій трамвайній зупинці: може, хто прийде — і повернувся до Катовіце. Там в залізничній ресторації знов почекав — ніхто не з'явився. Тоді десь о першій ночі сів на поїзд до Львова.

Ми домовлялися з Прокопом, що я зателефоную йому на Студентський дім з Берліна. Тож я зайшов до "Масло-союзу", — там працювала моя товаришка Стефа Кіцька, — і зателефонував до Мірка Прокопа. Він зрадив, думав — я з Берліна. "Ні, — кажу, — я тут..."

На другий день Равлик мені сказав, що чотирьох упій-мали. На мешкання до Масляника приходила поліція.

Думаю, що другий, кому вдалося втекти, — то був Кук. Решта четверо сиділи дев'ять місяців у тюрмі, аж до виходу німецько-польської війни. У вересні вийшли на волю.

Тепер я мусів сам шукати собі спосіб переправитися на Карпатську Україну. Пригадую, зустрів у студентській харчівні Ольгу Трицецьку — вона скінчила Перемишльську гімназію, тепер студіювала у Львові і саме збиралась додому на різдвяні вакації до Смільника, що на польським кордоні. Ми домовились, що я приїду.

Я ще тиждень покрутився у Львові. Мав досить розмов з Равликом, Тюшкою, і нарешті вирішили-таки скористатися з тієї дороги через Трицецьку.

Равлик мені дав різні інструкції. Докладно оповів, що в ОУН є опозиція проти Барановського і меншою мірою проти Сеніка. У тій опозиції і мій старший брат Володимир — в Берліні, Стецько — в Римі і з ними Ярій. Я мав переказати людям з опозиції, що в краю всі вважають Барановського агентом, тому вимагають вигнати його з референтури зв'язку ПУНУ з краєм. Барановського звинувачували в провалі втечі Бандери, яку організував Куспіс. — не доставили вчасно гроші для ключника з тюрми, Куспіся і ключника заарештували. В краю вважали, що то було зроблено проводом умисно.

Я мав це розповісти Врецьоні і Бойдуникові на Карпатській Україні, але Равлик наголошував, що за всяку ціну мушу дістати контакт до Берліна. Ще він давав мені різні неприхильні і навіть ворожі зауваги супроти львівського крайового проводу. Я не розумів, про кого йдеться, бо не знав, хто є в проводі, і тільки через кілька років довідався, що він мав на думці тодішнього провідника крайового проводу Левка Ребета.

Отже, я мав зробити ще одну спробу і був упевнений, що цього разу вона буде вдалою. Тож напередодні, вночі, щоб не побачила поліція, поїхав до Перемишля попрощатися з рідними і попередити про втечу. Мене зустріла сестра Маруся. Дві години я побув у хаті, і вона відпроводила мене на станцію. Швидким нічним поїздом я повернувся у Львів. На вокзалі завважив одного з поліційних агентів, а також Бімба Полянського — ми знали, що він працює на польську таємну поліцію. Але все обійшлося. Ще зайшов попрощатися до Прокопа, одержав останні вказівки і поїхав поїздом в сторону Устрік. В Уст-

ріках за два злотих напросився до поштаря, котрий їхав з поліцаєм до Лютовиськ, а звідти до Смільника — 4 км пішки. Був уже другий день польських різдвяних свят. Думаю, 26 грудня.

Прийшов у Смільник, до отця Трицецького. Ольга тішилася, а священник був перестрашений — сказав мені, що не може допомогти переправитися через кордон, бо поліція вже арештувала котрогось із священників і дала наказ повідомляти про людей, що крутяться в околиці. Дозволив тільки переночувати, з тим, щоб на другий день я вертав назад. Я був у депресії. Ольга в розпачі. Говорила з батьком, з матір'ю — нічого не допомагало. Священник боявся.

Я зазглянув у кухню, в кутку хлопця 19—20 років, він також про щось просив священника, той йому також весь час відмовляв. Я заговорив до нього. Виявляється, він просив метрику, а священник пояснював, що йому заборонено видавати, бо ті, що беруть метрику (а в селі немає більше жодного документа), тікають на Карпатську Україну.

Я зрадив, бо зрозумів, що маю напарника. Ми розговорилися, і він признався, що ще цієї ночі з товаришами рушає через кордон. Я просив його взяти й мене, а на Карпатській Україні я знаю людей і йому не потрібні будуть ніякі документи. Він погодився. Ми мали йти до нього — у село Лужок, здається. Але скрізь пантрувала поліція, тож він порадив мені переобратися на сільського хлопця, віддав мені свій одяг — штани, куртку, шапку, а сам вбрався в мої штани і плащ.

Попрощалися зі священником, з Ольгою і поманжали. Ми мали проходити повз постерунок поліції в Ступосянах, і я просив заздалегідь мене попередити — щоб бути насторожі.

Так ми чимчикували, може, з годину. Я все переplitую, чи скоро вже. "Я вам скажу". Ідемо далі, з якоїсь хати гавкали пси, уже давно її минули, він каже: "Там була поліція". — "Чого ж ти мовчав?" — "Бо якби сказав, ви б у штани нарobili..." Отакий хлопець. Ну, добре. Прийшли до його хати вже як темно було. Невдовзі з'явилися його приятелі, один з яких буцімто знав дорогу, бо пару разів влітку переходив на Словаччину. Хлопці принесли півлітра, і ми випили. Вирішили рушати опівночі, а поки передрімати, оскільки всю ніч доведеться

провести на ногах. Лягли покотом на підлозі. Мені здавалось, не засну, але по двох келишках горілки геть розморило.

О дванадцятій мене збудили. Рушили навпростець поміж хатами, не виходячи на дороги, де патрулювала поліція, останнім часом зміцнена Корпусом охорони пограниччя. Йшли загумінками, десь хутко перескакували дорогу і навмання — в гори, на полонини, до Карпатського хребта. Вже були близько до нього — ще перейти великий лісовий масив, у якому був проруб. Але ніч стояла темна — ні зорі, ні місяця, — наш проводар ніяк не міг втрапити на той проруб. Було тяжко йти в глибоких, по пояс, снігах. Мусіли зупинитися і стояти, обнявшись, аж поки не розвінілось.

Біля сьомої ранку почало сіріти, і ми завважили той проруб зовсім недалеко — може, метрів за двісті. Був добрий мороз, і ми ледве витримали до ранку. Ноги задубіли, але сніг сухий, і все на нас було сухе, так що, на щастя, не обморозились. Пройшли наскрізь лісом і вийшли до кордону. Я попереджав хлопців, що треба пройти вздовж кордону на схід, щоб не потрапити на Словаччину, а напевно в Карпатську Україну. Тож ми вздовж стовпів ішли ще години зо дві або три. Мабуть, вже о другій пополудні, бо сонце схилилося в другий бік, вирішили сходити вниз. Ішли, аж доки не стріли потік — а кожний потік веде в село. Так і сталося. Скоро ми побачили хату, жінку біля неї. Запитали, чи то Карпатська Україна. "Так, так, Карпатська, Карпатська". Рушили далі. Десь за півгодини вже була ширша дорога: Загледіли великий плакат — солдат з рушницею в руках і напис: "Ставайте в ряди Карпатської Січі!"

З хатки, на якій він висів, вийшов солдат у чеській уніформі і заговорив до нас українською. То була гранична сторожа. Ми зайшли до хатини, яка мала всього одну кімнату, зате з пічкою. Солдат зробив нам щось попиту гарячого — чи то чаю, чи кави. Розпитав, звідки ми, куди. "Хочемо йти на Карпатську Січ. Де тут станція залізнична?" — "Ви не можете йти на станцію. Маю відвести вас до жандармерії. Таке розпорядження". Ми злякалися: "Не підєм". Але він запевнив, що нам нічого не зроблять, тільки порозмовляють.

В жандармерії були самі чехи. Розпитали нас докладно, хто ми є. Сказали, що поляки висилають шпигунів і

бойові групи, тож мають перевірити, чи ми не польська розвідка. Розмова тривала з півгодини-годину. Вони погодилися нас відпустити, але був уже вечір, ми не мали куди йти. Вони не мали де нас подіти на ніч і запропонували переночувати у в'язниці. Я боявся, що можуть видати нас полякам, але вони заспокоювали, а щоб ми не боялися, не замикали дверей. Рано прийшов жандарм і приніс нам квитки на поїзд: від Великого Березного до Перечина. Сказав: "Там, у Перечині, — Карпатська Січ".

КАРПАТСЬКА СІЧ

Прийшли. Пішли до міста. Знайшли Карпатську Січ. Комендантом на ній був Романченко, колишній сотник петлюрівської армії, а в Січі — самі добровольці. В коменданта була тільки одна кімната, навіть канцелярії не мав. Ніхто не чергував. Ми були трохи розчаровані — все здалося нам якимсь несолідним. Я собі подумав: "Ну от і маеш, ця Січ — щось на зразок нашого перемишльського "Сокола"..."

Нам принесли баняк зупи і пояснили, що треба їхати до Хусту. Поїзди туди не ходили, бо мадяри захопили Ужгород, Мукачеве, Берегове, отож залізниця була перервана. Дістатися можна було тільки тягаровими автом. якими їздило чеське військо. Ми три дні їли зупу і чекали на чеську колону.

Прийшли до Хусту перед самісіньким Новим роком — 30-го чи 31 грудня. Добре це пам'ятаю, бо всі збиралися на забаву.

Будинок головної команди мав два поверхи: на першому — канцелярія, на партері — кімнати, де мешкали працівники штабу. І я примістився там спати на причах (на дошках).

Наступного дня мене привели до канцелярії — з табличкою на дверях "Архів". То була січова розвідка, яку очолював Євген Врецьона. І тут я побачив свого давнього знайомого Романа Мировича, він був заступником Врецьони. Я розповів, що мене вислали Равлик і Тюшка, і виклав усе, що вони просили переказати: про сильну опозицію в ОУН проти Барановського, пов'язану з провалом втечі Бандери, про недовіру до Сенника — через те, що архів Сенника був переданий полякам у 1934—35 році —

ще до процесу Бандери, а також недовіру до крайового проводу.

Я сказав, що маю все переказати також Бойдунікові і моєму братові Меку (Володиміру) — аби він те передав далі — до Стецька в Рим. Врецьона відповів, що Старого (псевдо Бойдуника), на жаль, зараз немає, щодо контакту з братом — то не в його силі. Цю справу може розв'язати тільки Олег Ольжич, підпоручник центрального проводу — ПУНу, який нині тут.

Я не мав доручення говорити з Ольжичем і, хоч Врецьона й радив усе йому викласти, повідомив йому лише половину правди, без деталей, уточнень, в основному на-^вполягаючи на необхідності контакту з Меком.

Скоро через Врецьону мене знайшов Михайло Колодзінський, який прибув на Карпатську Україну з Берліна. Він представився як приятель мого брата, сказав, що Мек дізнався про моє перебування тут і хоче довідатися всю правду про ситуацію в краю. Я мовчав. Колодзінський почекав і продовжив: "Я чув від брата, що ви є конспіратор і напевне не захочете зі мною говорити, тим більше, що в організації криза. Але я маю до вас кличку від Мека". Я здивувався: "Яку кличку?" — "То є таке родинне слово, яке ніхто не знає. Мек сказав, що як ви були малий, вас дома називали Шапуло, так?"

Тоді я зрозумів, що цьому чоловікові можна довіряти. І він був перший, кому я переказав геть усе, сказане Равликом: що Барановського вважають агентом польської поліції, що крайовий провід в Галичині хоче бунтуватися і вимагає скинення Барановського...

Колодзінський уважно мене вислухав і вирішив, що я все те маю повторити самому Барановському, який скоро прибуде на Карпатську Україну. "Що він агент польський?.. Я йому те сказати не можу. Я боюся. Мене попередили, що він ліквідує людей, вже пару чоловік пропало..." — "Не бійся. Я і мої колеги гарантуємо, що з тобою нічого не трапиться".

Барановський приїхав і закликав мене на розмову. На КУ за гроші ОДВУ (Організації державного відродження України в Америці) було придбано дім. Там мешкав Ольжич, і в нім була головна квартира ОУН. Всі таємні наради відбувалися там, і все керівництво в ньому зупинялося. І Барановський також, разом із своїм ад'ютантом Костиком Мельником. Ту адресу знали тільки втаємни-

чені. Отже, я прийшов у призначений час. Довелося трохи зачекати, доки мене покликали. Барановський здався мені якимсь дивним чоловіком, мав сухий, колючий погляд. Я й не дуже розгледів його спочатку, бо відразу завважив револьвер на столі. Я насторожився і вирішив керуватись Равликовим наказом, який він мені не раз повторював: "Сам багато не говори. Відповідай, як питають".

Барановський запитав: "Хто тебе вислав?" — "Равлик". — "Чи ти говорив з Тюшкою?" — "І з Тюшкою також". — "То хто ж тебе вислав: Равлик чи Тюшка?" — "Обоє". — "Що вони казали?" — "Що є недовіра через те, що Бандері не вдалося втекти з тюрми..." — "Ми не могли дати гроші, бо не дістали їх від ОДВУ", — так відповів.

Далі він розпитував мене про перемисьльське ОУН: "Хто там є?" — "Микита — провідник, Володимир Равлик, Масляник, якого піймали при переході кордону, Мурза..." — "А яке ставлення в краю до Федака і Вітошинського?" — "Останнім часом є наказ їх бойкотувати". Барановський сказав, що чув, ніби Вітошинського арештували, — чи знаю, чому? "Бо в Перемшлі мала бути демонстрація, і поліція приїхала його арештувати".

Але Вітошинський не був арештований за підготовку демонстрації в Перемшлі — з тієї причини, що його там просто не було. Його заарештували у Варшаві і вже звідти привезли до Перемшля. Мені сказав Равлик у Львові, що Вітошинський їздив з Варшави до Гданська телефонувати Мекові в Берлін, і його арештували, вірогідно, саме через те, що підслухали ту розмову. Равлик просив переказати Мекові, що Вітошинський в криміналі.

Так що я здогадувався, чому Барановський так допитується про Вітошинського...

Так ми поговорили. Я йому багато не сказав. І він мені також. На мене чекав Колодзінський, йому цікаво було, що з тої розмови вийде, і він був дуже розчарований, що я не був відвертий. "Я боявся йому сказати. Револьвер лежав на столі". — "Ну й що з того, — кричав він, — ти член ОУН і боїшся револьвера?.."

Але ми розійшлися по-доброму, не по-злому...

Коли через три місяці я приїхав до Берліна, Мек мені розповів свою розмову з Барановським.

— Ваш брат на Карпатській Україні.

— Я чув.
 — Він член ОУН чи ні?
 — Звідки я знаю. В родині не вільно знати, хто є член ОУН, — конспірація.
 — То я вам скажу — він член ОУН, але він є філософ...

Але мушу ще згадати про Колодзінського, розповісти, що знаю про нього, бо це була особа неординарна.

Він був римо-католик. Походив з роду польських колоністів з Городенщини. Але жив між українцями, говорив українською мовою і вважав себе за українця. Став членом УВО і 1 листопада 1928 року — на десяту річницю проголошення самостійності Західної України — брав участь у демонстрації у Львові, коло собору св. Юра.

Колодзінський мені оповідав, як він вибирав собі польський довід особистий — щось на зразок советського паспорта. Коли його спитали, якої він релігії, відповів: "Римо-католик". — "А національність?" — "Українець". На нього накричали: "Ти є поляк!" А він: "Ну то мої родичі були поляки, а я — українець". націоналіст

Він був український патріот, видатний чоловік.

З УВО перейшов до ОУН. Скінчив польську офіцерську школу в ранзі поручника. По тому був одним з визначних військових командирів в ОУН. Він є автором праці "Українська воєнна доктрина", виданої в Кракові окремою брошурою (мабуть, її десь можна розшукати). Виступав з доповіддю на цю тему в Хусті, я її пам'ятаю.

В 1939 році мені, молодому, його праця, ясна річ, дуже подобалася. Сьогодні її треба розкритикувати і засудити, бо це була імперіалістична доктрина. Колодзінський твердив, що Україна мусить розширити свої кордони аж по Волгу, до Саратова, і на південь — по Кубань. Отже, він був український імперіаліст. І то шкідливо. Нам не треба — і ми ніколи не збиралися — шукати чужих територій, чужих земель.

Але я дуже його шанував, любив і вважав одним з кращих героїв, які віддали своє життя за Україну. Він був чоловіком твердим, чесним і прямим — таким я його знав. Ми досить близько подружилися на Карпатській Україні.

Сьогодні я хочу віддати йому поклін і переказати прийдешнім поколінням про славного полковника Михайла Колодзінського. Вічна йому слава!

Вертаємо до днів мого прибуття на Карпатську Січ. Відразу ж мене було призначено в штаб до Врецьони і Мировича, де працювали Сидір Новаківський, Роман Мосциський і ще один молодий лемко чотирнадцяти-п'ятнадцяти років — Олексик (не знаю, що то було його справжнє ім'я чи прізвище, чи, може, псевдо; по тому я зустрів його в Нью-Йорку, він працював лікарем).

У сусідній кімнаті містився персональний відділ. Там сиділи Гриць Барабаш — магістр права, якій утік з Польщі в 1937--38 році, і Василь Дужий.

Скоро, думаю, то було десь всередині лютого, Колодзінський взяв мене і Левка Криська (шефа автоколони — Карпатська Січ мала три авта!) на інспекцію відділу, що стояв у Торуні на чесько-польському кордоні, навпроти Славського. Поляки повсякчас виспалали терористичні групи, і той відділ, що нараховував 35—40 чоловік, боронив кордон. Комендантом відділу був Степан Гинилевич (псевдо Дубік), родом із Перемішля. Його батько був священником, капеланом Галицької Армії. Гинилевич в тій окрузі був старший — як війт, як суддя. З усіма непорозуміннями місцевий люд ішов до нього, і він розсуджував справу. Скажімо, коли селянин жалівся, що жид його експлуатує, чотар збирав свідків, і якщо той збрехав, карав селянина. Люди в Торуні дуже хвалили Гинилевича за те, що навів порядок і тримав сильну дисципліну. Все, як на Запорозькій Січі.

Заступником його був підхорунжий Яворів зі Стрийщини (псевдо Яворенко). Гинилевича в березні 1939-го, після бою на Карпатській Україні, поляки піймали і, вірогідно, замордували у стрийській тюрмі. Яворенко якимось пережив той трагічний березень, по тому потрапив в полон до мадярів, разом з рештою січовиків був у таборі в Ніредьгазі, там його дуже катували. Після звільнення з табору у Галичині, десь 1941—42 року, його схопило Гестапо. Загинув Яворенко в Освенцімі. Так і не побачив волі відважний український вояк.

За пару тижнів після мене на Карпатській Україні з'явився Зенон Косак (поручник Тарнавський) — знаний патріот, член УВО, ОУН, був засуджений поляками, сидів у тюрмі. Дуже інтелігентний, освічений чоловік. Ко-

сак і Колодзінський загинули від рук мадярів. Їх, здається, повісили у Солотвині на Карпатській Україні.

Ще за тиждень прийшов Іван Бутковський (псевдо — чотар Гуцул). Він добре знав переходи через польсько-чеський кордон і привів із собою чоловіка, в якому я впізнав того, хто мене перестерігав у Львові від перемишльської поліції, — то був Роман Шухевич (псевдо — чотар Щука). Шухевич належав до штабу Карпатської Січі. Якраз за пару днів до наступу мадярів його вислали до Румунії, тому участі в боях за Карпатську Україну він не брав.

Так само в сторону Перечина був висланий Юрко Лопатинський (псевдо — поручник Калина). Коли почалася війна, він з Перечина переправився до Словаччини. Шухевич і Лопатинський були добрі друзі і колеги, разом скінчили — десь 1927 року — польську офіцерську школу і встигли трохи послужити в польській армії.

На Карпатській Україні було багато визначних борців, героїських людей. Я вже називав Євгена Врецьону і Романа Мировича. Мину ще згадати перемишляків Ярослава Кознарського з Коровник, Володимира Федевича з Вишатич, Володимира Федака, який пізніше був провідником оунівського підпілля на цілу Німеччину, німці його замордували в берлінській тюрмі. Все це були освічені люди, займали командні пости і відзначилися в боротьбі за Україну.

Був на КУ Карачевський (поручник Свобода). Загинув там молодший брат полковника УПА Олекси Гасина — Мацько Гасин. Він служив у відділі Гинилевича, що був розгромлений чи то поляками, чи мадярами. Багато крові пролилося за ту прекрасну Срібну Землю.

Але то все сталося пізніше, а поки що Карпатська Січ жила своїм звичайним життям. Ми були молоді хлопці, січовики, мали нові гарні уніформи і були дуже популярні в Хусті. За нами ходили і дівчата й молодіжці — і українки, й чешки. У вільний час можна було податися в кіно або на танці. В січовому готелі був ресторан, щовечора грав оркестр і наш піаніст Веселовський. Здається, він був зі Львова. А в тому січовому готелі адміністратори були Забавський і Василь Колодій, обоє перемишляки, скінчили нашу гімназію десь 1922—25 року.

На Січі було створено підстаршинську школу, котра налічувала сорок чоловік. Комендантом її, а також вик-

ладачем військової служби був Юрко Лопатинський; викладали поручник чеської армії Іван Кидюлич — дуже добрий офіцер, карпатський українець з Великого Березного, полковник Михайло Колодзінський. По закінченні тої скорої двомісячної школи (січень-лютий) ми дістали звання підхорунжий-вістун.

А 1 березня мене і Віталія Пилипчука (псевдо Саблюк) — студента зі Львова, старшого за мене на рік-два, який також служив коло Врецьони, призначили до редакції щоденної хустської газети "Нова свобода", головним редактором якої був Гренджа-Донський. Саблюка — у відділі новин і політики, мене зробили редактором спортової сторінки. Я мав псевдо Володимир Павлюк (польська влада вимагала видачі втікачів, отже, ми мали зміняти прізвища). Крім спортової тематики, я писав матеріали про Карпатську Січ. Пам'ятаю, видрукував репортаж про жіночі відділи Січі, де заступником коменданта була сестра Кидюлича Марійка Хименець.

В газеті я отримував платню 800 крон на місяць — то були величезні гроші, бо всі наші старшини одержували по 250, а жовніри по 10. Я вже більше не жив у будинку на Румунській, т. де містився штаб. Ми мали окрему кімнату у великому домі, в якій стояло ще 5-6 ліжок. У ній мешкали Дужий, ще, пам'ятаю, дуже розумний, добрий хлопець, студент Львівського університету Ілько Ткачук.

Ще на Карпатській Україні виходила січова газета "Наступ", редактором якої був Росоха, а працювали в ній Яків Маковецький, що приїхав з Парижа, та Володимир Федевич.

Я думаю, що спочатку у ній був і Юрій Горліс-Горський. Але до цього не мали довіри, підозрювали, що він висланий польською розвідкою, а також у зв'язках з советським НКВД. Потім Горський втік до Румунії, через Югославію перейшов до Німеччини, там нав'язав контакт з німецькою розвідкою, і німці його посплали до Фінляндії.

За тиждень до початку німецько-советської війни я зустрів його у Кракові. Він з німцями пішов до Києва і там працював на німецьку розвідку. Переходив до Холодного Яру. Люди з Холодного Яру казали, що то не він, а хтось інший написав книжку про Холодний Яр за матеріалами, наданими НКВД, а він лише підписав. Взагалі його вважали дуже підозрілим чоловіком, ніхто в Холодному Яру

його не впізнавав. Говорили, що він одружився з донькою Чучупакі, а потім видав її німцям буцімто як більшовицьку агентку — і ті її розстріляли. То все, що я чув про Горліса-Горського.

Крім преси, на Карпатській Україні ми мали ще летючу естраду з десяти-дванадцяти чоловік, які виступали з концертами в Хусті, по селах, в ній брали участь Славко Кознарський і Довгопільський.

Пригадую, на Карпатську Україну приїжджав Степан Давидович з Англії — він був директором Українського бюро в Лондоні після того, як його засновник Євген Ляхович 1937 року виїхав до Америки. Ми з ним познайомилися. Він передав мені вітання від брата, з яким перед тим бачився в Берліні, якого дуже шанував, хвалив як свого керівника, бо Мек був головою Української пресової служби в Берліні і лондонське бюро йому підлягало.

12 березня було вирішено створити Український олімпійський комітет, бо в 1940 році мала відбутися Олімпіада. А я ж був легкоатлетом — бігав на змаганнях "Сянової чайки" в Перемишлі, їздив на змагання з перемишльським "Соколом", бігав на крайових сокільських змаганнях у Львові на дистанціях 800, 1500 метрів. А до того ж був редактором спортової сторінки.

Отже, я також брав участь у загальних зборах по створенню олімпійського комітету. Головою його обрали доктора Долиная — міністра здоров'я. До комітету вибрали Івана Кобзаря — нашого славного футболіста з ужгородської "Русі", і мене також. Я писав звіт про ті збори, який видрукував у "Новій свободі" від 14 березня — останньому номері, котрий вийшов у Хусті, бо вже того дня почалися бої з чехами і газети не виходили.

На жаль, наші старання виявились марними, оскільки відбувалося те все напередодні упадку Карпатської України.

ЩО І ЯК БУЛО НА ЗАКАРПАТТІ

Тут треба розповісти про ситуацію на Карпатській Україні взагалі.

Невдовзі після того, як Чехословаччина розпалася — Судети відійшли до Німеччини, а Словаччина і Карпатська Україна одержали автономію, — відбулася Віденська

нарада між міністром закордонних справ Італії графом Чіано та Ріббентропом. 2 листопада було вирішено піти на ще дальше самовизначення і територію Карпатської України, де жило досить мадярів — себто три великих міста: Ужгород, Мукачеве, Берегове, — прилучити до Угорщини і до 10 листопада провести евакуацію. Уряд КУ перенісся з Ужгорода до Хусту — і це велике село стало столицею. Перший уряд складався з Бродія, Фенсика і Бачинського. Бачинський був досить нейтральний, Фенсик і Бродій — москвофіли і мадярофіли. Скоро в КУ всі побачили, що мають злу владу, і почали вимагати змін. Коли чехи довідалися, що вони обидва є агентами угорської держави, їх було викинуто з уряду і заарештовано.

На їх місце прийшли Августин Волошин — прем'єром і Юліан Ревай — міністром. Бачинський залишився міністром також. Державними секретарями стали Долинай, Ключурак, Комаринський (він також був міністром пропаганди).

В Хусті українці мали кілька партій, які були філіями чеських: соціалістичну, до якої належав Ревай, селянську — до неї, я думаю, належав Ключурак. Був сильний також комуністичний рух. Багато молодих українців входило до комуністичного підпілля. Українські партії об'єдналися в Українське національне об'єднання — УНО. УНО мало щоденну газету "Нова свобода", головним редактором якої, як я вже говорив, був Гренджа-Донський, директором видавництва — брат Ревая Федір. В редакції ще працював молодий поет Патрус (псевдо Карпатський) — член комуністичної партії. Мушу сказати, що багато національних комуністів в час відродження, в тих півроку автономії Карпатської України, були дояльні, співпрацювали з урядом. Між урядом і ними не виникало ніяких непорозумінь, на відміну від українських русофілів.

12 лютого було проголошено вибори до сойму, куди мали увійти 30 представників. УНО проголосило листу своїх кандидатів, Русофіли аж напередодні виборів, десь 20 січня, зібралися на таємну нараду. На Карпатській Січі довідалися про ті сходи, оточили дім і заарештували всіх учасників, між якими було досить священників. Коли батько Волошин, як його називали в народі, довідався, що Січ арештувала священників, запротестував, ви-

60 *Будь Союзником України*

магав їх випустити. І як його не переконували, що то кацапи, стояв на своєму, оскільки був ліберал, демократично вихований чоловік. В кожному разі, переговори між Волошином і Січчю скінчилися тим, що він дозволив видати з магазину чеської жандармерії сто рушниць для Січі в обмін на арештованих. *Лого*

Карпатська Січ не мала зброї, тільки деякі *старшини* офіцери, і то не цілком легально, носили револьвери. Отже, в такий спосіб Січ здобула собі офіційний статус і зброю для своїх січовиків. Вже наступного дня мешканці Хусту побачили, як підстаршинська школа, комендантом якої був Юрко Лопатинський, марширувала на вправу з рушницями на плечах, і по місту пронеслося, що Січ уже зі зброєю і буде більше порядку.

Січовики також брали участь у виборчій кампанії. Я цілий тиждень їздив організувати збори по цілій окрузі — від Нересниці вузькоторовою залізницею аж до Руської Мокрої, Німецької Мокрої, Брустурів. Це з другого боку Карпат в Галичині. Січ була тільки в Нересниці, а далі на північ — майже ніде, але були вчителі, священники. В селі Калина я мав дуже вдале зібрання. Мешкав у священника з мадярським прізвищем, який скінчив теологію у Будапешті. Там був звичай пити гріте вино, і я вперше в житті його скуштував — і таки багато випив.

Звідти я поїхав далі в гори по різних селах, де більшість селян працювали дереворубами. В одному селі не було Народного дому і віче зібрали в корчмі. Був будній день, чоловіки працювали, тож прийшли жінки дереворубів і багато жидів з жінками. Після моєї виборчої промови голосувати всім за листу УНО, за батька Волошина до мене звернулися представники жидівської громади з проханням дозволити в селі встановити дві виборчі урни: окремо для жидів і українців. І коли я заявив, що то проти демократичного виборчого права, євреї мені пояснили: вони хочуть мати окрему урну, бо між населенням є опінія, що вони проти батька Волошина, проти українського уряду. Насправді то не так, і їм потрібна окрема урна на доказ того, що скільки є євреїв — стільки є голосів за батька Волошина, бо в селі багато українців-русифілів, які голосуватимуть проти. *ли*

Тут мушу сказати, що євреї дуже добре, дуже прихильно ставилися до влади на КУ, і там не було ніякого антисемітизму, жодних антиєврейських вибріків.

На виборах десь 75 відсотків проголосувало за Августина Волошина, біля 25 — за русофільських кандидатів. Разом з українцями було обрано також одного німця (на КУ була німецька меншина) і, здається, одного чеха. Вже мав бути скликаний сойм, але чеська влада його заборонила, бо почалися українсько-чеські сутички. Чеський уряд у Празі послав генерала Прхалу на міністра в Карпатську Україну. Українці протестували. Здається, 19 січня відбулася велика демонстрація проти чеських зазіхань.

22 січня було велике свято державності — всенародна демонстрація. З усіх сторін КУ приїхало дуже багато селян — говорили, було 20 тисяч люду. Марширували і в гуцульських строях, і січовики — аж з Рахова, і бойки з Волова, Волівця, з Перечина. З Відня приїхав генерал Курманович в товаристві Барановського. Було багато репортерів, зокрема з німецьких газет. Курманович мав промову. Січ маніфестувала, скандувала: "Хай живе Україна!" *76*

Але мушу сказати, що були деякі немудрі потягнення годішнього проводу ОУН, який диригував за кулісами і викидав, скажімо, такі гасла, як: "Батько Волошин, вуйко Гітлер!" Було досить незручно за таку пропаганду головного проводу ОУН — ПУМУ. *77*

І тут треба пояснити причини такої політики ОУН і взагалі ситуацію в ОУН 1939 року. *78*

Коли я втівав з Галичини на Карпатську Україну, Іван Равлик дав мені деяку інформацію про непорозуміння в проводі ОУН. Дещо більше я довідався про це опісля, від Михайла Колодзінського, який був приятелем мого старшого брата Володимира і приїхав на Карпатську Україну з Берліна. Я тоді мав 21 рік, багато чого, признаюся, не розумів у внутрішніх справах ОУН і сьогодні не все можу відтворити, про що він мені оповідав. Але я дізнався, що в ОУН є дві фракції: скажімо, реакційна і більш революційна. *79*

ОУН в той час робила ставку на можливу війну, до якої готувалась гітлерівська Німеччина. Всі українські самостійники, без огляду на їхню партійну приналежність — були вони демократи з УНДО* чи соціалісти, соціал-радикали чи соціал-демократи, чи християнські демокра- *80*

* Українське Національно-Демократичне об'єднання, утворене у Львові 1925 року.

ти — все ставили на Німеччину, яка може розвалити Польщу і дати шанс українцям здобути самостійність. Одні партії залишалися демократичними, але насправді були пронимецькими, інші, як ОУН, й ідеологічно були близькі до ідей, що їх проголошували Муссоліні і Гітлер.

На молоде покоління, зокрема українське галицьке студентство, мали великий вплив твори Донцова, що популяризували всілякі профашистські напрямки в тодішній Європі. В Галичині була маса подібної літератури — книжки Михайла Островерхи "Муссоліні", Ростислава Єндика "Гітлер", були книжки про Франка, де Лярока — французького фашиста, Дегреля — бельгійського фашиста.

Пам'ятаю дуже добре, як на тому святкуванні 22 січня 1939 року народ співав:

Нам pomoже вуйко Гітлер
І батько Волошин
Чехів воювати...

Отже, та акція була звернена проти чехів, що нам було зовсім не потрібно, оскільки чехи були близько, оскільки вони дуже багато робили для українців. Колишній президент Чехословаччини Масарик допомагав українцям: було засновано Український вільний університет у Празі. Українську господарську академію в Подєбрадах, Українську гімназію в Жевніцах. Українці мали державні стипендії від чеського уряду. І пізніше, ми знаємо, націоналістичний журнал "Розбудова нації" і частина проводу ОУН містилися в Празі, там був Мартинець, Сенік. І, врешті-решт, до 1934 року українська підпільна література надходила і з Чехословаччини: або через Тешін і Краків до Львова, або через Карпатську Україну (знаю, що переправляли її нелегально і Хименець, і Кидюлич, й інші).

Чехи дозволяли ОУН проводити протипольську роботу, а скінчилося тим, що Польща допомагала Німеччині розбирати Чехословаччину — і тоді якраз, 1939 року, Гітлер окупував Прагу. Словаччина стала самостійною, а Карпатську Україну Гітлер віддав мадярам. В той час поляки забрали від Чехословаччини Тешін.

В кожному разі, чехи приязно ставилися до українців і лише вимагали, щоб ОУН не проводила на Карпатській

Україні підривної роботи. І ОУН там не вчинила жодної протичеської акції. Натомість незрозуміло, чому її зробили в 1939 році. Я вважаю, провід ОУН припустився великої помилки. Бо це було на руку німцям і аж ніяк — українцям.

Крім того, КУ була частиною федеративної Чехословаччини, і Польща раз за разом протестувала, що українці нелегально йдуть з Польщі, і вимагала їх інтернувати назад. І ПУН дав інструкцію до Галичини, до крайового проводу, щоб члени ОУН не втікали на Карпатську Україну, тільки за спеціальним дозволом. Через те у львівському проводі була недовіра до ПУНу, а зокрема — до Барановського.

На КУ стояла ціла чеська дивізія, влада була в руках чеської жандармерії. Українці мали лише культурну автономію, свого міністра освіти, але карпатські націоналісти хотіли і свою окрему армію, що було проти закону. І тому постійно виникали непорозуміння з проводом Карпатської Січі, яким керувала ОУН. Провідником проводу ОУН в Хусті був призначений з Відня Ольжич. І хоч існував місцевий провід (Іван Кидюлич, Олег Хименець, інші), керівництво було в руках Ольжича, і він проводив вигідну для Німеччини політику. Про подальші плани Німеччини ми не знали, і виходило, що обдурювали власних людей.

Все те трагічно скінчилося, коли мадяри почали наступати на Карпатську Україну. Представники Карпатської Січі тоді звернулися до німецького консула (КУ мала два консуляти: німецький у Хусті і польський в Севлюші (сьогодні Виноградів), приїжджала також японська місія, хотіла встановити консулят, але не встановила), і він від імені німецької влади порадив капітулювати і не воювати з мадярами. Отже, в той час, як ОУН розраховувала на допомогу німців, останні таємно домовилися з урядом Хорті, що мадяри візьмуть Карпатську Україну під свою опіку.

Я припускаю нині, що це також було зроблено і для Сталіна. Неможливо уявити, що пакт Молотова—Ріббентропа був зроблений за тиждень. Він мав готуватися довгий час в контакті з послом СРСР в Берліні Деканосовим — генералом НКВД. Сталін виявляв невдоволення існуванням КУ і в своїй доповіді десь в лютім-березні 1939 року казав про неї: козявка хоче прилучити слона.

Сьогодні я змушений вважати, що тоді почався діалог між Гітлером і Сталіним. І, віддаючи КУ мадярам, Гітлер зробив добру справу для Сталіна, цього параноїка, який панічно боявся українського націоналізму.

Отже, українці, а конкретно ОУН, вчинили немудро, виступаючи проти чехів, замість шукати з ними союзу.

Також зайві були постійні незгоди, сутички між Карпатською Січчю і тодішнім президентом КУ Августиним Волошиним. Особливо в питанні зброї. Карпатська Січ як парамілітарна організація — на взірець польського "Щельца" (комендантом був Дмитро Клемпуш, заступником Іван Роман, членами штабу Іван Рогач, Степан Росоха і Тацинець; головою військового штабу спочатку був Гриць Барабаш (псевдо — поручник Чорний), у штабі — Юрко Лопатинський (поручник Калина), Левко Крисько (чотар Кріс) — хотіла постійно бути при зброї. А Волошин забороняв, оскільки це суперечило конституції — в державі мала бути одна армія, чеська. (Нині це повторюється в Україні: є армія українська і є УНСО, яке хоче грати таку саму роль, що й колись Карпатська Січ. Це небезпечно).

Постійні намагання Січі вийти з-під контролю призвели до того, що Волошин в якійсь момент мав намір її роззброїти зовсім і запроторити в концтабір, що вже був зорганізований в горах поблизу Рахова. До таких намірів спричинилась ще й провокація польської розвідки наприкінці січня 1939 року. Через своїх агентів вона передала Ю. Реваєві фальшиву копію звіту таємної наради, що буцімто відбулася в Січі, про підготовку до скинення уряду і перебрання влади в свої руки.

На жаль, багато хто, і серед них Ю. Ревай, повірив у ту провокацію, і галичан з проводу ОУН хотіли послати до концтабору. Пригадую, мені казав Врецьона, що нам усім загрожує арешт і висилка до Рахова.

Так що карпатські націоналісти, які працювали коло А. Волошина, — Степан Росоха, Іван Рогач, Іван Роман, Дмитро Клемпуш, — не все вели правильну політику, бо не хотіли розуміти, що легальне і підпільне життя — різні речі і уряд мусить виконувати волю Праги.

Тим часом відділ Врецьони (псевдо — Волянський) і Мировича (псевдо — Чубатий) мусів працювати з усіх сил, бо, крім патріотів — бойків, гуцулів, волиняків, дітей емігрантів з Праги, — на Карпатську Україну прихо-

дило багато агентів: соціалістів, польських, мадярських, чеських. Та й всіляких шарлатанів — таких, що хотіли роздобути гроші. Думаю, такий був Цап Опаловський. Пригадую, приїхав з якимсь підозрілим приятелем брат Вімба Полянського. Їх треба було арештувати, вислати.

Траплялися іноді негарні випадки, як от із Фрищиним — директором школи в Рахові. Свого часу він був членом УВО і після створення ОУН разом з Ярославом Чижем перейшов до соціалістів. Коли він приїхав до Хусту, націоналісти взяли його на переслухування до Карпатської Січі і побили. Він пішов жалітися до Волошина, той викликав сотника Білея — коменданта хустської поліції (бо на селах стояла жандармерія, а в місті — поліція), до речі, українця, — наказав знайти винних і вислати їх. Білей зі своїми людьми прийшов до квартири Карпатської Січі, і Фрищин пальцем показував на січовиків, що брали участь в його переслухуванні. Але було якесь таємне порозуміння між Білеем і ОУН, бо по короткому часі ті хлопці знову з'явилися у нас, тільки вже під новими прізвищами.

Після трагедії упадку Карпатської України деякий час точилися різні плітки про терор на Карпатській Січі, але я мушу сказати, що то все, за маленькими виїмками, які я тут згадав, неправда. Карали деяких кацапів, мадярофілів, русофілів, які йшли на провокації. Скажімо, коли були вибори, в селі Іза за 7 км від Хусту, що цілком було під впливом москвофілів, усі виборчі афіші позривали, понищили. Так само на Румунській вулиці в Хусті, де жило кілька кацапів. Тож січовики робили засідки і як ловили кого, хто зривав афіші, то, звичайно, давали пару стусанів. Але ж це ніякий не терор.

Проте треба визнати, що хоч і не було терору й ніяких фальшувань, але не було й опозиції, альтернативи. Просто вибори було проведено, як нині мовиться, в не цілком демократичний спосіб.

Але, звичайно, найвразливіше місце в політиці ОУН — така сидьна ставка на Гітлера. Він, роблячи добру міну до Сталіна, віддав Карпатську Україну мадярам, а націоналісти це йому простили. Організували нові відділи в Брук-ан-дер-Мур, котрі мали бути використані в боротьбі проти Польщі. Забігаючи наперед, скажу, що мадяри всіх січовиків, яких їм передали румуни, тримали в Бичкові, потім переслали до табору в Ніредьгазі —

ни!" — і почали жорстоко бити в обличчя. Потім повели до якоїсь комірчини на подвір'ї вдовж ряду жовнірів, кожен з яких також додавав добрячого стусана. Запхнули до тої шопи, а там, може, з десяток наших, серед них стовбичив — високий, то я зразу його побачив — Юлько Хименець, Гена Кульчицький, ще кілька знайомих.

Згодом нас автом завезли до будинку, де містився уряд Карпатської України, і кинули в підвал. Там було кілька келій, розрахованих на 5—6 в'язнів. А нас стояло, мов оселедців, душ сорок — рівно добу, тільки ранком 15 березня випустили. І в сусідній келії було стільки ж людей. Спали навстоячки. Ніхто нас не переслухував. Істи не давали.

Увечері ми чули демонстрацію. Що за диво: ми сидимо в тюрмі, а за вікнами люди кричать: "Хай живе Україна! Хай живе батько Волошин!" Не могли зрозуміти, що діється, тільки чули вибухи, стрілянину, кулемет.

Удосвіта прийшов сотник Білей, розімкнув двері і гукнув: "Хлопці, орли, виходьте на волю! Рушайте до команди поліції, там дістанете зброю, бо війна — мадяри напали на Карпатську Україну, треба боронити рідний край".

Ми вишикувалися в ряди, чвiртками, як військо, і парадували з пісню. Та як прийшли, зброї вже не дістали, бо її там було небагато. Я скоро побіг на Румунську, і до штабу Карпатської Січі — він був трохи поруйнований після чеської атаки, — де мав схований револьвер. І таки знайшов його цілісіньким. Прийшовши до будинку уряду, де вже були Врецьона, Мирович, Колодзінський, довідався, що скликана надзвичайна сесія сойму. На ній було проголошено самостійну Карпатську Україну, Августина Волошина — її президентом, Ревая — прем'єр-міністром. Колодзінського напередодні, 14 березня, Волошин призначив головою штабу Січі, полковника Єфремова, петлюрівського емігранта, комендантом. Єфремова ми не знали і були проти, але мусіли взяти до відома.

Коли я знов вертався до команди Січі, побачив жовніра в чеській уніформі. Він стаяв у брамі за парканом і гукав мене. Я не хотів підходити — тільки виїшов з тюрми, другий раз, думаю, мене вже в засідку не візьмеш. Кажу: "Сам ходи сюди!" Той відповів мені українською, що він українець з чеської армії, що чехи втіка-

ють, завантажено 50 тягарових авт з офіцерами, місцеві жовніри розбіглися, а в казармах полку повно зброї.

Я побіг доповісти Колодзінському, що полк порожній, а в ньому зброя. Той відразу: "Ідь негайно!" Ми з приятелем Ільком Ткачуком і шофером генерала Прхали Вайдою у чеській уніформі сіли у військову "Шкоду" і поїхали. Сторожа на брамі не хотіла нас пускати. Вайда заговорив з ними по чеськи, вони показали, де зброя — ціла купа кулеметів, і легких, і тяжких. Ми завантажили до авта скільки влізло і за 5 хвилин приїхали назад.

Другий раз заладували вже десь кулеметів з 60 — легких, ручні, модерні, з повітряним охолодженням, не те що тяжкі російські "макензи". Привезли на подвір'я. Пригадую, там січовик-кулеметник Шапочка з Команчі, до речі, колишній капран польської армії, відразу ті кулемети складав і хлопці учив складати. Наказав нам наступного разу неодмінно взяти машину для набивання куль. Золотий був хлопець — Шапочка.

Ще один чотар — підпоручник чеської армії — вже організував відділ, щоб їхати на Севлюш — допомогти тримати бій з мадярами добровольцям учительської школи під керівництвом викладача родом із Придніпров'я Голоти. (Всі вони там загинули. Але цей бій затримав мадярів, і вони підійшли до Хусту тільки вранці 16 березня. Січовики дали їм бій біля мосту при вході до міста).

А нас з Ільком Колодзінський послав перетяти дорогу чехам, які втікали на Тячів. Дав нам друге авто — міністра Ревая, за номером "R-1". Чорний елегантний лімузин. Ми вчотирьох — я, Ілько Ткачук, один відважний, добрий хлопець із Чернівців — студент медицини і шофер — поїхали в бік Тячева. З Хусту до того невеличкого містечка яких 25 — 30 км на схід, там був міст на Румунію. Тися служила кордоном. Їхали швидко і по дорозі скоро перегнали колону. Зупинились у Буштині, де також був загін Карпатської Січі. При дорозі стояли хлопці з синьо-жовтими опасками і рушницями на плечах. Ми їх просили затримати чехів — просто в той спосіб, щоб зрізати дерева і завалити дорогу, — щоб у Тячеві, де була невелика команда січовиків, встигнути організувати оборону, відібрати авта і цистерни з бензином. І ми ще добре не всілися в машині, як хлопці вже бігли за пилами...

в центральній Угорщині. З ними поводитись не як з військовополоненими, а як із злочинцями. Їх били, тероризували, знущалися. Пізніше ОУН порозумілася в цьому питанні з німцями, і Німеччина вистаралася, щоб мадяри їх відпустили, переправили залізницею до Австрії, що тоді була частиною Німеччини, в Брук-ан-дер-Мур — на південь од Відня. Там з них створили військовий табір, перемущували на Українській курінь, який з кінцем серпня перемарширував на Словаччину і брав участь у поході німців на Польщу. Перейшов кордон зі Словаччини на Лемківщину і посувався через Сянок в бік Львова. У вересні 1939-го дійшов аж під Рудки.

Коли було підписано договір між Ріббентропом і Молотовим і німці почали відступати з-під Львова, батальйон розпустили. Частина солдатів служила в місцевій поліції на Лемківщині, Ярославщині, Перемишльщині, дехто пізніше служив в охороннім курені на військових фабриках Стараховіце в Польщі, багато стали цивільними.

Ще немає правдивої історії КУ, можливо, ніколи і не буде. Але є хороші спогади Любомира Гірняка (псевдонім Ярослава Кознарського) "На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки (Спогади і матеріали)" (Нью-Йорк, 1979), де досить докладно описано події в березні 1939-го, а опісля ніде до сьогодні не згадуваний табір полонених в Ниредьгазі і Брук-ан-дер-Мур. Але я не бачу, щоб історики ними користувалися.

Пригадую книжку Бірчака про Карпатську Україну, яка містила досить критичні думки про тодішні справи в КУ. Натомість провід ОУН видав "Карпатську Україну в боротьбі", що має цілковито пропагандивний характер і навіть багато сфальсифікованих історій, включно з фальшивими знімками, які робили фільмові продуцери десь на Словаччині. Ясна річ, вона не має жодної історичної вартості, бо не містить історичних фактів.

Тут треба ще додати, що як мадяри в 1939-му почали сильний терор проти українського руху — арештували, вивозили до концтаборів, — багато молоді тікало через Карпати до Радянської України (як знаємо, у вересні 1939-го більшовики окупували Західну Україну і Галичину). Є інформація, що таких втікачів було близько трьох тисяч. Сталін — відомий терорист і недовірливий чоловік — дав наказ їх усіх арештувати. І тих молодих

людей, котрі, тікаючи від мадярського терору, шукали щастя в Радянській Україні, запроторили в концтабори.

Коли 1942 року більшовики згодилися створити чеський легіон під командою Людвіка Свободи, — який свого часу втік з маленькою групою війська до Польщі, а коли німці окупували й Польщу, до Советів, — тих три тисячі молодих карпатських українців віддали до нього.

Я зустрічав у Нью-Йорку чеха Николаса Ярого, який був на Карпатській Січі в чеській армії, потім зі Свободою і в Польщі, і в Советському Союзі, і він мені розповідав, що перший легіон, який складався з одного полку (трьох батальйонів), на дев'яносто відсотків становили карпатські українці.

БАРИКАДИ

Але вертаємо до подій у Карпатській Україні. Природно, що коли ОУН почала виступати з античеськими лозунгами, стосунки між Карпатською Січчю і чеською армією, а також чеською жандармерією загострилися. Жандармерія нараховувала тисячу чехів — і жодного українця. Ми вимагали, щоб в автономній республіці хоч половина жандармів були українці — натомість взяли тільки десяток чи два. Ми також хотіли мати зброю — нам її не давали. Тож в ніч з 13-го на 14 березня Колодзінський з відділом пішов її брати силою. Зчинилась стрілянина, одного чеха застрелили, в одного січовика відняли зброю.

Чеська армія вирішила роззброїти Січ. Ми це передбачали і готувалися. Був нервовий стан. Мене, Дужого, бувковця Лютика і Теодора Рекетчука призначили вартувати в січовому готелі. Вдосвіта ми завважили біганину (певно, якихось кур'єрів, що сновигали сюди-туди), сильний рух військ. Втрьох пішли на розвідку. Рекетчук одним боком вулиці, Лютик — другим, а я в січовім мундирі середною. Назустріч нам рухався невеликий відділ, може, 30 жовнірів, чеської армії. Ми вже їх минали, раптом котрийсь ударив мене прикладом по голові: "Руки вгору!" Лютик почав бігти — його з-револьвера застрелили на місці. Рекетчук скочив між хати, я порадив, що він утік.

Мене привели до команди армії, обшукали, знайшли студентську легітимацію зі Львова. "О, то ти з Галичи-

В Тячеві заглядали на вулицях кількох хлопців у чеських мундирах із синьо-жовтими стяжками на них — приємно було, що жовніри чеської армії українського роду добровільно вийшли вартувати у місті. Ми знайшли канцелярію Карпатської Січі. З розмови з комендантом — сотником Николиним — зрозуміли, що він нездібний до жодної оборони, взагалі до воєнних дій. Він виглядав на років 45, був у паніці, думав, як би швидше дременути. А ми — молоді, від 20-ти до 23-х, завзяті, зухвалі, тож думали, що нам усе під силу. Звичайно, багато ми зробити не могли, але гукнули солдатів, ще кількох січовиків і на головній вулиці почали будувати барикаду — кидали бочки, вози, торгові буди. Зрозуміли, що цього замало. — щоб зупинити військо, треба ще одну і звідти його обстріляти. Дали наказ за 200 метрів будувати другу барикаду.

Невдовзі почули постріли і вирішили, що то в Буштині, але скоро вони пролунали зовсім близько. Нас повідомили, що чеська колона стала за півкілометра перед мостом. Прийшли парламентарі — двоє офіцерів з білими хоруговками. В канцелярії коменданта відбулася розмова. Ми з Ткачуком вимагали, щоб чехи віддали нам авта і зброю. Вони погоджувались віддати тільки зброю. Дуже неприємно було при тих переговорах чути, як сотник Николин за нашими спинами домовляється з чехами про втечу на Румунію, той чоловік був боягуз і не мав багато честі.

Врешті чехи вирішили поступитися десятима машинами. Ми не хотіли їй слухати. Вони наполягали, щоб порадитись з рештою — але як їх відпустити, адже вони зрозуміли, що нас у місті мало, могли прорватися? Та як усі вийшли на вулицю, звідкілясь пролунало кілька пострілів. Чехи, злякавшись, що тут їм кінець, відразу пристали на наші умови — щоб тільки забезпечити вільний шлях і десять машин для переїзду.

Треба було перебрати владу в місті — від граничної сторожі, котра мала будинок біля самого мосту на Румунію, і місцевої жандармерії. Сторожа саме слухала радіо і дізналася, що Чехословаччина впала, німці окупували Прагу, — тож відразу заявила, що добровільно віддає владу і зброю — трохи рушниць і револьверів. Ми швидко поставили стійку перед мостом і хлопців з кулеметами — вже мали більше добровольців у місті, ще надійшли

січовики, було десь 25 озброєних солдатів. Також поставили кулемет і варту на барикаді і рушили до жандармерії — Ілько, буковинець і я. Там уже знали, що в Хусті влада українська, тому була досить коротка і спокійна розмова. Грало радіо і в цей час пролунав наказ від головної команди жандармерії в Хусті передати владу Карпатській Січі. Вони навіть зраділи: "О, ми не мусимо навіть торгуватися з вами. Є наказ — передаємо все: ключі до будинку, ключі до тюрми, зброю, шоломи і йдемо геть". Вони також хотіли переходити з колоною до Румунії.

Отже, влада була наша. Я пішов перевірити пошти, тим часом на мості з'явилася делегація румунської прикордонної сторожі. Ми довго не могли знайти спільної мови — в прямому значенні: вони хотіли говорити по-французьки, я — по-німецьки. Врешті порозумілися. Представилися. Вони — від імені румунської королівської влади. Я — Володимир Павлюк — представник Карпатської Січі, влади в Хусті. Подали руки. Домовилися, як здійснюватиметься перехід через кордон.

По тому мусіли роззброїти чеську армію. Порожнє вантажне авто рухалося вздовж колони, і чехи скидали на нього зброю, якої в них було небагато, бо, як я вже говорив, лишили її в казармі на Румунській. Але тритонне авто було повне. Наш колега буковинець повіз ту зброю до Хусту. Він сів в особове авто, за ним вантажне — і рушили.

Ми з Ільком Ткачуком (він родом з Валні, в 1943—44 роках був командиром відділу УПА) лишилися порядкувати в місті. Хоч не мали ні практики, ані достатнього розуміння військової справи, але нам вдалося добре організувати оборону, забезпечити перехід на Румунію для можливого відступу. (Хоча, на жаль, цим не вдалося скористатися, бо чехи відбили Тячів, встановили свою варту з танкетками з обох боків мосту і ми не змогли перейти ним на другий бік).

Пам'ятаю, у Тячеві до нас зголошися добровольцями, може, яких десять молодих циган. Я не дуже довіряв їм, боявся, щоб не "наварили пива", тож, щоб не мати зайвого клопоту, найближчим автотом відіслав їх до Хусту: нехай вища команда вирішує, що з ними робити.

Ми були дуже змучені з Ільком, хоч і молоді, й витривалі, і мали ще досить сил, щоб не заснути, але дуже

хотіли їсти. Я не пам'ятаю, чи взагалі щось їли за той час. Думаю, що нічого.

Через Тячів у бік Хусту, у Севлюш, їхав польський консул, просив його пропустити. Ми дали йому солдата і відправили до Хусту, повідомивши телефоном полковника Колодзінського: «Де польський консул із своїм заступником під конвоєм нашого січовика». Через пару днів я дізнався, що січовик доставив їх до штабу Січі і Колодзінський з Врецьоною пропустили їх далі до Севлюша — як недоторканих дипломатичних осіб на підставі старих договорів.

Дуже прикро було бачити, як уночі з 15-го на 16 березня особовим автом разом з чехами переїжджав на Румунію і полковник Сфремов разом з дружиною і донькою. Головнокомандувач української армії втік першим. Їхали на Румунію також деякі визначні громадські, політичні діячі.

У призначену годину, десь о 18 - 19-ій вечора, через міст переходили чехи. Ми пропускали по десять машин на другий бік. На площі залишилося 30 чи 40 вантажних авт, кілька цистерн бензину, а ми не мали шоферів, щоб доправити ті машини до Карпатської Січі.

Уранці 16 березня з Хусту прибула група чехів на чолі з підполковником Земаном. Він сказав, що співпрацює з нашим штабом, організовує добровільний чеський батальйон, який воюватиме на нашій боці проти мадярів. Земан привіз із собою шоферів, маючи намір забрати до Хусту 25 машин.

Ми з Ільком зателефонували до Січі перевірити, чи відомо про це у штабі. Нам сказали: так. І ми відпустили машини. Я також разом із Земаном поїхав до Хусту. На жаль, це була хитра історія. Земан нас обдурив — не передав машини, а використав їх для того, щоб вивести до Румунії решту чехів.

До команди Карпатської Січі я зголосився на допомогу Колодзінському і Врецьоні, на руках яких лишилося військо після втечі Сфремова до Румунії. Десь о 13-ій годині Колодзінський наказав мені взяти велике авто Прхали і відвезти поранених до Великого Бичкова.

Зі мною була пані Маруся Хименець з жіночого відділу Карпатської Січі і 4—5 поранених. Ми доїхали до Тячева, але далі рушити не могли, бо його вже відбили чехи. Нас усіх вигнали з машини і не пустили через міс-

то. Тож мислили обходити його навколо. Пішли в гори на північ і рухались на схід. Скоро запала темрява, заночували в якомсь селі, а прокинувшись рано, дізналися, що головні наші відділи вже пройшли на схід і ми лишилися позаду. Що ж, ми вдвох з одним січовиком вирішили їх наздоганяти, хоч це було вкрай небезпечно, оскільки в селах, якими ми переходили, скрізь висіли білі прапори, а на мостах стояли озброєні хлопці з мадярськими або з білими опанасками. (Ми також мали коротку зброю — револьвери). Ледве вдавалося їх переконати пустити нас далі на схід.

Зустріли своїх у Румунській Анші. То був малий відділ січовиків — десь 20—25 з рушницями і паркою легких кулеметів — на чолі з полковником Колодзінським, до краю змученим, охлялим, бо кілька ночей не спав і не мав чого їсти. Ми вхопили в селі якогось коня, знайшли якийсь харч, погодували Колодзінського, посадили на коня і рушили далі на схід. Не пригадую, скільки пройшли, може, п'ять, може, десять кілометрів, як зустріли великий відділ під командою сотника Сулятицького — то був головний відділ Карпатської Січі, що йшов в сторону Бичкова іншою дорогою. Рушили разом.

Здається, то була п'ятниця вечері, вже наближалися до Бичкова і прямо в горах на снігу затримався на невеличку нараду, в якій брали участь Колодзінський, Зенон Косак, Врецьона, Сулятицький, Равіч (син перемиського лікаря, мав університетську освіту, був головою ЦЕСУСу — Центрального союзу українського студентства). Василь Дужий з Перемішля і Лата з Дрогобича. Було вирішено всім переходити Тисю в бік Румунії. Тільки Колодзінський сказав, що як головнокомандуючий має йти останнім, а оскільки не знає, яка доля відділів, що були у Торуні, на польському кордоні, і решти малих відділів Карпатської Січі, він залишається. З ним вирішили лишитися Зенон Косак і для охорони Василь Дужий та Лата — два підхорунжих. По тривалім відпочинку попрощалися. Відділ рушив до Тиси, а ті четверо повертали назад, в бік Хусту. Колодзінський мав надію забрати в Хусті свій німецький паспорт, який, можливо, допоміг би порозумітися з мадярами.

НАС ВИДАЛИ МАДЯРАМ. ВТЕЧА

Біля п'ятої ранку 19 березня ми переходили глибоку, ревучу Тису. Пам'ятаю, як з Ільком Ткачуком брели по шию у крижаній воді, шаленим потоком нас зносило за течією... Кілька хлопців тоді втопилося. З води виїшли на мороз, одяг задубів, вкрився льодом. Нас зустріла румунська кордонна сторожа, може, трое-четверо солдатів. Вони налякалися, побачивши десь 500—800 січовиків (ніхто ніколи не знав того докладно, скільки нас тоді було). Ми здали зброю і розбрелися по селу. Мармарош Сигіт — це маленький анклав українців, які називали себе русинами і до сьогодні ще там живуть. І навіть мають вже зорганізоване громадське життя, а в той час його не було, оскільки румуни намагалися їх денационалізувати. З селянами легко було спілкуватися, бо вони говорили подібною до нашої мовою.

Вже десь о дев'ятій ранку, коли ми трохи відпочили і підсушили одяг, румунські солдати збрали нас до місцевої школи. З'явилися великі відділи румунського війська і оточили будинок. Ми сиділи без харчів, але добросерді селяни відчували, що ми тої самої крові, і почали приносити їжу: хто хліб, хто мамалигу (по-румунськи меляй), молоко, овочі.

Румунські офіцери, обіцяючи, що повезуть до Бухареста, вишукували нас у загін і під сильною охороною повели дорогою вдовж Тиси, але замість на залізницю завернули ліворуч — до мосту на Великий Бичків. А там уже чекали мадяри. І десь о 12-ій нас віддали мадярам. Ті також помістили нас у школі, у великій руханковій залі. Знищалися, били. Під вечір з'явився польський консул, якого ми затримали в Тячеві, тільки тепер уже у військовим мундирі. Він ходив із якимись людьми і оглядав полонених. Скоро впізнав мене, бо я мав zdeформоване лице, відколи чехи мене побили вранці 14 березня, — розбиті губи, синці під очима. Спитав, чи я той, хто затримав його в Тячеві. Я вирішив не признаватись, бо не знав, що мене чекає. Він схидно усміхнувся і сказав, що мене розстріляють мадяри, бо мають донос, що я бив їх у Тячеві.

Після короткої розмови я зрозумів, що виходу немає. Признався: так, то був я. Він оскаженив: "Ага, ти мене затримав, передав січовикам, завіз мене до Хусту. Тож я

заберу тебе до Севлюша, а звідти відправимо тебе до Берези Картузької".

Того самого вечора під конвоєм мадярських жандармів машиною мене перевезли з Бичкова до Севлюша. Я там пробув неділю, а в понеділок уранці втік через віконце у виходку (маленькому туалеті). Спершу спробував, чи голова моя пролізе. Викинув подалі вкрадений цивільний плащ, виліз, вбрався в нього (хоч під ним було видно військові штани і чоботи) — і гайда. Помандрував у бік Хусту, сподіваючись, що хтось із знайомих мені допоможе. Ішов залізничним тором, бо дорогою рухались мадярські тилові частини, кінні підводи, постачання.

Я мав перейти невеличкий міст. Цивільний міліціонер з опаскою, що вартував на ньому, затримав мене, став розшукувати, хто я, звідки. Кажу: солдат чеської армії, вертаю додому, бо армія розлетілася. Він, звичайно, зродумів, що я не місцевий, бо говірка карпатських українців дуже відрізняється від галицької. Але був добрий чоловік, відпустив мене і перестеріг: "Дивись, не йди тором, бо далі ще один міст і вже там тебе затримать і замкнуть. Рушай краще дорогою разом із солдатами, ніж залізницею".

Я так і зробив. Перейшов на дорогу і так поруч з підводами помандрував до Хусту. В Хусті пішов до знайомого директора гімназії Кравця. Він, бідака, перелякався, став прохити мене, щоб я забрався з його хати, бо мадяри чинять терор, хапають січовиків, вішають. Я пішов геть, повз Румунську, де ще не так давно був штаб Карпатської Січі. На краю вулиці жив господар Обручар. Добрий дядько, часто приходив до Січі. Його донька була актрисою в українському театрі. Забув її ім'я, але ми її звали Обручарівна. В хаті вона була сама. Батько втік — боявся, що мадяри йому помстяться за те, що своїх коней назвав Фенік і Бродій — іменами ренегатів-русинів, які співпрацювали з мадярами. А мати пішла до лісу його шукати. Перше, що дівчина на мені заглядела, — чоботи: по них упізнають січовиків. Наказала взути батькові черевики і аж тоді трохи заспокоїлась і посадила їсти. Від неї я дізнався, що в Хусті є дружина Уласа Самчука, що тут працює німецький консулят і можна спробувати одержати документи для легального виїзду.

Ми разом пішли до жінки Самчука, яка дала мені 10 крон і також порадила звернутись до консуляту. Що бу-

до робити? Може, й справді чимось допоможуть. Пішов, а там величезний хвіст — багато чехів і німців. За три години дістався тільки до середини черги. Але стояти було безпечно, бо ні поліції, ні жандармів не було. Коли втрапив нарешті до канцелярії, секретар консуляту, який володів і українською, і чеською, розвів руками: "Нічим допомогти не можу, бо ти не маєш жодних документів". Порадив лише йти в сторону Словаччини, і на тім розпрощалися. Я знов пішов до Обручарівни — просити, щоб провела мене за місто. Мушу признатися, я тоді дуже злякався, що мене уніймають, бо в Хусті жив більше трьох місяців і багато народу мене знало в обличчя.

Дівчина мене вивела далеко за місто — в сторону Ізп. Перечина. Ми розцілувалися, вона побажала мені щастя, і я пішов. Вже було темно, в березні швидко лягася ніч. Скоро попрощився до якогось дядька переночувати. Він дозволив, але все розпитував, хто я та звідки. І йому я оповідав ту саму байку: що українець із Пряшівщини, з чеської армії, йду додому. Він також не повірив, каже: "Я думаю, що ти з Галичини, але я українець і допоможу тобі. Та дивись, щоб тебе не впіймали далі, бо не вмійш добре нашою мовою говорити". Він не мав що їсти, дав вареної квасолі й мамалиги.

Весь наступний день я був у дорозі і під вечір мпнув Сваляву, де стояли мадярські війська і жандарми в шапках з когутячими перами і чорних уніформах. Темніло, йшов сніг. Я змерз. Знов став проситися на ніч на якусь присілку, де було шість хат, — в усіх мені відмовили: мадяри наказали нікого не пускати. І тільки в останній, аж під лісом, господар пустив, але з умовою, що рано піду до жандармів дістати дозвіл. Дядько з тіткою, без дітей. Щось дали поїсти і поклали на лаві спати.

Рано, біля шостої, господиня мене будить: "Тікай, бо чоловік пішов за мадярами, щоб тебе забрали". Дала мені приготований вуалик з хлібом і сіллю і все бідкалася, що я тяжко спав уночі, кричав, стогнав, щось дуже переживав.

Благословила мене добра жінка, і я рушив. Іду і проклинаю дядька: такий-сякий, зрадник... І так, може, з годину. А потім почав розмірковувати і дійшов висновку, що дядько був мудрий сільський наш філософ — він знав, що котрийсь із сусідів може донести мадярам, і, щоб не

мати великого клопоту, сам пішов до них, а жінці тим часом наказав мене спроводити з дому.

Я щасливо добрів до Перечина, зайшов до лікаря Равіча, син якого переходив з нами до Румунії. Розповів йому про наш перехід. Він не ризикнув залишити мене на ніч, сказав, що — терор, п'ятьох січовиків повісили. Показав мені на мані — мав спеціальну, великого масштабу, — як йти на захід через гори до Словаччини. Дав сіринки, шматок сала, десять крон. Я під вечір виїшов з хати — в ліс, у сніги. Де знову брати сили на дорогу? Сам собі думав: яка моя доля... Але не було ради, мусів йти.

Я йшов так, як він показав мені по мані, де були позначені навіть стежки. І раптом серед темного лісу — що за фата моргана? — привиділася хата. Підійшов ближче — справді, хатка. Лісничі мають такі маленькі будинки — чотири на чотири метри. Зайшов, а там пічка, дрова. Згадав, що треба не втратити орієнтацію, знову виїшов назовні, подивився на небо, — а ніч була сніжно-зоряна, прозора-кришталева. Знайшов Великий Віз, визначив напрям на захід, намалював собі знак на снігу. Від снігу був мокрий по пояс — черевик, штани, плащ. Запалив пічку і став сушити. Заснув у теплі, і так міцно, що не почув, як почав горіти мій плащ. Прокинувся від диму. Вже був ранок. Кинувся рідивлятися свої речі — у плащі велика дірка, в одному черевнику почала тліти підшва.

.. Може, години дві вже був у дорозі, як помітив, що стежка пішла в долину, гори почали знижуватися, ген попереду видно було хати. Якийсь дядько із сокирою прямував у ліс. Я запитав його, чи це Словаччина. "А ти звідки?" — "Від мадярів утікаю, йду додому на Пряшівщину". І тут почув зовсім несподіване: "Не тишея, що ти утік від мадярів. Вони зробили наступ на Словаччину, тут перейшли кордон і зайняли оце село і ще два-три ближніх". Ну, біда. Але все-таки я почувався відважнішим, бо вже був на іншій території.

Мушу сказати, що таких добрих людей, як на Словаччині, я мало зустрічав. Зайшов до якоїсь хати. Тітка дала мені їсти, напитися молока, пожаліла, і я рушив далі на захід. Зайшов ще до одного села, здається, Хлебовіце називалося, де був словацько-мадярський фронт. Попрошився до дядька переночувати. Це було у четвер, 23 бе-

резня. Спав під стріхою, нишком, бо в селі кружляли мадяри, стояли кулемети. Він мені сказав: "Почекаєм. Може, підуть далі, а може, їх відженуть — хай зміниться ситуація". Посидів я так до суботи до вечора. А в суботу дядько почав плакати, що сусіди вже знають про мене, можуть донести, то хай би я йшов, бо його ще повісять...

У неділю вранці все було спокійно. Він показав мені дорогу з півночі на південь — вздовж фронтової лінії. Каже: "Перескочиш ту дорогу — за нею словаки". Син господаря пішов зі мною — показати ближче, куди йти, попередив: "Там буде стара циганська кузня. Йди повз ту кузню". Справді, натрапив на порожню кузню, і якраз там проходила фронтова лінія. Як проскочити дорогу? Садами зайшов між хати, побачив кулеметне гніздо. Тихо. Я швиденько перебіг дорогу, за мною пустили кулеметну чергу. Добре, що вскочив у яругу — кулі пройшли над головою.

З другого боку мене відразу упіймала словацька стежа. Я розказав, що йду з Карпатської України, три дні був у селі і знаю, де стоять гармати, польова кухня, кулеметне гніздо. Сержант хотів відпровадити мене прозвітувати до поручника. Я відпросився: "Ліпше сам розкажи, пусти мене у тил". Він пустив. Я зайшов у Михайловичі, а вийти далі з міста не міг — військовий контроль нікого не пропускав. Повернувся, обішов їх і подався в сторону Врацова. Там знов добрі словаки дали мені їсти. Звідти автобусом за 15 крон увечері того самого дня — в неділю 26 березня — доїхав до Пряшева. Ходив по місту, шукав якийсь український напис. Нічого не завваживши, рушив на станцію. Там почув, як двоє людей говорять українською, лемківським діалектом. Один високий, другий низький. Я здогадався: то наші галицькі лемки, що перейшли кордон. Ще працюючи в штабі під командою Євгена Врецьони, я чув, що є двоє з Межилаборець, які обдирають утікачів — коли один злотий коштував п'ять крон, вони міняли один до одного. Я здогадався, що то вони і є.

Підійшов до них: "Ви з Межилаборець?" — "Так". — "Зветесь Кінь?" — "Так". — "То ви добрі пташки, — кажу. — я вас можу завести в поліцію як злочинців". Вони настрашилися. А я продовжую: "Хлопці, ви багато пограбували бідних лемків, маєте гроші, а я не маю ні цента. Дайте мені сто крон на квиток до Братіслави..."

Вони мені дали півтораста і дуже помогли тим, що повідомили про існування українського комітету в Братіславі, де концентруються втікачі з Карпатської України.

Тих грошей на квиток, звичайно, не вистачило, але мені багато разів у житті доводилось їздити зайцем. Купив квиток до Жіліни на швидкий поїзд Пряшів — Братіслава (і ще лишилось яких 25 — 30 крон), а далі до Братіслави — зайцем. Цілу ніч був у дорозі, а в понеділок уранці вже шукав адресу українського комітету. Зустрів знайомого січовника з Хусту, той розповів про невеличкий табір, де збирають усіх втікачів і звідки автобусом час від часу перевозять до Відня.

Я пішов туди і зустрів Івана Кидюлича, який повідомив, що вже того самого дня увечері їде автобус. Я став просити, щоб якимось запхав мене туди. Іван сказав, що то важко, бо існує список, але все-таки якимось примостив мене, і того самого дня я вже був у Відні. І сам собі дивувався: в неділю вранці я ще був на мадярському боці, ген аж коло Михайлович, а в понеділок увечері — у Відні! Так пощастило!

ВІДЕНЬ БЕЗ ВАЛЬСІВ, А З ІДЕОЛОГІЄЮ

В австрійській столиці нас помістили у дім для бездомних, так званий *obdachlosen Haus*. Переписали (було нас більше 60) і повідомили, що за пару днів вишлють на роботи до Ганновера — там будують "Герман Герінг-Верке" і потрібні робітники. Дали вечерю. А на ранок прийшов чоловік з українського комітету, і ним виявився не хто інший, як Василь Мричко — мій старший колега з Перемишльської гімназії. Я добре знав його брата і його самого, батько їхній працював учителем коло Сянока.

Я став просити Василя, щоб допоміг мені уникнути тої роботи, бо хочу і далі бути в активі ОУН. Стали радитись, як мені втекти. Василь сказав, що при вході стоїть один німецький поліцай, який нічого у нього не питав. Я став просити, щоб позичив мені плащ і капелюх. Він спочатку трохи опирався, врешті погодився. Дав одну марку, сказав, що прийде мене забрати до Студентської домівки на Банкгассе, 1, якщо я щасливо доїду. Пояснив, де сідати на трамвай, де пересісти.

Ну, я надяг плащ, капелюх, проходячи повз поліцая, сказав: "Хайль Гітлер!" Він у відповідь махнув рукою — і я вільний! Сів на трамвай і питаю, де пересідати. Я тоді по-німецьки слабо говорив, але німці замахали руками: "О, ми знаємо, Україна!.." Все мені пояснили.

Я знайшов. Двері замкнені. Сів на сходи, чекаю. Може, годин через п'ять прийшов нарешті Мричко, ще її питає, голоден я чи ні. Погодував мене у маленькій каф'яренці навпроти, потім замкнув на Банкфасе. І. Я переночував на столі, а наступного дня Василь сказав, що візьме мені кімнату в готелі. Я став його просити, щоб допоміг десь викупатись, аби позбутися вошей (яена річ, мав страшні воші після всіх тих ув'язнень).

Василь каже: "То нічого не допоможе, як не маши у що перевдягтися". Він пішов до радника Залозецького (його дружина Яблонська ходила до нашої гімназії, була старша від мого брата і мала брата у Відні) Той дав для мене свій одяг. Ми сходили до лазні, викупалися. Я викинув своє лахміття, одяг нове вбрання — воно висіло на мені, мов на граблях, адже я тоді був дуже худий, а радник Залозецький досить грубий. Але то нічого. Я був щасливий, що чистий, свіжий, наче скинув із себе всю страшну вчорашню втому.

Пішли до ресторану. До нас приєднався ще один хлопець — громадянин Австрії, маму мав українку, а тата німця. Він брав участь в окупації Праги Гітлером 16 березня 1939 року. Обидва мене розпитували про події в Хусті, про війну з мадярами.

Після того Мричко звів мене з Костем Мельником — ад'ютантом Ярослава Барановського, члена головного проводу ОУН. Мельник вислухав усі мої оповідання, дав мені 4 марки, сказав, що за кілька днів організує зустріч із своїм шефом.

На той час я вже познайомився з деякими нашими студентами, які брали мене на обід до "Вік" — дешевого ресторану без кельнерів, на самообслузі. Там я зустрів Юрка Лопатинського — популярного на Карпатській Україні поручника Калину. Він колись у Відні студював медицину і все у місті знав. Перше його запитання було: "Як ти втік? Коли?" А друге: "Чи ти вже говорив з Барановським?" — "Говорив з Костином Мельником, він має мені влаштувати розмову". — "Скільки він тобі дав?" — "Чотири марки". — "Він що, звар'ював? Як людина

три дні може жити на чотири марки? Мені він дав 20 марок". Юрко додав мені ще десять, щоб я міг, принаймні, добре наїстися.

Коли нарешті я мав зустріч з Барановським, він вислухав мене і сказав, що через кілька днів я поїду на спеціальний вишкіл в Альпи.

Та подорож відбулася 5 квітня 1939 року. Зі мною їхали ще Славко Явний і Яків Маковецький, якого я знав з Карпатської України. Бувший студент з Парижа, працював у січовій газеті "Наступ". Ми з ним не раз зустрічалися. Він був цивільний, а до них мали не дуже поштиве ставлення — замість прийти до Січі і брати участь у військовій службі, Яків лінив марки та адреси, розсилаючи газету, ото і вся робота.

Шофером був Іван Іваницький — не знайомий мені чоловік. Їхали на південь од Відня, через Вінер Нойштадт, до маленького села в горах Завберсдорфа. Зупинились біля старого замку з високими мурами і великою дерев'яною брамою. Задзвонили. Брама розчинилася. Авто в'їхало, і браму замкнули. Я побачив людей в спортовому тренувальному одязі. Здивувало, що декотрі були геть у болоті. Згадав, як Колодзінський у Хусті мені розповідав, що Барановський досить непримиренно ставиться до тих, хто йому не подобається. Віддає їх на такі вишколи, що є, власне, своєрідною карою чи каторгою. Я трохи налякався, подумав собі, що, може, то і є щось подібне.

Зайшли до малої їдальні, і я відразу побачив Левка Криська — з Карпатської Січі. Звався чотар Крис. Він одразу мене попередив: "Тут велика конспірація, не вільно казати, хто кого знає і звідки. Прийди увечері до першої кімнати, побалакаєм". Ще побачив Гриця Барабаша (поручника Чорного) — члена штабу Карпатської Січі.

Потім у тім замку я зустрів свого давнього знайомого з Перемишльської гімназії Романа Куцака (ми його називали Кін-Конг). Десь через тиждень прибули Іван Гуцул з Карпатської Січі, відділ якого боронив доступ до Хусту, як надходили мадярські війська; Михайло Мушинський — складав матуру разом з моїм братом; ще один перемишляк Володко Павлик з Бушкович.

По якомусь часі приїхали Михайло Баняє, також з Карпатської України; Славко Білас — брат Василя Біласа, якого повісили разом з Данилишиним за те, що хотів застрелити зрадника Мотику; Мізерний — родом з Бере-

жанщини, по тому став командиром УПА на Закарпатті;
Ярослав Бойдуник, відомий німці у Нью-Йорку пластовий діяч.

Так що я мав досить приятелів давніх — і з гімназійних часів, і з Карпатської Січі, і нових. Було нас усіх разом більше двадцяти.

Інструктором від ідеології у тім таборі був Іван Габрусевич — псевдо Джон. Комендантом спочатку був Чорний, а потім Карачевський — поручник Свобода, який пізніше загинув у концтаборі Освенцім.

Кілька разів до табору приїжджали Барановський, Сенник, сотник Ярій. Ярій якимось привіз із собою двох чи трьох японців із японської амбасаді в Берліні — у цивільному, але пізніше я довідався, що всі вони були військовим аташе.

Спочатку нам не вільно було контактувати з місцевими людьми, і навіть виходити за браму. Потім сотник Ярій дозволив раз на тиждень дивитись кіно в селі Вінцендорф. Австрійки нас зачіпали, питали, хто ми, що тут робимо. Вони бачили, що за мурами замку діється щось таємне. Приносили нам до брами харчі. Ми купували молоко, м'ясо, хліб, яришу. Мали свою власну кухню.

Я заприятелював з Романом Куцаком (псевдо Крук), який в 1932 році застрелив польського поліцейя при нападі на пошту коло Бірчі — тоді йому вдалося втекти до Чехословаччини. (А Цебеняка і ще одного з його групи ввіймали і засудили на 15 — 20 років тюрми). Куцак мені оповідав як дуже велику таємницю про свій вишкіл в Італії разом з усташі — хорватськими націоналістами. Виявляється, там був і Мушинський, а інструктором — Михайло Колодзінський.

Так я довідався про співпрацю ОУН з усташі. Їхній вишкільний табір був під патронатом італійської розвідки. Між іншим, саме усташі з того табору 1934 року бомбою вбили югославського короля Александра і прем'єр-міністра (чи міністра зовнішніх справ) Франції, який їхав разом з королем. Газети тоді писали, що терористи прибули з Італії. Приблизно в той самий час стався замах у Польщі на міністра внутрішніх справ Перацького. Його організувала ОУН — готував Микола Лебедь разом з Дарією Гнатівською, а здійснював Мацейко. Лебедь утік до Німеччини через Гданськ, але німці видали його полякам, і він сидів у тюрмі.

Як розповідав мені Куцак, італійці боялися, що розкриють їхню участь у замаху на короля Александра, та ще її "повісять" на них атентат на Перацького, бо ж вони були разом у тім таборі — українці й хорвати. Тож увесь той табір інтернували на Сицилію і тримали під напівполіційною охороною аж до 1937 року, щоб ніхто не дізнався правду. Мушинський і Куцак розповідали, як вони мучилися на Сицилії, ізольовані від світу. Так мені відкрилася нова сторінка діяльності ОУН за кордоном.

Я вже знав про різні непорозуміння всередині проводу ОУН на еміграції, а крім того, Мушинський розповів мені про величезні інтриги в проводі. Підтвердив, що є дві групи. Одну представляли Сенник, Барановський, Костик Мельник. Другу — сотник Ярій, Ярослав Стецько, який на той час був у Римі, з ним співпрацював мій брат Мек. До той групи належав також наш інструктор з ідеології Іван Габрусевич, що був у нашій таборі, за словами Мушинського, на вигнанні — його хотіли ізольувати від контактів. Мушинського також туди заохали через непорозуміння з проводом ОУН.

Як я вже розповідав, до нас приїжджали і Ярій, і Сенник, і Барановський. Але кожен окремо. Один давав одні інструкції, другий — інші. З табору час від часу зникали наші колеги. Спочатку ми не знали куди, пізніше довідалися, що вони їздили з Відня до Словаччини — на польський кордон.

Мушу сказати, що програма лекцій, які нам читав Габрусевич, фактично була стопроцентним запозиченням тодішньої фашистської ідеології. Я пригадую вчення про націю: що нація повинна мати свою мову, свою територію, свою історію і культуру, а найважливіший пункт — європейство. Тільки європейські країни могли бути націями. Ми питали: "А як Японія?" — "Японія не є нація, бо вони не європейці". Расовий підхід.

Також йшлося про принципи вождівства. Тоді вже провід очолював Андрій Мельник, і був він не головою проводу, а вождем. Сенник мав титул канцлер, Барановський — президент. Я пригадую різні дискусії на лекціях Габрусевича. Дуже гостро говорилося проти Грушевського, проти Драгоманова, слово "демократія" вживалося тільки з епітетом "зігнила". Пронадувались монопартійна система і дуже багато таких речей, яких потім мусіли зрестися і засудити як шкідливі для українського народу, як

залишки пауючого тоді в Європі фашистського напрямку.

В Завбередорфі ми мали парамілітарний вишкіл, подібний до військового, хоч зброї у нас не було. Ми більше вивчали теоретичні військові справи, трохи стратегії, міжнародної політики. Але табір, звичайно, був організований для того, щоб тримати нас окремо, щоб ніяки не довідалися про його існування. Нам забороняли писати листи, зустрічатися з родичами з Польщі. Наші хлопці час від часу виїздили на якісь акції на кордон Словаччини з Польщею, перекидали ручну зброю з Пряшівщини на Лемківщину, в околиці Сянока, — на випадок війни німців з Польщею. Деякі мої приятелі оповідали, що вони шмуглювали зброю з Пряшівщини на околиці Полоного коло Буківська Сянівського повіту.

Покинув я табір в останній день червня. Пригадую, прийшов сотник Ярій і віддав мені свій власний місячний квиток, який кінчався 30 червня. Я на той квиток поїхав до Берліна, на Мекленбургштрассе, 73, де в той час містилася Українська пресова служба, шефом якої був мій брат Володимир Стахів.

НІМЕЧЧИНА НАПАЛА НА ПОЛЬЩУ

Будинок на Мекленбургштрассе, 73, був власністю українського лідера УНДО Дмитра Левницького (був головою УНДО десь до 1933—34 рр.). Він приятелював з Свєном Коновальцем і частину будинку віддав йому. Велике помешкання з кількох кімнат, де жив Андрій Луців — втікач із Польщі, зі Стрия (пізніше в Америці він був знаний як Антін Драган — редактор "Свободи"), і було приміщенням Української пресової служби (УПС).

Вона мала три окремих відділи: "Українська пресова служба", редактором якої був Андрій Луців, "Українська націоналістична пресова служба", яку редагував Орест Чемеринський, та "Україніше Прессе Дінет", що виходила німецькою мовою, — нею керував Володимир Стахів, і він же був шефом всього бюро.

"Українську націоналістичну пресову службу" (тобто окремі статті для передруку) надсилали до газет, контрольованих ОУН, — у Бразилію, Аргентину, Канаду.

Пресова служба на загальні теми йшла до всіх газет. "Україніше Прессе Дінет" подавала інформацію для німецьких державних структур і німецької преси про ситуацію в Україні на основі українських газет з Польщі та з Києва.

Я там і замешкав, на Мекленбургштрассе, 73, де жив Луців, а потім ще прибули із Завбередорфа Ярослав Білас (згодом він десь зник із Берліна, навіть я не знаю, куди) та Кудак, який був зі мною до самого кінця — до 1 вересня 1939 року.

Я став працівником пресової служби, адміністратором, розміщував на циклостилї німецькою і українською всі бюлетені, адресував і посилав на лєтунську пошту, щоб скорше йшло до Південної Америки й Канади. Дещо розмісню особисто по різних бюро в Берліні.

Так я прожив до вибуху німецько-польської війни. Вчився їздити на автомобілі, і 1 вересня 1939 року вкрав складав іспит з воінни. До речі, і досі тут, в Америці, послугуються тим свідомством.

З вибухом війни деякі члени ОУН виїхали до Польщі. Десь наприкінці вересня або, може, в жовтні їздив туди і мій брат Володимир Яків Шумелда, який студіював у Берліні Теодорей Сендаїк також їздили Повернувнись, розміснювали нам різні правдиві і неправдиві історії.

Нам'ятаю початок війни. До мого брата приходили листи з Мюнхена, писані езоповою мовою. Я деякі без підозри речечатував і, прочитавши, заліплював знову. То були різні інструкції або від Сендаїка або від Мельника. Володимир, який мав дуже добрі знайомства з японською амбасадом (пригадую, зокрема, полковника Ямамото), від них довідався, що за пактом Молотова-Ріббентрона Західна Україна війде Совєтському Союзу, а від Сяну й Бугу на захід — до Німеччини, що балтійські країни належатимуть СРСР. Брат телефонував ю литовських дипломатів (між ОУН і Литвою також були давні добрі контакти, був такий час, що С. Коновалець мав литовський паспорт і громадянство у Литві, там друкувалася "Сурма" — підпільний нелегальний журнал ОУН), попередив: їх чекає те саме, що й Галичину. Але вони не йняли віри: "Не намовляйте нас на якусь акцію, не може бути, щоб німці нас продали". На жаль, скоро переконалися, що так воно і сталося.

11 листопада з Берліна до Кракова на авто ОУН, за кермом якого знову був Іваницький, виїхали і ми з Куцаком. Пригадую, саме того дня на кордоні упіймали англійських агентів, які нібито мали намір вчинити замах на Гітлера. Чи то була провокація німецького гестапо чи насправді, нині тяжко сказати.

А вже 12 листопада ми були на вул. Зеленій, 26 у Романа Сушка — резидента ОУН у Кракові. Ми мали йому віддати свій легковий автомобіль на 4 особи. Сушко прилаштував нас перекладачами до нової німецької адміністрації, що містилася в будинку на Ринку. Але через кілька днів ми кинули ту роботу, побачивши, як зневажливо ставляться німці і до поляків і до нас — мов до людей нижчої раси. Ми з Куцаком прийшли до Сушка і повідомили йому про те. Тільки Іваницький залишився і до кінця працював на добрій посаді. Згодом німці зробили його помічником режисера німецького театру в Кракові.

Сушко мав знайомства з СС, в гестапо і організував вишкільний табір для членів ОУН в Закопанім. Він також дістав доручення від гестапо організувати перекладачів — німці домовились з більшовиками про переселення німців з Галичини і з Буковини — до Німеччини, а українців з Лемківщини чи Холмщини — до України. Приїхала советська комісія, може, 5 чи 6 груп. Командував усім тим переселенням генерал НКДБ Єгпаров. Він був у Яржлаві. Його кур'єром з оточення Сушка був Ярослав Мороз. (Пізніше, в 1944—45 рр., він був кур'єром Степана Бандери з еміграції в Україну. Його впіймали більшовики і перевербували. 1946-го ОУН зліквідувало Я. Мороза як шпигуна і зрадника).

Куцак (походив із Сиракiзiвцiв коло Перемишля) вже більше нічого не хотів робити. Він утік з Галичини ще 1932 року. Тож вирішив нелегально перейти кордон із Советським Союзом і відвідати своє село, родичів. Що і зробив. Десь наприкінці листопада — на початку грудня 1939 р. пішов і після того вже не повернувся. Ми мали вістку, що кордон він щасливо перейшов і відвідав родичів, а на зворотньому шляху його арештували більшовики. Ми вважали, що його розстріляли як довголітнього члена ОУН, бо за ним і слід пропав.

Я побув трохи в Сяноці, потім їздив до Перемишля навідати своїх, бо цілий рік не бачив — відколи втік на

Карпатську Україну. Їздив також до Кросна, пішки йшов з Ванівки до Бонарівки разом з моїм колегою Осипом Живком, який працював у Ванівці вчителем.

Того приїзду в Краків у листопаді-грудні 1939-го я особисто познайомився зі Степаном Бандерою і Миколою Лебедем.

У Кракові я мав досить знайомих ще з давніх часів — Івана Равлика, Ярослава Старуха, Лева Ребета. Ще приїхав Микола Климишин. Я вперше зустрівся з ним наприкінці вересня 1939 року. Він був першим втікачем із Польщі, засудженим на дожизнню тюрму і визволеним німецькими військами. Я тоді показував йому Берлін, оповідав про ситуацію всередині провладу (Слідом за ним у Берлін з'явився Василь Ривак — знайомий з Перемишля, родом з Торок, склав матуру разом з моїм братом 30-го року. Від нього ми мали першу інформацію, що цитється в Галичині).

Тенер Микола Климишин переїхав з Берліна до Кракова. Ми з ним близько заприятелювали і коли він одружувався в Кракові, я був на його весіллі. Климишин взяв мене з собою на вінчання Бандери, який також брав шлюб у Кракові, познайомив з визначними лідерами тодішньої еміграції — це була молода генерація ОУН, котра виїшла з польських тюрем, а також втікла зі Львова перед більшовицькою навалюю. А тут, на еміграції, довгі роки жила стара генерація — у Празі, Відні, інших містах.

Отже, я відразу ввійшов всередину життя найактивніших членів ОУН.

ЗУСТРІЧ У ТЮРМІ

Взимку 1939—40 рр. вибухнула советсько-фінляндська війна, яку розв'язав Сталін, маючи намір захопити Фінляндію. Всі добре пам'ятають велику поразку советського війська під Виборгом і взагалі у тій війні. Туди йшли дивізія за дивізією, і їх там досить добре били.

Фінляндія опинилась в скрутній ситуації. Англія й Америка хотіли їй допомагати, але сама вона була наставлена протинімецьки. А Німеччина не могла їй допомогти, оскільки мала союз з більшовиками. Та німецька розвідка старалася довідатись про справжній стан речей, послала до Фінляндії своїх агентів. Я знаю, що тоді туди їздив

не була службі НКВД

С Михайло Качмар, думаю, і Горліс-Горський також, бо він працював на німців (як перед тим на поляків, а одночасно і на більшовиків).

Після советсько-фінляндської війни я читав у газетах, як виглядала німецько-більшовицька співпраця. Німецькі літаки шпигували над Радянським Союзом, і один з них залетів ген аж до Смоленська. Там його примусили сісти, але тримали це в секреті, і потім той літак відпустили. Знаємо також, що на знак дружби Сталін видав Гітлеру біля двохсот німецьких комуністів, які втекли до СРСР.

Восени 1940 року в Берлін мав прибути Молотов підписувати новий договір — на продовження попереднього. Мій брат передбачав, і попередив нас про те, що існує небезпека арешту. Так і сталося. Одного листопадового ранку (о сьомій годині) несподівано подзвонили в двері Української пресової служби, де я мешкав. Відчинивши, я побачив двох незнайомих чоловіків в цивільному. "Чи ви Євген Стахів?" Я відразу пригадав собі розмову з Володимиром. "А що, вже приїхав Молотов?" — питаю. Вони збентежено презирнулись: "Звідки ви знаєте, що ми до вас у справі Молотова?" Я промовчав.

Мені наказали збиратися. "Я ще не снідав", — кажу. "Прощу скоро снідати. Ми почекаєм", — відповів гестапівець. Я зварив каву, надкусив булку, але їсти не міг. Ми сіли в автомобіль і, проїхавши два-три квартали, зупинились біля під'їзду мого брата. За півгодини гестапівець повернувся разом з Меком. Привітались. "Бачиш, — кажу, — ще ніколи не їздив до тюрми автoм". — "З усіма почестями. — відповів Мек, — як Молотова". — "Та звідки ви знаєте про Молотова?" — нервував гестапівець.

Авто зупинилось на Александерплац. *26* Нас завели до великої тюрми, в одиночні камери, досить пристойні порівняно з тими польськими, чеськими, мадярськими, де мені вже довелося побувати. Чисто застелене ліжко, умивальник з краном, виходкова мушля. Принесли щось поїсти. Я відсунув. Може, Молотов зажадав нас віддати? Ми чули, що німці обмінювалися в'язнями з більшовиками, то чи не настала наша черга?

За кілька хвилин прийшов шуцман: "Хочете бути самі чи з товаришами?" — "А що, тут є мої товариші?" — "Ви українець? То їх тут більше десяти". Він прийшов з

Мекoм і повів нас обох нижче поверхом до великої келії. А там самі знайомі: Богдан Кордюк, Володимир Янів, Михайло Качмар, Борис Вітошинський, Осип Тюшка, Богдан Кравців, Омелян Антонович ✓

Минув день. Разом було легше, жартували, хоч од тривожних думок заснути не могли. Наступного дня викликав нас усіх комісар гестапо на коридор і сказав, що наш політичний розум муєсть нам підказати, чому ми тут. "Ви не арештовані. Ви під охороною, щоб з вами нічого не сталося, і не повинні сердитись". — "Якщо ми не арештовані, то чого сидимо у в'язниці? Ви можете тримати нас під охороною у якомусь готелі чи пансіоні..." — обурився доктор Кордюк. "Панове, — відповів комісар, — за кілька днів ви підете додому. Чи має хтось якісь побажання?" Я кажу: "Так, маю. У мене важливі ієншти в політехніці. Я не можу тут сидіти — пропаде цілий семестр". — "Я вам дам відповідь завтра".

Я, справді, повернувшись з Кракова до Берліна, у березні 1940 року записався в Технішегошуде-Шарлотенбург. То була слава на цілу Європу політехніка. Студіював витоцнювання сталі — від березня 1940 р. до червня 1941-го.

Ми повернулись до келії. Чергові поліцаї купили нам за наші гроші на наші харчові картки хліб, масло і ковбасу. Повечеряли. Вночі чули, як англійські літаки бомбардували Берлін, і Мек сказав, що то англійці хочуть нагадати Молотову, що з Німеччиною йде війна.

Третього дня нас повели на прохід на тюремне подвір'я. В тюрмі, між іншим, панувала жорстока дисципліна. На подвір'ї гусаком по колу на відстані двох кроків, не розмовляючи, ходили в'язні. Оскільки нам сказали, що ми не є арештовані, ми тих правил вирішили не дотримуватись. Ходили вдвох, утрьох, розмовляли. Чергові поліцаї на нас кричали, ми демонстративно пішли з двору. Поліцаї завів нас до келії і хотів муштрувати, ми спротивились. Почалась сварка, крик. Прийшов лейтенант, відіслав поліцая.

Через кілька хвилин мене гукнули до телефону. Я взяв слухавку, не знаючи, з ким говоритиму. А то дзвонив комісар гестапо і повідомив, що справу з моїми ієнштами залагоджено, факультет металургії погодився мені їх відкласти, отож я можу спокійно сидіти в тюрмі ще пару днів ✓

Я йому розповів про інцидент на проході і пожалівся, що поводитися з нами, мов з бандитами. Комісар сказав передати слухавку поліцаєві. Я чув лише "Яволь, яволь". А через півгодини прийшов лейтенант нас перепрошувати. Виправдовувався, що його демобілізували під час війни у поліцію, а він такий самий, як і ми, а ми тим часом завдаємо йому клопоту з рестаблі. "Якщо хочете, можете йти зараз на прохід".

Ми пішли, нас ніхто не чіпав. В'язні, яких зустрічали, дивились на нас, як на героїв, і підморгували: дайте, мовляв, їм жару. Так ми зламали в тюрмі дисципліну.

Випускаючи нас на волю, комісар перепрошував за прикромці: "На другий раз, якщо буде подібна історія, повезем вас до санаторію". -- "Краще, щоб тої нагоди не трапилось". -- відповів Кордюк. А через пір року все повторилося, тільки тим разом мої колеги помандрували вже до таборів...

Невдовзі ми довідалися, що під час перебування Молотова в Берліні були арештовані і наші товариші у Відні, Варшаві й Кракові.

Молотов тоді повернувся до Москви ні з чим. Гітлер не погодився віддати Болгарію. Німеччину вже не цікавили нові переговори. Ходили чутки, що йдеться до війни з більшовиками.

В роботі пресової служби дещо змінилося. Після підписання пакту Молотова—Ріббентропа німці заборонили активну діяльність ОУН, зокрема видання націоналістичної преси, крім "Україніше Прессе Дінет" — німецькою мовою і тільки на 150 адрес, затверджених німецькою владою, до різних державних установ — як німецька амбасада в Москві, міністерство закордонних справ. То була інформація про ситуацію в Україні на основі совітської преси. А її тоді тяжко було діставати в Берліні. Раз на тиждень я брав російські й українські газети в одному німецькому державному бюро, де секретаркою працювала знайома мого брата фройляйн Масман.

В домівці УПС почало збиратися все більше людей. Було організовано військові курси, на яких викладали Побігущий і Мазуркевич. Здавалося, що весною німці підуть війною на СРСР. Тим часом Гітлер, замість на СРСР, пішов на Югославію і Грецію. Сталін обіцяв Югославії поміч, тож здавалось, що Гітлер вдарить одно-

часно по більшовиках, та, крім обіцянки, Югославія від Сталіна нічого, не діждалась.

А все-таки наприкінці квітня 1941 року я виїхав до Перемишля, але там було абсолютно спокійно. Перед 1 Мая-більшовики повісили на будинках над самим Сяном величезні портрети Сталіна, Молотова і Ворошилова. Німці знову демонстрували свою силу, якої насправді на Засянні не було -- два малих танки і чотири вантажні машини безперервно кружляли від рана до вечора вулицями і все повертали над Сян, ніби погрожували Сталінові: мовляв, бачиш, скільки нас тут, не смій рухати вусом.

Німці воювали на Балканах, а вздовж лінії Керзона було тихо. Я не зауважив ніякого війська між Краковом і Перемишлем. З початком травня повернувся до Берліна, висловивши думку, що цього року уже війни з СРСР не буде. Тим часом моя думка не справдилась.

РОЗКОЛ В ОУН

В Берліні вже тривалий час, від 1938 року, діяло УНО (Українське національне об'єднання) — громадська інкорпорована організація як неофіційна прибудівка ОУН.

Коли після розвалу Польщі до Німеччини почали приїжджати емігранти, УНО стало масовою організацією з багатьма філіями у різних містах Німеччини. Другою громадською організацією була нечисленна Українська громада — як прибудівка гетьманців. Під їх впливом був і Український науковий інститут. Ще існували Студентська громада, яка в 1940 р. мала близько 100 членів, та уже згадувана Українська пресова служба — як офіційна установа проводу ОУН.

Оскільки Українська громада майже ніякої діяльності не проводила, все еміграційне життя було під впливом націоналістів.

Тим часом у Кракові в серпні 1940 року наступив розкол. Бандера створив революційний провід, зачалася сварка і поділ на тих, що за Бандеру, і тих, що за старим проводом Андрія Мельника (вони групувалися довкола Сушка). ОУН поділилася на так звані крайовиків і емігрантів. Довкола Бандери збиралися ті, хто сидів з ним у польських тюрмах, і колишні товариші з гімназії, зі сту-

дентського середовища. Біля Сушка — переважно старші члени УВО (УВО існувало до 1929 року, потім було перебудоване на ОУН).

Розкол в ОУН позначився на УНО (головою якого був полковник Омельченко — старий офіцер петлюрівської армії). В проводі УНО працювали двоє визначних націоналістів — Володимир Янів та Богдан Кравців. Коли наступив розкол, більшість проводу УНО пішла за мельниківцями і скоро вигнала з президії і Яніва, і Кравціва.

Неперебірлива боротьба між двома групами найбільше відбувалася на студентському терені. В Студентській громаді на щотижневих сходах йшли герці між бандерівцями й мельниківцями і гострі дискусії — який націоналізм кращий. Дійшло до того, що на студентські збори щоразу офіційно приходило два офіцери гестапо. Вони сідали і приглядалися до тих баталій. Скінчилося тим, що гестапо розпустило Студентську громаду як небезпечну для спокою між студентами в Берліні і призначило комісарів до студентських справ. У Берліні ним став Василь Рудко, а у Відні — Євген Пизюр. На якийсь час студентське життя перестало існувати. Більшість взагалі виїшла із Студентської громади.

Крім того, почалася боротьба по таборах — серед кількох тисяч українських робітників, які від 1940 року працювали на фабриках Берліна. Я як член Берлінської студентської громади (один час її головою був Михайло Качмар, по тому Омелян Антонович) займався громадською роботою серед робітників великої фабрики "Сіменс", агітував за Бандеру, а, скажімо, Кузьмик, мій колега з Карпатської України, пристав до мельниківців і їздив організовувати прихильників для Мельника.

Серед робітників "Сіменса" я створив спортивну ланку, і мене офіційно зробили спортивним інструктором. Так що я міг, щотижня займаючись з робітниками на майданчику легкоатлетичними вправами, ще й проводити політичну пропаганду. Ще й добре одержував — за 2—4 години руханки на тиждень мав зарплату, щоб прожити цілий місяць.

Між іншим, на стадіоні в центрі Берліна у вересні 1940 року я організував великі легкоатлетичні змагання, в яких взяли участь студенти і робітники.

Крім того, в Берліні пройшли міжнародні студентські змагання, і ми, українські студенти — бігали естафету

Соколовський, Рогожа, студент медицини Ростислав Сохнський і я, — посіли друге місце і одержали диплом.

Отже, дирекція "Сіменса" була задоволена, що робітники мають дозвілля. Але хтось із противників-мельниківців доніс на мене, що займаюся політикою, підбурюю робітників, і мене звільнили з роботи, заборонивши приходити до таборів.

Коли консервативне крило ОУН, не бажаючи, щоб члени революційного крила працювали серед робітництва, почало нас усувати, ми виїшли з УНО. А оскільки не було можливості створити нову організацію, довелося сотні робітників організувати в підпіллі. Це був цілком аномальний стан — коли творились підпільні самоосвітні гуртки, підпільний спорт, підпільні курси українознавства.

Я нині мушу признатися, що в своїй боротьбі і одне, й друге угруповання ОУН, і я між ними, поводитися не гідно, займався демагогією, брехнею, очорнюванням — найгіршим, що могло бути. Тоді ми мали по 22 — 24 роки, і то здавалося нам нормальним, але сьогодні, оглядаючись назад, розумію, що то було недостойно — з обох боків. Уживали методів некультурних, негромадських, зокрема й доноси, як, скажімо, щодо мене. Я мав клопоти через те. Мене не тільки звільнили з роботи, а й викликали на переслухування (десь у перші дні червня 1941-го) до головної квартири гестапо на Принц-Альбертштрассе, 8. Шарф, який допитував мене, на прощання сказав: "Стахів, якщо я ще раз вас упіймаю в одному з робітничих таборів, ви ніколи не виїдете з концтабору. Сидітимете до кінця життя. Зрозуміло?"

Звичайно, та погроза мене трохи настрашила, але через пару днів я все-таки поїхав до табору Басдорф, на північ від Берліна, і мав там сутичку з тим же Кузьмиком, що я його вже згадував. 1942 року німці його арештували в Києві. Він лежить у Бабнінм Яру — патріот з Карпатської України, геройський хлопець.

Але тоді ми з ним посперечалися добряче, почали битися. Нас розігнала поліція, і я втік — сів на поїзд, щоб не знали, хто я й що. Щохвилини чекав на появу гестапо. Але, на щастя, 16 червня ОУН послала десять студентів, і мене серед них, до Кракова.

Пригадую, їхали Петро Ключевський, О. Масляник, І. Коцур, Андрій Пашук, Володимир Вережак, Василь Іваницький. Ми мали один "пасіршайн", а до нього кар-

тку зі списком осіб. Той "пасіршайн" ми відіслали з Кракова назад у Берлін — там приліплювали новий список і знову їхали наступні колеги. Чув, що так до Кракова прибуло близько сотні людей.

У Кракові розмістилися в якійсь школі на підлозі, де було вже сто, а може, півтори сотні студентів з різних університетів — Гданська (Данціга), Мюнхена, Відня, Праги, Берліна — тих, що знали німецьку мову. Очікуючи скорої німецько-більшовицької війни, нас щодня готували до підпільної боротьби в Україні. Лекції проводили здебільшого Лев Ребет, Степан Ленкавський, М. Арсенич, Іван Міtringa. Трохи з нами говорили Микола Лебедь і Ярослав Стецько про ситуацію в Україні, політику, завдання, що стоять перед нами, давали інструкції політичні, організаційні, пропагандивні. Звертали увагу на те, щоб не дати себе втягнути до всяких акцій проти національних меншостей. Всім роздали клічки, розпізнавчі знаки, масу летючок.

Щодня прибували нові люди, тоді як інші від'їжджали. При нас там зібралось близько 300 чоловік. В той час існувала концепція вислати студентів, які знають німецьку мову, на дольмечерів (перекладачів) до німецької армії, щоб в такий спосіб дістатися на територію Радянської України і там разом з похідними групами посилити революційно-політичний потенціал українського народу, пригнічений довголітнім більшовицьким терором.

У похідні групи ОУН в Україну наперед призначали — кого у Львів, кого в Тернопіль, але більшість — на Правобережжя: Житомир, Бердичів, Київ, Одесу, Кривий Ріг, Дніпропетровськ, Харків, у Крим. (Пізніше я написав на ту тему статті. В "Сучасності", №№ 5,6 1986 року, видрукував статтю "ОУН на Наддніпрянщині". Вийшли мої спогади про підпілля на Донбасі — 1946 року в аргентинській газеті, 1947-го — в "Українському робітнику" в Торонто (Канада), в календарі "Провидіння", що видавався у Філадельфії).

ЛьВІВ. 30 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ

30 червня у Львові було проголошено самостійну Україну. І сьогодні слід сказати, що не все тоді зробили мудро. Скажімо, в Акті проголошення говорилось, що

ОУН під проводом Степана Бандери проголошує самостійність не з волі народу — тільки з волі ОУН і Степана Бандери. І волею Бандери на прем'єра призначався Ярослав Стецько.

Але ж за два дні до того у Кракові Бандера, Стецько, Равлик та інші створили Український національний комітет. Натомість самостійність проголосили не від імені того комітету, котрий об'єднував всі угруповання — бандерівців, гетьманців, ундістів, соціалістів (за винятком мельниківців), — а з ранини ОУН під проводом Степана Бандери.

В тім же Акті йшлося про те, що Україна в рамках нової Європи хоче допомагати творити нове життя. А на кінець: "Хай живе німецька армія! Хай живе Гітлер — фюрер німецької держави".

Нині багато поперекручувано, багато неправди написано і Бандерою і Стецьком, і ще далі говорять неправду. Так не годиться. Водночас треба розуміти, що ОУН вважала Німеччину єдиним союзником для України. За згодою німецької армії вже весною 1941 року вона створила два батальйони — "Нахтігаль" в Сілезії і "Роланд" під Віднем.

Націоналісти пропонували німцям спільну боротьбу проти більшовизму і Советського Союзу. Але, як виявилось, Гітлер не хотів тієї співпраці. Він вважав, що тільки німець може носити гвинтівку, і не потребував жодних союзників. Не мав наміру ділитися владою з українськими націоналістами, оскільки хотів зробити з України колонію — як у Африці були колонії Англії, Франції, Бельгії, Голландії.

Факт є фактом. Ми хотіли — не лише націоналісти, а всі українські політичні напрямки — йти з німцями, бо вважали, що німці повалять Советський Союз і на його звалищах постане самостійна українська держава.

Отже, чого нині брехати, що то був протинімецький акт? Просто його не погодили з німцями, і тому німці були злі, що їх заскочили, і через п'ять днів арештували Стецька, відпустили, а 15 вересня знов арештували. Гітлер дав наказ арештувати членів ОУН по всій Україні. І тоді схопили масу людей — у Львові, в Станіславі, Коломиї, Києві, Дніпропетровську, Кривому Розі, Бердичеві і запроторили до концтаборів.

Я вважаю, що саме від цих подій бере початок українсько-німецька війна, війна ОУН проти гітлерівської Німеччини. Ту війну не ми виповіли — вони виповіли нам. Вони нас арештовували, ми муііли ховатися, тікати в підпілля і почати визвольну боротьбу.

Тоді були великі непорозуміння і у Львові. Те визнання України самостійною освятили і митрополит А. Шептицький, і митрополит православний з Луцька Полікарп. Виглядало, що є підтримка більшості населення, хоч мельниківці й вели акцію проти того.

До слова хочеться сказати таке. Нині забувають, що уряд, який творив Стецько, мав двадцять міністрів і кожен з них працював. Між іншим, міністром закордонних справ був мій брат Володимир Стахів. Нині опубліковані англійські архіви, архіви інших країн, які містять багато документів, дипломатичних нот, підписаних Володимиром Стаховим від імені того уряду. Є докладні списки всіх міністрів і в архівах Києва — мені їх передав професор Володимир Сергійчук. Наразі згадується тільки Стецько — і більше ніхто. Що то за уряд, який мав одного чоловіка? Треба говорити про всіх визначних людей України, а бандерівська партія на чолі з пані Стецько затирає історію так само, як її зтирали більшовики.

...По дорозі на Львів я побував у Добромилі. Гадаю, десь 28 червня я приїхав туди і за пару днів зустрівся з Омелян Логушем, Василем та Олексою (який скінчив університет в Римі) Бандерами — молодшими братами Степана. З ними також був Дмитро Грицай. Ця група провідних членів ОУН пробивалася в сторону Львова, і саме від них я довідався (вони в якийсь спосіб вже дістали радіовістку), що у Львові проголошено самостійність. Вирішили з цієї нагоди організувати в Добромилі демонстрацію. Там ще були Сендзік, Вережак, досить людей, і ми таку демонстрацію зробили. Думаю, десь 2 липня, у вівторок.

І, на превелике диво, на неї прийшов німецький генерал — командуючий німецького тилу. На балконі міської управи промовляв Омелян Логуш, слідом той генерал говорив, що Німеччина разом з Україною воюватиме проти більшовиків. Виглядало, ніби німці ідуть разом з ОУН. Того самого вечора місцева інтелігенція влаштувала банкет, на який запросили й німців на чолі з генералом.

Тоді також з'явилася в Добромилі велика колона — може, сто, може, півтори сотні — особових авт. Пізніше ми здогадалися, що це були СС — ті зондеркоманди, котрі робили чистку в Україні від небажаного елемента, починаючи від євреїв і кінчаючи поляками, українцями-націоналістами. Вони йшли в сторону Києва, Дніпропетровська, Харкова. З ними було четверо українських перекладачів. Серед них, здається, Ярослав Мороз, Микола Андрусак, Роман Чучкевич. Але ми не мали з ними ні зустрічей, ні розмов. І на те прийняття, що проходило в будинку "Просвіти", раптом прискочив високий офіцер — генерал СС, і почав обурюватися, чому не запросили його. Ми мовчали, а тилловий генерал відповів: "Як ми мали запросити, коли навіть не знали, що ви в місті?"

По приїзді до Львова (десь 10 липня) я кілька разів заходив на Руську, до будинку "Дністра", де урядував Лебедь. Там випадково зустрів Ріка Ярого, якого знав з Відня, з Берліна. Він уже мав ранг полковника і був командиром "Роланда" — батальйону, що йшов через Румунію на Україну. Він квапився на якусь нараду за участю Лебеда і, здається, Равлика. Ярій мені запропонував їхати з ним у якійсь важливій справі до Варшави, і я одразу ж дав згоду. Він наказав чекати, і я чекав дуже довго, думаю, годин 4—5, щоб дізнатися, що наступного ранку вирушасмо.

Було нас п'ятеро чи шестеро — Р. Ярій, І. Равлик, Я. Явний, Карпо Микитчук з легіону "Роланд" і я. Дорогою зупинилися в Любліні, заночували в хаті директора цукеркової фабрики Лапуньки. Самого господаря як члена ОУН арештувало гестапо, і жінка все бідкалася, а Ярій її запевняв, що той скоро виїде.

Наступного дня прибули до Варшави. Заквартирували в якомусь готелі. Вранці поїхали в ліс поблизу Варшави, де містилася оберкоманда вермахту. Ярій мав остаточно вияснити ставлення німців до справи державності України і до львівського уряду, а також плати щодо майбутнього обох українських легіонів.

Нас пропустив контроль. В канцелярії сидів капітан Геруліс, який доти був куратором Українського наукового інституту в Берліні, професор. Він кудись зателефонував — і Ріко Ярій та Іван Равлик пішли на розмову. Їх довго не було, і ми сиділи розмовляли з Герулісом. Він

нам сказав, що німці не визнають львівського уряду, що армія вмила від української політики руки, бо все тепер в руках партії і гестапо. Запитав мене про студента з Варшави — чи то про Миколу чи про Василя Шевчука (їх було два брати): чи знаю його? Я сказав, що знаю, ходили разом до Перемишльської гімназії. А що я про нього думаю? Кажу: ми мали підозру, що був донощиком до польської поліції. Він: так, він був агентом КДБ, вони його шукають, бо десь зник. Що ж, чим горщик накіпів — тим і смердить. Був донощиком польської поліції — міг бути і більшовицьким донощиком.

Через три-чотири години ми нарешті повернулись до готелю, сіли разом у кімнаті і Ярій сказав: "Хлопці, українсько-німецька справа скінчена. Німці нас більше не потребують. Вони заявили, що не визнають самої України — на українських землях встановлять рейхкомісаріат. Наше співробітництво скінчилося."

Я кидаю все і їду до Відня. В Семерінгу, в Малих Альпах, маю житло. А ви робіть собі, що хочете".

Ярій також говорив, що треба розпустити легіон — що він згодом з "Роландом" і зробив.

Равлик почав телефонувати в Берлін до Бандери — повідомити про результати розмови. Бандера сказав, що висилає Осипа Тюшку до Кракова на розмову з нами. Мали зустрітися у дружини Романа Шухевича Наталі, яка в той час жила в Кракові.

Їдемо автом до Кракова — Тюшки немає. Телефонуєм до Берліна, нам кажуть: "Ми змінили думку, він поїхав з вами зустрічатися у Варшаву". Ну, що робити? Хоч плач, хоч смійся. Вертаєм назад.

У Варшаві відбулася нарада (я у ній участі не брав): Равлик, Тюшка, Ярій, Олеса Гасин, що прибув у відповідь на наш дзвінок до Львова. Ярій докладно розповів про свої розмови з оберкомандою верхмахту під Варшавою. На що Осип Тюшка сказав: "Най ідуть до чорта німецькі полковники з абвера, бо Степан Бандера у Берліні почав переговори з СС, які мають більшу владу в гітлерівській Німеччині. І ті переговори на добрім шляху".

Ярій скептично до того поставився, так само, як і Равлик з Гасиним. Вони всі троє стояли на засаді, що нема чого шукати порозуміння з СС, якщо не змогли знай-

ти його з німецькою армією, котра була важливішим партнером.

На тому все скінчилося. Ми роз'їхались. Ярій разом з Микитчуком через Краків на Відень. Другим автом Равлик, Гасин і я поїхали назад до Львова. Там була нарада з Лебедем і з іншими про ситуацію, що склалася, і виходило, що іншої ради немає, як іти своїм самоїїшнім шляхом проти німців

КИЇВ ПОШУКИ КОНТАКТУ

Після того я поїхав в Україну. Побував коротко, два три тижні, в Бердичеві, стільки ж у Кременчуці, звідти проскочив у Київ і назад до Львова.

У Бердичеві (то мусіло бути в останні дні серпня 1941 року) я зустрів маленьку групу членів ОУН, провідником якої був Назаркевич з Ярославля. Здається, саме від нього я дізнався, що в Житомирі застрелено Сеника і Сиборського — винуватцями назвали на бандерівців, а по друге, що почалося полювання гестапо на членами ОУН бандерівського напрямку. Скоро я втратив контакт з Назаркевичем, бо його теж заарештувало гестапо.

Після того я був у Кривому Розі — десь від 5 до 25 вересня. В тамтешній групі ОУН працювали Ярослав Погощій і Мирон Мричко — колишні випускники Перемишльської гімназії, Г. Максимець, Дмитро Горбачев.

У Кривому Розі годі перебувала група ОУН, яка мала йти на Крим (в ній були С. Тесля, Іван Яцишин, І. Осачук, Бардахівський, С. Любак), але Крим ще не здобули німці і вони чекали, домагаючи весті пропагандивну роботу в місті

Буромістром Кривого Розу був обраний інженер Сергій Шеретюк. Коли до міста прибули похідні групи і проводили збори проголошення самоїїшності, він заявив: "Яке може бути проголошення самоїїшності у малій кімнаті? Воно повинно бути при великій кількості народу". Тоді саме й вирішили його обрати і не помиллися — Шеретюк був прекрасний організатор, добрий працівник, великий патріот. Добре налагодив постачання харчів, у місті був порядок, працювали школи, театр, кіно, виступала капела бандуристів, видавали газету "Дзвін". Редактором газети був Михайло Пшонченко (здається, ро-

дом з Апостолова — невеличкого містечка неподалік Кри-
вого Рогу), його помічником — Іван Потапенко. Я захо-
див до редакції, віддрукував там кілька статей — під псевдо
Павлюк.

То була хороша газета. До того ж їхня друкарня дру-
кувала нам летючки, брошури. Пронченко, між іншим,
видав тоді збірку своїх табірних віршів "Кобза". Він був
комсомольський поет, в 1930-х роках сидів у таборах,
звідки повернувся 1940-го. Мені дуже подобалися його
вірші. Деякі рядки я й досі пам'ятаю.

Криворізька група діяла цілком легально. При міській
управі існувало бюро ОУН, де урядовав Я. Потічний, і
відділ пропаганди, яким завідував Д. Горбачев.

Дмитро Горбачев — син петлюрівських емігрантів ро-
дом із Кубані, якому підлягали газети з рамнини ОУН,
скоро законфліктував із Пронченком, бо той не дуже йо-
го слухався. А скінчилося те сумно. Це моя особиста дум-
ка, але маю добру інформацію, що той Горбачев — член
ОУН запроторив у тюрму Пронченка з Потапенком, нім-
ці їх аліквідували у Дніпропетровську.

Дуже шкода мені Пронченка. Який був патріот! Але
не один він загинув від рук гестапо. Спочатку в Кривому
Розі заарештували галичанина Теодора Найдица — пе-
рекладача німецької армії — за приналежність до ОУН і
закатували в тюрмі. А в лютому 1942-го взяли Шерстю-
ка, його дружину, дітей і Анну Максимович, яка жила у
них на квартирі, — всіх розстріляли. Арештували також
Потічного. Мричко і решта втекли. Так само розбито бу-
ло ОУН й у Дніпропетровську.

25 вересня я приїхав до Кременчука і був там до сере-
дини жовтня. В місті існувала невеличка група ОУН, у
якій були Володимир Вережак (служив перекладачем у
німецькій армії), Богдан Мазяр, Павло Дябога. Вихо-
дила газета "Дніпрова хвиля". Редактор — Михайло
Щепанський, родом з Кам'янця-Подільського. В ре-
дакції — Надя Мойленко, Люся Черненко, батько якої
працював у друкарні. Секретаркою була дівчина на
прізвище Цибуля. І був там секретар Дніпров. Він пі-
шов на співпрацю з гестапо і доніс, що "Дніпрова хви-
ля" на чолі з Щепанським — осередок ОУН. Поки я
ще був у Кременчуку, до 14—15 жовтня, там усе було
спокійно, газета виходила, друкувала патріотичні стат-
ті, матеріали з історії України.

Я поїхав до Києва разом з Олегом Вітошинським та
Андрієм Пащук — поїздом через Лубни, Ромодан. Виї-
шли в Даринці. На правій березі не можна було дістати-
ся — був розвалений міст. Перейшли якоюсь кладкою
через Дніпро і шукали, де б зупинитися. Забрели на Ве-
лику Васильківську, 40. Попросилися там на ночівлю до
однієї родини, в якій одна з двох дівчат була заміжня за
євреєм. Коли німці забирали його до Бабиного Яру, вона
хотіла йти разом з ним на смерть, але її прогнали. Вона
дуже побивалася за чоловіком і проклинала німців. Ми
мали добру нагоду зрозуміти, як населення ставиться до
них. Та молодша сестра була нашим гідом по Києву. По-
казували музеї, університет, Лавру, Володимирську гір-
ку, Андріївський собор, Андріївський спуск.

Я шукав у Києві контакту до бандерівського підпілля.
Але зустрів одного з лідерів мельниківців Андрія Шике-
рика. Він працював у міській управі, і я там переночував
пару разів. Я знав, що в Києві десь був Дмитро Мирон,
та Андрій мені сказав: "Дарма, ти його не знайдеш. І я
тобі не можу допомогти, бо бандерівці нас бояться, тіка-
ють, все кажуть, що ми співпрацюємо з німцями". Але
він мені повідомив, що тут є лікарка з Галичини — пані
Ясеничка, котра напевне має з ними контакт, і якщо
вже вона мені не допоможе, то ми нічого не придумаєм.

Отже, він мене з нею познайомив. Вона працювала в
госпіталі на горі, понад Бессарабкою. Я там чотири-
п'ять ночей переночував, і вона мені знайшла своїх ко-
лег-бандерівців. Вони мусяли перевірити, хто я і що. І
десь на четвертий день до шпиталю прийшов Дмитро Ма-
ївський. Я знав, що він був заступником Дмитра Мирона
— головного провідника підпілля на цілу Північну Укра-
їну. Маївський мені сказав: "Раз ти крутився поміж мель-
никівців, нам треба з ними домовитися, щоб не шкодити
одни одному". Просив піти до Олени Теліги, яка була
редактором літературного журналу "Літаври", та до Іва-
на Рогача — редактора щоденної газети, якого я знав з
Хусту, з Карпатської України, і з вишкільного табору у
Завбердорфі. Я мав домовитись про розмову Мирона
(псевдо Орлик, Піп, Професор) з тодішнім провідником
мельниківців Бойдушком.

Я ходив до Рогача, говорив з Телігою. Вони обіцяли
переказати пропозицію Бойдушкові і за пару днів повідо-
мити результат.

La У домовленій день о певній годині під пам'ятником Шевченку навпроти університету Бойдунник і Мирон зустрілися і мали розмову. Тільки про результат її я ніколи нічого не дізнався. Знаю лише, що через 10—15 років у своїй статті в мельниківській газеті Бойдунник згадав, що така розмова між ним і Дмитром Мироном під пам'ятником Шевченкові відбулася.

Десь 7—8 листопада разом з моїми приятелями Олегом Вітошинським та Андрієм Пашуком ми їхали до Фастова в порожньому товарному вагоні і думали, що не виживем — так було зимно. У Фастові пересідали на інший поїзд — через Бердичів на Львів. На станції в Бердичеві я випадково зустрів знайому дівчину з Перемишля Ксеню Манюк — доньку гімназійного професора. Вона була багато молодша від мене, і я ніколи з нею не розмовляв, тільки знав, хто вона така. А тут ми так зраділи один одному, мов рідні. Питаю її: "Що ти робиш у Бердичеві?" Каже, що Чернівецький університет, в якому вчилася, евакуювали, а тепер вона вже два тижні пробивається додому. Ми взяли її з собою і ще того дня приїхали у Львів. Вона була надзвичайно ввічлива. По тому я залишився у Львові, а Вітошинський завіз її додому.

ЗА ГРОШІ МОЖНА ВСЕ

У Львові я відразу постарався нав'язати контакт з ОУН. Але то було нелегко, ще тяжче, ніж у Києві, бо після 15 вересня вона фактично була знищена німцями. Серед неарештованих членів організації була страшна депресія.

Я був майже в розпачі, що нікого не міг знайти. Тоді випадково на вулиці зустрів Стефана Галамая — одного з провідних членів організації. Кажу: "Я прибув із Києва, хочу мати контакт з ОУН". А він: "Організації нема, не існує. Всі порозбігалися". — "Не вірю. То неможливо. В Києві казали, що існує". — "О, звичайно, в Києві все знають". — сумно поіронізував він.

Врешті я питаю: "Хто ж ще лишився неарештований?" — "Мирослав Прокоп". — "Де його можна знайти?" — "Сходяться в мамі Данила Чайковського. Сам Данило сидить у тюрмі, але декого можна там зустріти. Приходь".

Він мені пояснив, куди йти, і я пішов. І зустрів там Прокопа, який підтвердив, що ОУН існує, але дуже слаба. Через Прокопа я скотактував з Лебедем, з іншими. В будинку "Просвіти" на Ринку урядовав Петро Дужий — його брат Микола був секретарем "Просвіти". Зустрів там і Василя Кука, в той час відомого члена ОУН, він був в організаційній референтурі. Хлопці бідкалися, що організація цілком на лопатках, треба видати бюлетень, але нема паперу і взагалі нічого нема. Питали мене, чи я знаю у Кракові Урбана — члена ОУН, бізнесмена, який мав паперовий магазин. "Знаю", — кажу. "Можеш поїхати до Кракова вижебрати в нього папір?" — "Можу".

Сказано — зроблено. Я поїхав. Зайшов в магазин Урбана. Відрекомендувався господареві, пояснив, що у Львові потребують циклостильового паперу, щоб видати бюлетень. Питаю: "Ви маєте папір?" — "Маю. Скільки тобі дати?" — "А скільки маєте?" — "О, я маю, може, 150 тисяч аркушів". — "А скільки то є?" Він показує на стіну — півстіни. Питаю: "Може, я взяв би тисяч сто?" Він на мене подивився і каже: "Якщо треба, то бери все, що є". А я думаю: "Боже, як же я дотранспортую те до Львова?" Там могло бути, може, 500 кг.

Закликали хлопчаків з трьома саночками і поїхали на станцію. Що робити далі? Я знаю, що в залізничних поїздах спереду є поштовий вагон. Пішов до польських залізничників просити, щоб взяли мій папір. "Не можна. Там пошта". — "А я маю тисячу злотих. Візьмете?" — "О, то давай скоро!" (Тоді були такі польські банкноти: п'ятсот — гураль. Як маєш два гуралі, добре!).

Запхали папір, приїхали до Львова. Там знов закликав саночки — і на Руську. Кук, як побачив папір, вигукнув: "Ну, ОУН уже існує!" То було у грудні 1941-го.

БЕРЛІН. СТЕПАН БАНДЕРА

Коли я ще тільки приїхав до Львова, перед поїздом у Краків, через яких 5—10 днів скочив у Перемишль до своїх рідних, яких так довго не бачив. Навідав їх, знов вернувся у Львів і вирішив: їду на Берлін — мій брат сидить у криміналі (як член уряду Стецька), треба знайти можливість його побачити.

Я мав добрі документи, поїхав. У Берліні Володимир мешкав у невеличкім приватнім пансіоні. Я прийшов до господині і запитав дозволу зупинитися в братовій кімнаті. Вона дозволила. “Чи треба заплатити?” — “О ні, брат сплатив”.

По сусідству мешкали двоє японців. Я собі подумав, що треба їм оповісти, що німці чинять в Україні, щоб про те знав світ.

Я дізнався, де живе дружина Степана Бандери: на Дальманштрассе, 8 — то була таємна квартира ОУН, про яку мало хто знав. Там жив лише Михайло Качмар, Ярій зупинявся, коли перебував у Берліні. На другім поверсі того будинку мав квартиру Богдан Кордюк. Тоді він мав тертя з ОУН, які тривали ще з 1932 року, коли він як провідник крайової ексекутиви був відповідальний за напад на пошту в Городку Ягайлонським. Напад був невдалий, і поліція застрелила Юрка Березинського. Старик там згинув. А по тому поліція упіймала Біласа й Данилишина і повісила. Отже, четверо членів ОУН героїськи згинули, а відповідальний за все — Кордюк — залишився живий, утік з Польщі до Німеччини. Його судив організаційний суд і визначив, що він винний в недобрій підготовці нападу і в смерті чотирьох бойовиків ОУН.

Дружину Бандери Славу Опарівську я знав ще зі студентського життя. Ми разом належали до Львівської студентської громади у 1938 році. Коли прийшов до неї на Дальманштрассе, вона відразу почала протестувати: вона під наглядом гестапо, їй заборонено з будь-ким зустрічатися і говорити — тож не хоче через мене мати клопіт.

Я не виходив. “Хочу вам оповісти, що діється в Україні, що діється в ОУН. А ви бачитимете Бандеру, перекажете”. Питаю її, коли вона матиме зустріч. “Може, завтра або позавтра, але вийдіть мені з кімнати, бо зараз має прийти офіцер гестапо...”

Я далі з нею сперечаюся, і тут дзвінок. Вона відчиняє двері — на порозі Шарф. Той самий, що обіцяв мені: “Стахів, як я вас ще раз упіймаю, ви ніколи не вийдете з концтабору”. Серце в мене впало. А він відразу: “Пане Стахів, що ви тут робите?” — “Мій брат у криміналі, — кажу, — я приїхав до Берліна його відвідати”. — “О, то я вам можу допомогти. Я перекажу пані Бандері, коли ви з ним зустрінетесь”.

Я такого аж ніяк не чекав — що він зі мною так добре, ^{то} приятельськи говоритиме. Просто заціпенів од здивування. А Шарф: “Зателефонуйте завтра пані Бандері о 12-ій годині. Вона матиме зустріч зі своїм чоловіком о першій, то, може, і ви тоді ж зустрінетеся з братом”.

Тим часом я прийшов до тям і вирішив спробувати розв'язати ще одну проблему. Кажу: “Слухайте, я хотів би якимсь чином зайти до бюро на Мекленбургштрассе. Маю там свої речі, а його замкнуло гестапо і туди не можна втрашити”. — “Гаразд. Воно під контролем поліції на Александерплац. Я до них зателефоную і виважу вам, у який відріл підійти”. Якесь фантастичне везіння!

Я, втішений, пішов до свого помешкання. Там зустрівся з японцями і проговорив з ними десь аж до третьої ранку. Оповідав, що українці хотіли разом з німцями бити більшовиків, а німці відмовились від партнерства і тероризують населення, масово тримають в полоні людей, морять голодом, стріляють... Я хотів, щоб японці те переказали до своєї амбасаді, а далі щоб світ дізнався про злодіяння фашистів, про жахливий терор в Україні, гірший, ніж десь у колоніях.

Одне слово, розмова закінчилася пізно і я мало не проспав час свого дзвінка. Телефоную. А пані Бандера питає: “Де ви є?! Ви маєте о першій бути на Принц-Альберт-штрассе”.

Я скоро вбираюся і чимдуж спішу до головної квартири гестапо, де шефом був Гімmlер. І там сиділи мій брат і Бандера. Треба було пройти гострий контроль. Гестапівці, що стояли на дверях, докладно записували хвилину, коли ти увійшов, і куди йдеш. Спочатку я пройшов до Шарфа (його, до речі, весною 1943 року у Львові застрелив Майський), потім мене викликали на коридор. Там на лавці Степан Бандера говорив з дружиною. З другого боку були ми з братом. Посередині сидів есесівець. Української він не вмів, то просив говорити німецьки. Але час від часу ми все-таки перекидалились українською, і я розповів про терор, про арешти, про те, що ми почали війну проти німців.

Бандера передав дружині брудну білизну, яку я мав забрати, бо там у комірці було сховано листа до Лебеда. Я про те знав і мав завезти його адресатові. Але я належу до тих членів ОУН, що наказів не дотримуються. І хоч підільну пошту не вільно було читати, я перечитав.

В інструкції Бандери йшлося про те, щоб не провадити ніяких акцій проти німців — антинімецькі виступи є шкідливі і треба якось направити українсько-німецькі стосунки.

Я був здивований, бо війна ОУН з німцями вже точилася повсюди, в усіх містах включно з Києвом, і багато наших людей було заарештовано і вже розстріляно. Але, звичайно, я не признався, що читав, і віддав те писання Лебедю.

Через сорок років я говорив про те з Миколою Лебедем, докладно оповів йому той епізод, але він сказав мені, що не пригадує, щоб я приносив йому якийсь таємний папір. Ще через п'ять років ми повернулися до тієї розмови, я ще раз розповів йому, що читав той грипс і про що в ньому йшлося. Він сказав: "Так, я пам'ятаю. Але я не хотів, щоб ви про те розповідали людям. Не треба, щоб історія знала правду". А я йому відповів: "Історія мусить знати тільки правду, і цю правду треба сказати". Він був невдоволений. І я ще тоді сказав, що збираюся писати спомини і там про це напевно оповім — як починалася українсько-німецька війна, як починалася війна між ОУН і німецьким рейхом. То є факт історії.

Мій брат стояв на іншій засаді, ніж Бандера. Він вважав, що з німцями треба воювати. Він знав німців краще, ніж будь-хто, бо жив у Німеччині ще від 1930 року. Він розумів, що німці хочуть зробити з України колонію і цього не можна допустити.

Між іншим, давніше він оповідав мені цікаві речі. Зокрема, як німці віддали Лебедя Польщі в 1934 році після атентату на Перацького, після чого всякі контакти між ОУН і німцями було розірвано. Коновалець тоді виїхав до нейтральної Швейцарії. То були чорні часи для ОУН — після процесу над Бандерою у Варшаві за вбивство Перацького. Але політика мінялася. Гітлер почав готуватися до війни. Почав ревізувати Версальський договір. 1937 року німці зайняли Надренню (провінція Райнланд), котра після Версальського договору була демілітаризована. Ніхто на те не зреагував. Отже, вони пішли вгору і вгору, зачали думати про наступні кроки. Тоді, розповідав брат, німці запропонували зустріч Коновальцю. Вони хотіли, щоб він приїхав на розмову з німецькими війсь-

ковими представниками, зокрема з адміралом Канарісом — шефом німецької розвідки, і передали це через Ярого.

Коновалець звернувся до мого брата і до Ярого, щоб зробити йому візу, але Ярій застеріг Коновальця: "Я не раджу вам приїжджати до Берліна. Якщо німці хочуть з вами говорити, хай їдуть на розмову до Швейцарії". І то була мудра порада. Вона мала наслідки. Німці таки поїхали до Швейцарії.

До речі, противники з мельниківського табору звинувачували Ярого в тому, що він німецький агент. Гарний був агент, якщо перестерігав Коновальця від поїздки до Берліна. Я при тім хочу сказати, що абсолютно переконали, що ніяким агентом Ярій не був. Він мав знайомства з австрійською розвідкою, з німецькою, але завжди чесно працював для України — від того часу, як був офіцером Галицької Армії, капітаном кінноти, і аж до кінця свого життя. Він був членом найвужчого проводу ОУН, до якого входили, на мою думку, Коновалець, Сеник і Ярій. Той тріумвірат і керував ОУН. Коновалець мав до Ярого велику довіру. І я вважаю, що він був великим українським патріотом.

Зрештою, повертаємось до листа Бандери Лебедю. Війна вже йшла. Чи можна було її зупинити? Мабуть, ні. І ніхто її не збирався слухати Бандеру, а якби були послухали, то стали б колаборантами. Такими, як Квіслінг, чи Мусерт, чи інші європейські зрадники.

Після розмови з братом я поїхав на Александерплац до німецької мундирової поліції. На відділі, у який я мав звернутися, було написано: "4Д ЗА" (я думаю, що З — то Україна, А — бандерівці). Сказав, що мене прислав Шарф. Вони дали мені поліцая, і на Мекленбургшештра-се, 73, він розпечатав помешкання й пустив мене всередину. Я забрав свій плащ. Володимир наказав мені за всяку ціну винести маленьку залізну касету, в якій револьвер, німецькі паспорти і п'ять тисяч доларів. Я взяв її в ліву руку, накрив плащем, і німець навіть не зауважив, що під ним. В праву руку я взяв друкарську машинку з українським шрифтом. Поліцай мені: "То не твоя". — "Ні, — кажу, — ми тут мали їх чотири, і то — моя". І ми вийшли. Він став запечатувати двері, а я пішов собі геть.

Я привіз ту касету до Львова і просив Лебедя лише, щоб дав мені револьвер. І я дістав револьвер — бельгій-

ської марки "FN". Одним з трьох паспортів користувався Лебедь — зняли чужий знімок, наліпили другий, підробили печатку.

То був найбільший трюк, який я зробив у своєму житті — в такій легкій спосіб обдурив гестапо і поліцію і виніс такі важливі таємні речі з нашого бюро в Берліні.

А з тим револьвером я мав невеличку пригоду. Як приїхав до Кракова, зайшов на пошту, де телефоністками працювала ціла купа перемишльських дівчат, спитати, чи хто з них їде на вакації додому (то було під Різдво). Кажуть: Міра Крупа — донька священника з Журавців. Ми вдвох з тою Мірою їхали нічним поїздом з Кракова до Перемишля. І я мав за пазухою під плащем той револьвер. У відділі було дві лавки, і навпроти нас сидів німець.

Мірка Крупа була дуже гарна, одна з найгарніших перемишльських дівчат, і дуже порядна, достойна. Ну як вона могла мені не подобатись? Ми були молоді, обнімалися. Я раз чи два спробував її поцілувати — і то все. Дивлюся, німець усміхається і щось мені показує. А плащ відгорнувся і видно дуло револьвера з кишені. Що мав робити? Перелякався, звичайно, але удаю, що так і треба. Киваю йому: так, то моє, все в порядку. Загорнув плащ і так з револьвером доїхав до Перемишля. Німець мене не зачепив. А з Миросею ми попрощалися, і я й до сьогодні згадую ту приємну нічну подорож. Вдруге я зустрів її аж через 18 років, вже 1959-го, коли відвідував рідне місто. (Перемишль)

НА СХІДНУ УКРАЇНУ

Отже, я привіз з Кракова папір, і В.Кук та В.Дужий випустили бюлетень — грубий, десь сторінок на тридцять. Значить, вже ОУН існує, бо люди мають інформацію, де є наші групи, що діється в Україні.

Тоді до мене знову приходять: "Геї, ти був в Україні, все там знаєш. Наші групи розбиті, одних арештували, решта повтікали. Мало людей лишилося. Може б, ти поїхав назад?" — "Чому б ні? — відповідаю. — Я б поїхав". Вони кажуть: "Ти одиникий, що є. Бо треба їхати на Донбас". — "Добре. Я хочу. Я з Перемишля, то поїду на Донбас — на другий кінець України. Але сам я не можу їхати. Як я буду сам там сидіти? Мені треба напарника". Знайшли напарника — він уже був на Україні, в Запоріжжі, і втік звідти. Іван Клим. Трохи старший від мене, скінчив Краківський університет. Вдвох веселіше і легше, бо сидіти нам на території, де ще нема ніякого початку і треба якось зачепитися.

Я абсолютно усвідомлював, що з Донбасу ми ніколи не повернемося і там нам кінець, гріб. Але був молодий, зухвалій і мовби відсторонено це сприймав. Думав: значить треба їхати під фанфари. Мав доброго приятеля у Львові — Андрія Матвіїшина. Він якимось дивом став керівником великого складу і дуже розбагатів. Мав прекрасне помешкання, власного кухаря — жив, як пан. Я його прошу: "Андрію, їду в Україну. Хотів би, щоб ти організував мені прощальну вечерю. А я запрошу Івана Кліма і наших відомих актрис". Він каже: "Гаразд". Тому було приємно зробити великий банкет у своїй хаті.

Я мав знайомства серед акторів: Королік, Радванський, Степовий, Рубчак, інші. Двоє адміністраторів були також мені знайомі. Палідович Михайло грав на скрипці

в оперовій оркестрі, а його дружина виступала на сцені. Вони мешкали біля театру. Не були в ОУН. То було корисне і приємне знайомство. Я в них ночував. Моя валізка з револьвером стояла під ліжком. Одного дня приходжу, а їхній малий син Сидорко сидить посеред кімнати і бавиться моїм револьвером.

Зараз ніби смішно про те згадувати, а тоді я настрашився, бо в револьвері були кулі, хоч не в дулі, а в магазині, але все одно то небезпечно. Мої господарі, як дізналися, що я маю револьвер, нарobili крику. Я сказав: "Добре. Я револьвер занесу..."

Я познайомився з Вірою Левицькою — першою акторкою в українському драматичному театрі, з Валею Переяславець, прямою-балериною, яка приїхала до нас з Харківської опери.

В тому середовищі мене любили і поважали. Я був для них герой, бо приїхав з України і їду назад. Валею з Вірою я їй запросив на прощальну вечерю. Ми добре поговорили, побавились. Десь опівночі рушав наш поїзд, тож ми прямо з банкету поїхали на вокзал.

Ми обидва мали фальшиві папери. Але в мене був добрий документ, а Іванові друкувала дівчина, що не знала німецької, і наробила помилок — наше щастя, що не було контролю в дорозі. У Києві я вже знав наші підпільні квартири, контакт до Маївського, Дмитра Мирона, Ярослава Хоміва. У них був досвід підпілля, хлопці давали нам поради. Критикували нашу програму — наш тотальний націоналізм. Так що чогось ми навчилися в Києві. Вони мали дати нам адреси до підпілля в Кременчуці і Дніпропетровську. У Кременчуці я їй так усіх знав, а дніпропетровські адреси нам були потрібні: до Тараса Онишкевича, Катерини Мешко — вони мешкали на різних поверхах одного будинку. Ми питали про адреси на Донбасі, може, хто має родичів, знайомих, приятелів, хоче передати лист. Не було нічого...

Зима, лютий. І ми їдемо далі. Кажу до Кліма: "Тобі дали такий папір, що ліпше їхати без нього, бо як хто побачить, буде довго сміятися. Не показуй — пропадемо обоє. Я їду на військовий контроль, поставлю свій чемодан у вагон і вернуся назад. Тільки не стій попереду". Через п'ять хвилин увійшов і вертаю знову. Солдат до мене: "Покажи папір". — "Ти ж уже дивився". — "Я не пам'ятаю". Я показав. Знову п'ять хвилин посидів і пи-

таю в нього: "Коли поїзд іде?" — "За півгодини". — "Я ще вийду попрощатися". — "Йди".

Виходжу, даю Климові папір: "Підеш з тим папером. А я піду так, він мене вже запам'ятав". Іду. Солдат каже: "Ну йди вже, не крутись". А на мій папір увійшов Клім, і так ми доїхали до Кременчука.

У Кременчуці я знав людей: Щепанський, Черненко, Мойленко. Ще була така Даша Запорожець, якій Вітошинський голову крутив.

Приходимо у "Дніпрову хвилю", зустрічаємо там дядька — гарний вусатий козарлюга. Питаємо: "Ви звідки?" — "З Донбасу. — каже. — З Горлівки". — "А тут що робите?" — "Чули, що тут є гарна газета, хочемо взяти її з собою". Той чоловік на прізвище Чумак розповів нам, що в них біда — голод, нема що їсти. Отож зорганізували свій учительський кооператив, мають дві вантажні машини, купують в Кременчуку на заводі дешеву махорку, а там продають дорожче. А ще німці наловили коней, і за 5—10 пачок у сторожів можна виміняти коня.

Я домовився з Чумаком, щоб взяв із собою Івана (бідлашний їхав нагорі, бо в кабіні не було місця, було йому зле — зима), а сам на кілька днів залишився поговорити з рештою підпільників.

За пару днів я приїхав поїздом у Дніпропетровськ. Знайшов на самій горі вулиці Карла Маркса потрібний будинок, де мешкав Тарас Онишкевич. В одній квартирі з ним жила ще одна наша дівчина Маруся, що працювала секретаркою, огрядна така, міцна, лице кругле. Всі разом ми пішли до Катерини Мешко (молодшої сестри Оксани Мешко, відомої дисидентки 70-х рр., члена Гельсінської спілки).

Тарас почав розповідати, що з ОУН у Дніпропетровську залишилися тільки він, Маруся, Катерина та Петро Олійник, а в Катерини ще сестра з сином. Решта порозбігалися. Регей Василь арештований. Зиновій Матла втік до Галичини. Сам він збірався на Львів, щоб повідомити про ситуацію. Я і в них просив якісь адреси на Донбасі, але вони також нічим не могли допомогти. Щось ми там їли: картопля, смажена на олії, цибуля. Хліба не було.

Я побув у них день чи два і рушив у бік Ясинуватої, де мав пересідати на Горлівку. Потяг був із самих товарних вагонів, і тільки спереду один — пасажирський, опалюваний. Вперше я їхав у теплім вагоні. Разом з німцями,

солдатами-словаками, один чи двоє було цивільних. Я віз із собою дві валізи з літературою. Мене ніхто нічого не питав.

Поїзд йшов поволі. Я заснув, змучений, прокинувся і думаю: може, вже в Ясинуватій? Виявляється, то Синельниково — всього 50 км від Дніпропетровська. Як доїхали до станції Гришино (потім перейменували на Червоноармійськ), стали. Зайшли кондуктори попередити про небезпеку — щонаочі станцію бомбардують советські літаки. Порадили не сидіти у вагоні, а йти в поле. Словаки пішли, німці залишилися: “Чому бомба має впасти саме на наш вагон? Сидимо, тут тепло”. Я також лишився.

Але відчепили локомотив, і скоро перестало бути тепло. А за півгодини-годину почули, що летять літаки. Як то тяжко, страшно під бомбардуванням! Я хотів бачити, як падатимуть бомби, розриватимуться. Дивився у вікно. А тут свист: і-і-і-бах! І ти автоматично схиляєш голову. Друга — бух! Я вже підставив кулаки під підборіддя. Кинули, може, 10—20 бомб.

Минуло те бомбардування. За годину подали локомотив, причепили. Чекаємо словаків. Не йдуть. Мають, загинули. А в нас і шибби не повилітали у вагоні. Такий парадокс. Ну що ж, пустили пару, знов стало тепло. Рушили далі...

ГОРЛІВКА. СТАЛІНО. НОВІ І СТАРІ ЗНАЙОМІ

Аж під вечір приїхали до Ясинуватої. В Горлівці був уже пізно. Вийшов з поїзда — куди йти? Та ще два важких чемодани з підпільною літературою: і летючки, й інструкції, й історичні книжки. Побачив хлопців із саночками. Прошу одного: “Завези. Дам 20 рублів”. — “Давай. Куди?” Я йому сказав на посьолок якийсь — Ворошиловський чи що. А він такого не знає. Кажу: “Запитай”. Він дізнався — виявляється, то дуже далеко. “Але ж я тобі дав 20 рублів...” Нема ради, повіз він мої валізи до Чумака — а то за містом, як місцеві жителі казали, на руднику.

Заходжу до хати. Нема ні Чумака, ні Кліма. Сама господиня. Питаю, де чоловік, де Іван. “Нема. Вони пізно прийдуть. Може, о дванадцятій або о першій”. — “Хіба

кооператив так пізно працює?” — “Чоловік уже більше не в кооперативі. Німці його зробили бургомістром”.

Отакої! Ну, думаю, попав. Дідько знає, що міг бургомістр зробити з Іваном. Може, продав його німцям? А дітися нема куди — замерзати на вулицю не підеш. Десь біля першої прийшов Чумак, напідпитку. Побачив мене, упізнав. Каже: “Сю ніч переночуєш, а далі не можна. Але маю добрих хлопців на руднику 18—20, будеш там”. — “А де Іван?” — питаю. “Й Іван там”. Намалював він мені докладний план: як іти через тор колійовий, повертати праворуч, через балку перейти на другий бік — і там уже рудник 18—20, шахта “Марія”. Знайти житловий відділ, Пантелея Ігнатовича Федотова.

Вранці пішов. Я знав, що нікого ні про що не треба питати, щоб не мати за собою сліду, та й з мови можна зрозуміти, що я нетутешній. Іду тором. Повертаю праворуч. Ось балка, і... шибениця. На шибениці — четверо, на кожному написано: я, Петренко чи Василенко (було й одне російське прізвище), повішений німцями за вживання зброї проти німецької влади.

І я мушу попід ту шибеницю — два стовпи і поперечка — попід їх ноги пройти. Подивився, як ті люди виглядають, і думаю собі: “Ой боже, це й зі мною таке буде...” З такими думками, що скоро чи пізніше я також висітиму, спустився в ту балку, а в ній — глиняні стіни, а в тих стінах вириті печери, тільки малі двері і брудне віконечко. І таких печер з обох боків, може, по півтора десятка. Потім довідався, що балка має назву Собачівка. Бо люди там жили, як собаки. Мені казали, що така сама балка була ще десь коло Микитівки — називалася Шанхай...

Іду й думаю: не піду до Федотова, чорт його знає, що то за один, — може, там уже чекає гестапо. Дивлюсь: “Парикмахерская”. Вирішив зайти рознюхати, що тут діється. Посидів у черзі. По якомусь часі перукар посадив і мене, питає: “Як стригти — бокс, полубокс чи польку?” А хіба я знаю, що то таке? Переді мною він чоловікові геть усю потилицю поголив, тільки над лобом чубчик залишив. Я мовчу. А він сам собі каже: “Хай буде під польку”. І постриг мене легко, як у Європі.

Я його питаю: “Тут німці є?” — “Нема”. — “А де міська управа?” Показав. “А житловий відділ?” — “Отам. Там Пантелей Ігнатович, такий добрий чоловік”. Він зі

мною російською говорить, а я слово по-українськи, слово по-російськи. Заплатив йому і пішов до житлового відділу. "Пантелей Ігнатович? Мене послав Чумак" — "О, добре. Він мені казав, що ти прийдеш" — "А ви знаєте мого приятеля Івана Кліма?" — "О, так. Він у Курінного, в бараку живе. Ми вже журились, що вас нема".

Справді, добрий чоловік, українською гарно говорить. Запровадив мене до того Курінного. Дивлюся, там за столом читають книжку: Сидить Іван Клім. Ну, думаю, ми в добрих руках.

В того Курінного перебули ми, може, 2—3 ночі, бо чоловік мав, здається, аж четверо дітей. Я їй сказав: "Слухай, нам треба від тебе забратися, бо як нас тут німці зловлять, то повісять і тебе й дітей — так вони роблять по всій Україні".

Закликав Федотова: "Маєш знайти нам добру квартиру у якихось російських людей — щоб менше підозри було. А в нас є папери, що ми перекладачі при німецькій армії. І ти цілком офіційно зобов'яжеш надати нам житло. Навіть якщо упіймають, ні тобі нічого не буде, ні господарям: прийшли, показали папери — ми їм дали квартиру". Він погодився. Сказав, що є в нього на прикметі одна росіянка, медсестра. Чоловік у Червоній Армії. Велике помешкання. Багато вугілля, тепло. Добре буде жити.

Дав нам ордер. Приходимо. Чотирикімнатна квартира, кухня. Господиня Льоля виділила нам кімнату на два ліжка. Вона говорила російською мовою, і то не правильно, а якоюсь місцевою говіркою — була десь із-за Москви, з Вятки чи що. І так швидко торохтіла, що важко було второпати. Іван взагалі її не розумів. Але була добра жінка. Ми давали їй гроші. Вона щось купувала на базарі. Там, справді, не було харчів. Пам'ятаю, весь час ми сьорбали якісь супи.

Навпроти, через вулицю, жив Пантелей Ігнатович Федотов. Ми ходили до нього в гості. Він нас познайомив із славним хлопцем на ім'я Костя Шембарев. Там всі здебільшого мали російські прізвища, але говорили по-українськи. І були не місцеві — а ті, що втекли від колективізації. Як Богдан Курінний, що втік з Полтавщини. Ми ходимо, політикуємо. Кажуть: на Собачівці є добрий дядь-

ко Мірошніченко. Закликали й Мірошніченка. Сидимо тиждень-два за розмовами, а треба ж щось робити.

Хлопці мудро вчинили — зареєстрували нас агентами-заготівельниками свого вчительського кооперативу. Отже, можна було вільно пересуватися. Якимось вони знову послали свої машини у Кременчук по махорку, запропонували їхати й нам. Як не помиляюся, рушили 19 березня. Ще стояли морози і було досить снігу. Добралися до Гришино, переночували, а наступного дня почалась відлига, все тане, машини грузнуть. Якимось добралися до Межової і загрузли геть. Там робили по 30 — 50 км за день, весь час випихаючи машини з болота. Мене, спітнілого, протягло, застудився геть. У Новомосковську шофер каже: "Маєш гроші, купи півлітра — мене тобі простуда". Я дав йому гроші, він приніс півлітра самогону. Випили — і справді, допомогло.

З Новомосковська я поїхав на Дніпродзержинськ, мав контакт до ОУН. Там у Олексі Самійленка випросив п'ять кіл борошна на галушки. Звідти поїздом дістався Кременчука. Зустрів випадково на вулиці секретарку з редакції — Цибулю, і вона мені повідомила про нещастя: заарештували Щепанського, у нього саме був Петро Олійник — галичанин, інших хлопців, Надю Мойленко. Всього 15 чоловік. І мене шукають.

Ну, думаю, пропав. Що робити? Зустрічаю Дашу Запорожець: "Дашенько, мене теж заберуть. А я не маю, де спати". — "Ой, лишенько, як я мамі скажу, що приведу хлопця до хати?" — "Ну, значить, гестапо мене замкне". Вона плаче, але пішла до мамі просити. Мама дозволила. В тій добрій українській родині я перебув дві ночі. Ходив по місту шукати решту неарештованих людей. Черненків попередив, вони жили біля махорочної фабрики. Ще були в музеї наші люди, наказав їм сидіти тихо, припинити активність. Добре, що їх ніхто не знав, то й не зрадили.

Тепер я сам мусів тікати — через Дніпро по мосту, де стояв подвійний контроль: військовий і гестапівський. Перший перевіряв військовослужбовців і людей, що працювали для війська, а гестапо — цивільних. Я знав, що на останньому пропаді, тому йшов тим боком, де були військові, показав їм документ, що я перекладач німецької армії. А з другого боку гестапівці гукають: "Давай його сюди". Солдати сказали: "Ні, він належить нам".

Так я щасливо перейшов на другий бік до Крюкова, став чекати поїзда. А на залізничній станції — німецький солдат і місцевий міліціонер. Міліціонер відразу кинувся до мене перевіряти документи. Я удаю, що не розумію, говорю німецькою — боюся, що мене видасть мій галицький діалект. Той побіг до німця. Я показав солдатові документи. Він сказав: "Все гаразд", і я поїхав на Дніпропетровськ.

Принагідно хочу сказати, що поліцаї — це був найгірший елемент, як правило, німецькі вояки, і для нас, підпільників, багато небезпечніші, ніж німецькі військові. А якщо вже поліцаї чув, що ти говориш галицьким діалектом, то відразу віддавав тебе в руки німцям. Тому ми краще давали контролювати себе військовим, ніж цим продажним шкурам поліцаям.

У Дніпропетровську я не зупинявся, пересів на поїзд до Новомосковська, де мав зустрітися з Іваном Климом. (Там є старовинна дерев'яна козацька церква, збудована без жодного цвяха. Кажуть, це про неї "Собор" Олесь Гончара). Там ми познайомилися з українцем, який працював десь у колгоспі чи радгоспі і дав нам 5-6 літрів олії і трохи борошна. Так що ми вже мали трохи запасу на прожиття.

З Новомосковська поїхали на Знаменівку — довідався від людей, що там є досить цибулі, і вирішив привезти до кооперативу вітамінного продукту. Я пішов до голови сільради — учителя Чорного. Він погодився дешево продати цибулю. Я в нього почав просити борошна. Він питає, хто я є. Кажу: перекладач при німцях. Тоді він так гостро мені відповів: "Як ви при німцях, то хай німці вам і дають". Я зрозумів, що він порядний, чесний українець, і сказав: "Та я не при німцях, я з Галичини, націоналіст". І одверто розповів, що організую українське політичне життя. Він запросив зайти до нього увечері додому, щоб поговорити про нашу програму і боротьбу.

Я погодився, хоч і майнула думка, що там може чекати засідка. Вирішив іти без Клима, бо як пропаду, то сам. Та й Клим не дуже хотів іти. В хаті Петра Дмитровича Чорного було десь півтора десятка людей — і жінки, й чоловіки. Стіл застелений скатертками, стояло, може, 5-6 пляшок самогону, сало, цибуля, огірки, смажена риба. Трохи випили і почали розмову. Я їм розповів, що ОУН організовує боротьбу за самостійну Україну про-

ти більшовиків і проти німців; що у Львові був проголошений уряд, але німці його розігнали; що ми хотіли йти разом з німцями, але ті не забажали і 15 вересня арештували багато наших людей; що у нас скрізь є підпілля...

Вони почали докладніше розпитувати, за яку ми Україну. Кажу: самостійну. А яка програма? — Спочатку будемо державу, а там будемо дивитись.

Звичайно, програма у нас була тоталітарна. ОУН стояла на засаді провідницької монопартійної системи. Але ми не могли одверто про те говорити.

Так ми сиділи до першої години ночі. Я їм розказував і про Бандеру, і про Коновальця. Пам'ятаю й до сьогодні, як раптом котрийсь чоловік мене знов питає: "То за яку ви Україну?" Я знов відповідаю. І, чую, він каже: "Не бреше, бо те саме говорив, як був тверезий". Самогон (треба сказати, що я його пив уперше) був для них своєрідним рентгеном.

Спали ми на підлозі. Встали десь о сьомій-восьмій, а столи вже знов накріті, знов склянка горілки, яєшня, сало. Припрошують: "Випиймо на похмілля — то є найкращий засіб від болю". Я випив півсклянки, з'їв кашу з молоком, і мушу визнати, що та каша — то найкращі ліки.

На прощання вони сказали, що є прихильниками нашої партії і боротимуться за самостійність України. Ми домовилися, що я когось пришлю до них "від Бориса".

В Горлівці були раді, що ми привезли хоч цибулю — півтори тонни. Ми доправили її на шахту "Марія". А за пару днів прийшов чоловік і повідомив, що до вчительського кооперативу навідувалось гестапо і питало про нас. Там відповіли, що ми знов десь подалися на заготівлю харчів.

Ми зрозуміли, хто нас зрадив. То також були українці — Борш і Студинський, заготівельники в кооперативі. Вони донесли на нас, що ми галичани, займаємося політичною агітацією проти німців. Дякувати Богу, що учитель, який був головою того кооперативу, здається, на прізвище Ковальчук, виявився порядною людиною і послав до Пантелей Ігнатовича гнати нас попередити. Отже, мусіли міняти помешкання, а краще — виїжджати з шахти. Я перейшов у Сталіно, щоб нав'язати якісь контакти. Мав від наших горлівських знайомих лист на Сьому вулицю. Ідучи нею, побачив вивіску: дольмечер Сочинсь-

кий. Я знав Ростислава Сочинського — студента медицини, який четвертим бігав з нами естафету у Берліні. (Він такі скінчив медичний факультет, по війні жив у Нью-Йорку, одружився з україною з Берліна, яка зовсім не вміла по-українськи говорити. Був тут громадським діячем, навіть головою лікарського товариства. Десь років 15 тому помер).

Отже, зайшов я на ту квартиру. Питаю, чи тут живе Сочинський. Відповіли, що скоро буде. За годину він з'явився. Виявилось, то брат Ростика. Як побачив мене, розгубився, зблід. Ми вийшли надвір. Він відразу став дорікати: "Що ти наробив? Навіщо прийшов?" — "Ми обидва члени ОУН і маємо один одному допомагати". Він був у паніці: "Я не хочу, щоб мене розстріляли німці". Нарешті сказав мені, що тут, у Сталіно, служить перекладачем Омелян Ортинський, якого я знав особисто ще з давніх часів. Погодився звести нас.

Через день о 12-ій годині біля Держбанку, у маленькому сквері на бульварі, я чекав Ортинського. Він так само смикнувся з переляку, побачивши мене. Але виявився кращим за Сочинського, бо сказав: "Я всім тобі допоможу". І дав 5 тисяч рублів. Ортинський розповів, що був арештований німцями, п'ять тижнів сидів у тюрмі, його відпустили, та все одно тримають під підозрою. Ми домовились зустрічатися раз на місяць.

Омелян познайомив мене зі своїми приятелями, які мешкали на Сьомій вулиці, — то були жуліки-торговці. Звичайно, їх не можна було вводити до підпілля, але я міг у них переночувати і тримати через них контакт з Ортинським (ми тоді називали його Юзьо або Ковжун). Ще на Сьомій вулиці мешкала Рая Богач з мамою — справжні українські патріоти, і та Рая вже дещо знала про наші українські справи, бо сказала мені, що раніше в Сталіно зустрічалася з галичанином Ярославом Сидором, також членом ОУН.

Отже, в Сталіно мені вже було де притулитися. З тим я повернувся до Горлівки. І якогось дня, крутячись по місту, зустрів на вулиці чоловіка в уніформі, обличчя якого здалося мені знайомим. Я обернувся, нагнав його — а це Роман Куцак, який був зі мною на вишколі у Завберсдорфі, потім ми разом їхали з Берліна у Краків і він пішов через кордон і пронав безвісти — а тут воскрес, на вулиці у Горлівці у квітні 1942 року!

Роман розповів мені, як переходив кордон з дівчиною — Іриною, як їх упіймало КДБ і запроторило десь у табори, а коли в 1942-му було підписано договір про співпрацю між польським прем'єром в екзилі Сікорським і Сталіним, останній погодився створити польську армію з полонених, які мали польське громадянство. Куцак зголосився до неї, а з ним Грабовський — член ОУН з Яворіщини, і ще двоє. Вони йшли разом в Оренбург, де мали пристати до тої армії, і дорогою дискутували: як вони — члени ОУН, а до того ж Куцак ще й убив польського поліцейського, і йдуть до польської армії? А якщо їх упізнають, засудять і повісять? І вони вирішили не йти. Трое на чолі з Грабовським постановили перейти кордон до Ірану, а Куцак поманжав на захід, щоб пробитися через фронт на окуповану територію.

Пому тяжко було пробиватися, бо не мав ні документів, ні грошей. Прожити можна було в єдиний спосіб — займатися крадіжкою. На якійсь станції пішов вантажити вагон. Якось вантажили пиво, саме над'їхав поїзд з червоноармійцями, і він продав їм бочку з пивом, а коли ешелон рушив, почав кричати, що червоноармійці вкрали бочку, — і так сам залишився цілий, і гроші мав у кишені. Зайшов аж до Саратова. На залізничному вокзалі, де була величезна маса втікачів, евакуйованих, допомагав носити валізи і з одною втік. Продав щось на товчкуну — і знов мав гроші. Так добрів до Донбасу, в якесь село. Німецька армія котилася на схід, Роман залишився в тилу. Оскільки добре знав німецьку мову, німці скоро завербували його на перекладача. Отака історія.

Він мені сказав, що в місті служить ще перекладачем Олександр Масляник — мій колега з Перемишльської гімназії і Каратницький зі Стрия (мав синю рожу на обличчі). Ми зайшли до Масляника. Куцак став просити в нього грошей для мене. Але тої ні грошей, ні хліба, ні консервів не дав — скупущий був. То Роман украв у нього кіло м'ясої консерви і сам дав мені 100 марок. Ще сказав, що постачатиме хлібом, а може, й консервами, бо приторговує папіросами. Добрий був чоловік, такі рідко трапляються.

Потім його частину перекинули до Полтави. Ми з ним розпрощалися в Горлівці. Десь влітку 1942-го він звільнився з війська, переїхав до Львова, там одружився, взяв собі нове прізвище — Роман Кучеренко. Але доля його

склалася трагічно, бо коли Червона Армія наблизилася до Львова, він з дружиною виїхав у Відень — до сестри. Здається, була в нього і мала дитина. Я його зустрів випадково наприкінці 1944-го коло Пратеру — такий чудовий парк у Відні, ми поговорили. Я розповів про два роки своїх мандрівок по Україні і по світу, ми домовились про зустріч, але він на неї не з'явився.

Василь Качмар, який також утік зі Львова у Відень (у 1932-му був провідником ОУН в Перемишлі, і саме він наказав Куцакові вчинити атентат у Бірчі, де Куцак убив поліцей), розповів мені, що на будинок, де жив Куцак, впала американська бомба і він там загинув. Отак, перейшовши усе — війну в Перемишлі, Бірчу, Чехію, Австрію, Італію, Краків зі мною, советський арешт, Воркуту, Оренбург, Саратов, Донбас, — загинув від бомби у Відні. Такий парадокс долі.

Він був великий патріот, мав добре серце, добру душу, відвагу — щонайкраще можу сказати про мого приятеля Романа Куцака, який народився в Сиракiзьцях коло Добромилля і ходив зі мною до Перемишльської гімназії.

Ще мені розповів Куцак про такого нібито колишнього полковника кiївських Січових Стрільців Голуба, який з'явився поміж евакуйованими в Горлівці, правдоподібно комуніста, більшовицького агента. Він оголосив, що організує тут ОУН. Німці хотіли його арештувати, але він на той час уже працював в італійській військовій розвідці. Італійці й порадили йому втекти з Горлівки, і він з якоюсь молододою дівчиною виїхав на захід. По тривалому часі я довідався, що того Голуба упиїмало УПА на Волині і розстріляло як советського агента.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПІДПІЛЛЯ В МАРІУПОЛІ

Ми організували підпілля в Костянтинівці, Краматорську, Слов'янську, були у Сталіно (Донецьку), вже не кажу про Горлівку і шахту "Марія". Треба було ще поїхати до Маріуполя. Вирішили з Іваном їхати велосипедом. Я один мав, купили другий. І десь на початку травня виїхали в дорогу — через Ясинувату, Сталіно. Ну, звичайно, прихопили свою літературу. За Сталіно дорога йшла впоперек через поля, була утрамбована німецькими машинами, мов асфальт. Німці так її і називали —

сталіньській асфальт. Як доїхали до села Єленовка — на південь від Сталіно, впав дощ, і ми вирішили там переночувати. Зайшли до якогось двору, спитали в дядька — він заговорив до нас спочатку російською, а потім українською, — чи можна перебути ніч. Сказав: можна, треба тільки взяти дозвіл у коменданта — фельдфебеля.

Я знав, що німецького солдата легко перехитрити, до того ж мав добру легітимацію — довідку, що я студент Берлінського політехнічного інституту — і з тим пішов. По короткій розмові (я розказав, що працюю перекладачем при міській управі) комендант погодився дати дозвіл. Я з папером прийшов до дядька, він навіть дав нам щось трохи поїсти. Рано пустилися у дальшу путь. Розкiшні поля, мов хвилі морські, але великі горби, виїдеш нагору — далеко видно: пшеничні лани, соняшникові. Дух перехоплювало. Я такого не бачив ніколи, то було вперше. У нас біля хати, звичайно, росли соняхи, але щоб цілі лани! Десь далеко видно було Савур-могилу...

Іхалося добре, настрій, мов погода, сонячний. Аж тріснула гума в колесі. Треба було розібрати його, заклеїти. Витратили на те 3—4 години. Вже не встигли до Маріуполя, заночували у грецькій селі. Там я вперше побачив вітряк. (От скільки відкриттів!) Тільки в казках нам читали, малим: "Гнав раз дядько віслюка до старого вітряка..." А тут трапилось аж кілька вітряків по дорозі!

Мушу дати грекам прекрасну характеристику. Вони виявилися дуже добрими, гостинними людьми. Не послали по дозвіл до коменданта. Нагодували нас яєшнею з зеленою цибулею і хлібом. Смачно! Говорили чудовою українською мовою. Розповідали нам, що їхні предки були переселені з Греції на неосвоєні землі, правдоподібно, ще за Катерини. Потім я довідався, що в Донецькій області було 27 грецьких сіл.

Ім ми не признавалися, що ми українські борці за самостійність, говорили загальом про справи на фронтах, критикували німецьке ставлення до населення.

У Маріуполі ми мали передати якогось листа і заночували у того господаря — у рибалки, який мешкав недалеко від Азовського моря. Наступного дня пішли в місто подивитися, що діється. В центрі на головній вулиці побачили приліплену до стіни газету цілком націоналістичного змісту. Тут же містилась і редакція. Але ми не відважилися зайти. Сіли у маленькому сквері на лавку (в

тому сквері німці зробили своє військове кладовище) і думаємо, що робити далі. Аж тут іде повз нас солдат, я придивився — знайомий, Дмитро Бучинський з Негриб-ки, мій колега з гімназії, на рік старший. Я його гукнув. Розговорилися. Він сказав, що тут ще перекладачами Іван Дубас — львів'янин, з яким я познайомився у Кракові, Іван Білик зі Стрия, який студіював разом зі мною в Берлінській політехніці.

Дмитро каже: “Посидьте тут, я піду знайду котрогось із них”. І справді, не минуло й години, як він повернувся з Дубасом. То був надзвичайно веселий, життєрадісний чоловік, на 10 років старший від мене.

Іван був дуже втішений зустріччю. Повідомив: “Я вже організував для вас підпілля — маю 20 чоловік. Ви вчасно приїхали”. Він знав людей з редакції, головного редактора Миколу Стасюка — колишнього члена Центральної Ради, що якимось дивом переховався в часи сталінського терору, працюючи двірником; директора друкарні Якова Жижуру. А найважливіше — познайомив нас з двома молодими хлопцями-десятикласниками: Володькою Козельським та Борисом Кучинським, а ще з дівчиною — Надією Сташевською. Її батько, здається, був капітаном у Червоній Армії, але я не пам'ятаю, що з ним трапилось. А ще — з ветеринаром Донцовим.

Іван обіцяв нас влаштувати на порожню квартиру якогось актора. Так що нам дуже поталанило. Ми мали цілу групу людей, яких відразу залучили до нашої роботи.

Познайомились із Жижурою. Дуже порядний, добрий чоловік, справжній український патріот. Розповідав, що 1919 року був в армії Петлюри (сам виглядав на сорок з гаком). Мав дружину-єврейку, двох доньок. Їх усіх німці розстріляли. Видно було, що він тяжко те переживає.

Увечері до квартири, де ми зупинились, прийшли всі: Дубас, Білик, Бучинський. Хотіли знати, що скрізь в Україні діється. А нам розповіли про становище на фронтах: як німці зазнали поразки під Ростовом, там була розбита дивізія “СС-Leibstandarte Adolf Hitler”. Білик був перекладачем при тій дивізії, мав навіть два хрести за хоробрість.

Ми розповіли їм про арешти в Києві, що знищена газета, розстріляні визначні лідери мельниківської партії — Рогач, Олена Теліга з чоловіком, Чемеринський, Ірлявський — поет із Закарпаття, ще один закарпатець

Кузьмик. Що в неясний спосіб були застрелені Сенник і Сціборський, а після того 15 вересня німці арештували багато людей. Про наше підпілля — що в Києві діють Дмитро Мирон і Дмитро Маївський, а у Львові керує підпіллям Микола Лебедь, з ним Прокоп, Іван Клімів.

Хлопці принесли нам їсти — і консерви, і хліб. Наступного дня ми були в редакції, в гостях у Якова Жижури. Він мав добру горілочку, чисту, не самогон, а на закуску вуждену червону рибу, смачну шинку. Ми його попередили, хто ми є, що за нами ходять німці і якщо впіймають, то арештують і повісять. Але Жижура рішуче сказав, що приступає до роботи з нами.

З іншими хлопцями говорили. Найбільше сподобався Володька Козельський. Його батька в 1937-му розстріляли більшовики. Мав ще молодшого брата Бориса, маму вчительку. Вони були з Кривого Рогу. Володька дуже здібний, начитаний хлопець. Виявляється, перечитав Донцова, який не дуже подобався своїми фашистськими ідеями. Заснував маленький клуб чорного тризуба з трьох чоловік. Вже прочитав усі брошури, які йому дав Іван Дубас. Кучинський — був спокійніший, розважливіший.

Кілька вечорів до нас на розмову ходили наші приятелі, а якимось жоден з них не з'явився. І вже пізно увечері, години в 11-ій, прийшов власник квартири, посидів з нами трохи, пішов. Ми вже збиралися лягати спати, аж стукають у двері. Відмикаєм. Місцевий поліцай прийшов перевіряти, хто ми такі. Кажемо: “Заготівельники з кооперативу, приїхали по рибу”. — “А маєте довідки?” — “Маємо”. — “Покажіть”. Переглянув. Попросив паспорти. А тоді каже: “Збирайтеся. Підемо разом”. — “Куди? У нас же всі документи в порядку”. — “Нічого не знаю. Маю наказ привести вас в поліцію”.

Збираємось, ідемо. Кажу до Івана Кліма: “Я тікаю, бо там нам кінець”. А я ще до того мав при собі два паспорти — один справжній, другий на ім'я Бориса Дубенка. І той добрий, і той — не знаю, який викидати. А ще адреси і ключки, явочні квартири, імена людей, понаписувані на бібулках. — все те викинув. Іван не хотів гикати, і так ми сперечались, аж доки не дійшли до поліції. Іван пішов на розмову перший. А я сидів і далі думав, котрого паспорта позбутися. Через годину мій товариш вийшов: “Все в порядку. Але кажуть, що мусимо сидіти до ранку, бо вже поліційна година”. — “Ні, —

відповідаю. — Я не сиджу, бо ще прийде гестапо і примкне нас". Ми посварилися.

Скінчилося тим, що поліцай сам відвіз нас на квартиру десь о другій ночі. Наступного дня, як прийшли хлопці, почали разом думати, хто ж нас так підставив. Виходило, що господар квартири — Яся Дубаса приятель. Ми розходилися: "Ну, Ясьо, на гарне помешкання нас привів! До сексота, донощика, який зразу заклав!.." Ну нічого, довелося пробути там до кінця, хоч злі були на Дубаса. Щоправда, хлопці з тим актором добре "поговорили"...

Але така доля. Як ти підпільник, то щохвилини маєш добре вживати свій розум, щоб викрутитись у скрутній ситуації.

Як верталися у Горлівку, взяли Володьку, щоб дати йому літературу, летючки. По дорозі знов зупинилися в Єленовці у того ж дядька. Збираємось спати, змучені. Дивлюсь у вікно — на велосипеді їде німець, а з хати вибігає хлопчисько — син господаря, і до нього. Кажу: "Іване, я пішов, бо зараз прийде німець нас перевіряти". Іван, як завжди, спокійний: "Ні, ні, ні". Але я пішов, кажу: "Як вловлять, то одного — чому мають обох нас узяти?" Якийсь час сидів у кукурудзі, чув, як Іван німецьки говорить з німцем. Як той пішов, вертаюся. Іван до мене: "Бачиш, все добре". Я до дядька: "Нащо закликали німця? Я ж бачив". — "Ну, то ж я мусив знати, чи цей німець вам дозволить". Отака наволоч!

Добралися ми до нашої славної шахти, до Льолі на квартиру. Пішли на розмову до Пантелея Ігнатовича та до Костя Семеновича. Показали їм нашого нового підпільника. А через три-чотири дні я з Володькою подався знов на Маріуполь — боявся хлопця самого пускати, щоб не пропав. Все-таки відповідав перед його мамою. Взяли велосипеди, поїхали.

В дорозі знов не обійшлося без клопоту. При в'їзді в Ясинувату стояв італійський жандарм. Затримав нас. Сказав стояти. Ми не знали, чого він від нас хоче, по-італійськи не вміли. Простояли з півгодини. Прийшов другий жандарм, завів нас на подвір'я до команди італійської армії. Там ми побачили ще, може, 15—20 молодих чоловіків з велосипедами. Кажу: "Імовірно, італійцям потрібні велосипеди і вони хочуть їх відібрати".

Італійський лейтенант і сержант-перекладач перевіри-

ли наші документи. Все гаразд, вільні. Піднесли наші велосипеди, а до Володьчиного причеплений мішок з літературою. Вони завернули нас: "Давай мішок". Розв'язали — книжки. Сержант говорить: "Комуністична пропаганда". Ну, думаю, ще не вистачало, щоб нас повісили як більшовиків! Я в школі вісім років учив латину і спробував порозумітися: "Ні, то не комуністична пропаганда. То пропаганда українців-націоналістів". Він почав переглядати книжки. Побачив летючки, а на них згорі: "Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну!" Щось сказав лейтенантові. Той відразу закриває мішок і каже: "Аванті, зникайте. Скоро!"

Отже, ми були врятовані тим італійцем, бо італійці недолюбливали німців, які дискримінували їх на фронті. Ставилися як до людей другого сорту. Ясна річ, я був задоволений, що знову по-людськи вдалося вийти з ситуації.

В Маріуполі я зайшов у друкарню до Жижурі і завважив, що там друкують німецькі військові документи, папери. Просив його, щоб дав мені кілька. Він відмовив — німці його розстріляють. Але коли відійшов, я вкрав з десяток перепусток. Наступного дня Жижура прибіг: "Навіщо вкрав? Краще я сам тобі зроблю. Німці замовлять тисячу, а я надрукую на десять більше. Але не кради".

На тому й порішили. Він давав мені бланки, а найважливіше — зробив мені журналістське посвідчення з німецьким штампелем, ніби я працюю в маріупольській газеті. Я приліпив знімок — і мав першокласний документ.

Ми розпрощалися. Підпілля працює. Я призначив Володьку лідером групи, до якої увійшли і Жижура, і Гайдар — директор парку, і решта старших. Повернувся на шахту. Вирішили з Іваном, що організували все — цілу підпільну мережу з півночі на південь, зробили, що могли.

КОРИСТЬ ВІД ЗНАННЯ НІМЕЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ

Тим часом ми не мали зв'язку з проводом у Львові, хоч я і написав туди кілька листів через військову пошту, бо мав адресу Наталки Винників, причому через Ку-

цака й інших перекладачів подавав пункти, де мене можна знайти (ми домовлялися, що я писатиму, ніби забув повернути книжку, то будь ласкава віддати її Ігореві Павленку, який живе на Ворошилова, 16).

Наталку Винників більшовики засудили на процесі 59-ти у Львові на кару смерті, потім замінили її довічним ув'язненням. Вона сиділа у бердичівській тюрмі — єдиній, де більшовики не встигли знищити людей перед приходом німців. Вони підпалили бензин, але вскочив німецький танк і їх врятували. Наталка жива повернулася додому. По короткому відпочинку вона добровільно поїхала у Київ, але доки була у Львові, я їй писав її листи.

У жовтні 1942-го в Києві німці її виймали і розстріляли в Бабиному Яру. Така трагічна доля — Сталін засудив її на кару смерті, а вийшло, що Гітлер той вирок виконав.

Отже, контактів ми не мали. На зв'язок до нас ніхто не йшов. Вирішили самі пробиватися на Львів. Знову почали сперечатися з Іваном: він хотів велосипедом, я заперечував, що дорога тяжка і довга — маємо документи і можемо їхати поїздом. Врешті поклали свої речі в наплечники і поїхали через містечко Нью-Йорк — на Донбасі була така німецька колонія, але з початком війни Сталін усіх німців виселив.

Вже ми від'їхали від Горлівки кілометрів за 30—40, і в мене поламався ровер, я сказав, що їду поїздом, і пішов на станцію. Іван мусів іти за мною. Поїзди там не ставали. Треба було йти до коменданта станції. Я знав німецький характер: як питатимеш дозволу їхати, він відмовить. Тож вирішив не питати. Увійшов до контори, привітався і запитую: "Коли йде наступний поїзд на Дніпропетровськ?" — "За півгодини. Але поїзди не стають". — "Можеш мені зупинити?" — "Можу". — "То затримай". — "Добре". І він зупинив поїзд, ще й допомагав вантажити велосипеди у вагон — то був порожній товарняк.

Того ж дня ми були в Дніпропетровську. Стали шукати контакт до нашого підпілля. На Широкій, 2, де жили Ониськевич і Катерина Мешко, нікого вже не було. Я почув, що до міста приїхав єпископ української православної автокефальної церкви Геннадій (волин'як, справжнє прізвище Шиприкевич), і подумав: чому б не запитати там? Пішов до їхньої канцелярії. Пояснив секрета-

реві, що я з Галичини, підпільник, і шукаю Мешко. Він спочатку відмовлявся, казав, що не знає, потім все-таки дав її адресу.

Я знайшов Катерину — не перелякану, але стривожену, бо квартира була розконспірована і її шукали німці. Ми з Іваном у неї переночували, вона дала нам адресу і ключку до Дніпродзержинська — до Гадади і Степана Держка.

Гадада мав інформацію, що до Александрії на Кіровоградщині приїхав якийсь провідник ОУН зі Львова, і дав нам контакт. Тут уже ми позбулися своїх велосипедів і рушили на залізничну станцію — далеко за містом, кілометрів 4—5. Там щасливо сіли і поїхали в Александрію. Знайшли явочну квартиру, почекали там день, а наступного дня приходять... Василь Кук (Леміш), з яким я працював у Львові в листопаді-грудні 1941-го. Він був призначений провідником на Південну Україну і наказав нам вертатися на Донбас.

Іван якось випросився у Леміша, пославшись на недугу, той відпустив його на три тижні до Львова, з тим, щоб повернувся. Але Іван не повернувся. А в 1944-му німці зловили мого доброго приятеля, товариша по піврічному перебуванню на Донбасі, десь коло Стрия, і 9 березня прилюдно повісили в Дрогобичі.

Мушу признатися, що мені теж так хотілося хоч невеличкої передишки, що якби Леміш наказав мені відразу вертатися самому, я все-таки поїхав би на Львів. Але він взяв мене з собою в Дніпропетровськ, оскільки я знав усі контакти.

Що ж, так тому й бути. Через 2—3 дні пішли на станцію, і знов те саме — поїзди не стають, я прошу німецького солдата затримати потяг, він затримав; ми сіли. На ньому були маленькі хоруговки, які означали, що то амуніційний поїзд, конвойований італійцями. І то було небезпечно. У П'ятихатках, де міняли локомотив, нас відразу з криком оточили італійці, але ми показали документи, і нас залишили в спокої. Там ми пересіли на інший поїзд — товарний, бо інакші не ходили. Пасажирські були тільки для німців.

У Дніпропетровську ми мали кілька квартир. Була жінка на прізвище Сива, з донькою Лідою; Юля — колишня студентський комсорг, відважна і мудра дівчина; інші люди. Але ми пішли на квартиру Катерини. Цілий рік

був у підпіллі в Дніпропетровську Петро Олійник зі Стрия. З кінцем червня Леміш відправив його на Волинь. Там він став славним командиром, був відомий як Еней.

Леміш дав мені напарника, який утік з Вінниці, — Володю Нофенка (псевдонім Весло, мав 20—21 рік). Його шукали німці, і треба було хлопця перекинути в інше місце.

Ми два дні добиралися до Маріуполя, і він мені оповідав про своє життя. Був сирота, пройшов дитячий виховний табір, де, замість чогось доброго, можна було навчитися тільки злочинства та бандитизму. Як підріс, пішов до школи. Був дуже здібний — писав вірші, малював. Працьовитий і мудрий хлопець. Я поселив його у Наді Сташевської і настановив на маріупольське підпілля, яке було найгірше організоване, а сам повернувся до своїх людей на шахту “Марія”.

ЛУГАНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ

Саме прийшла вістка, що німці прорвали фронт і рвуться до Сталінграда й на Кавказ. І я вирішив, що треба вже податися в Луганськ для організації підпілля. Бо краще це робити з самого початку, тоді можна мати вплив на нове державне, громадське життя в місті.

Я міг вільно пересуватися зі своїм посвідченням кореспондента маріупольської газети, тож на роздоріжжі ввіймав італійську машину, що рухалася в сторону Сталінграда, і доїхав до Луганська. Ходжу по місту, оглядаю центр. Всі вивіски, написи російською, а один — російською й українською. То був житловий відділ міської управи. Представився завідувачому того відділу Гречку як кореспондент. Він дав мені ордер на житло до якоїсь вдови з донькою 20—22 років — його добрих знайомих. Мені здалося, що він залицяється до тої дівчини, хоч сам мав років 40—45. А вона була дуже гарна, й мені самому було шкода, що не можу до неї залицятися.

Згадую такий веселий епізод, пов’язаний з нею. Коли я в них оселився, схотів поголитися, а сам із собою нічого не взяв. Тож питаю, чи не мають бритви. Каже: у нас є спеціальний ніж для гоління. “Гострий?” — “Гострий. Ним ще ніхто не голівся”. Я взяв, а він тупий, лице мені болить. “Він же тупий, а ви кажете: ніхто не голів-

ся”. — “О, справді ніхто. Я тільки ним олівець стругаю”. Ми з нею довго сміялися тоді.

Гречко сказав мені, що в місті відбуваються учительські збори. Ясна річ, я на них пішов. У залі було, може, чоловік двісті, і вони дискутували, якою мовою проводити навчання — російською чи українською: Я попросив слова. Відрекомендувався як кореспондент газети і кажу: “Є такий указ, виданий німецькою владою, що в Україні мусить бути українська мова, а поза її межами — російська”. Тоді головуючий питає в залу: “То яку ви хочете мову?” Звичайно, всі проголосували за українську. Отож вишло, що я запровадив українську мову.

Увечері в місті був цирк. І мене після того виступу попросили піти на виставу. Всі вже затямили, що як є Україна, то все має бути українське. І мене дуже потішило, що коли виступав штукар — фокусник — і виробляв всілякі дивні речі: витягав з порожньої скриньки голуба, потім склянку, ще щось, то в кінці витяг синьо-жовту хорутовку. “Ну, — кажу, — вже в Луганську є Україна”.

Між тими вчителями на зборах я познайомився і з професором, викладачем педінституту, автором підручників з мовознавства Бернацьким. Я був у нього в домі, де всі говорили українською: дружина, донька — студентка університету. Він мене познайомив з іншими викладачами, зокрема з Наконечним. Вони мені розповіли, що тут виходить маленька — на дві сторінки — російська газетка “Весті”. Питаю в Бернацького: “Хочеш бути редактором?” — “Та я можу”, — відповідає. Приходимо з ним до редакції. Кажу редактору: “Чому виходите російською мовою? Бачите (а я мав із собою кілька газет), на Україні всі газети українські. Ідьте геть. Пан Бернацький тут буде редактором, і газета віднині буде українська”. Йй-богу, так і було. Він пішов геть. А Бернацький став редактором. Так я заправляв національною політикою в Луганську.

Гречко мене познайомив зі своїм братом — заступником бургомистра. Той говорив російською, вмів по-українськи, але тяжко. Якось Гречко мені каже: “Брат просив, щоб ти до нього зайшов”. Я зайшов. А той: “Тут німецький комендант питає, хто дає розпорядження і про газети, і про школи, і просив тебе прийти до нього допомогти координувати роботу”. Як я довідався, що німець

мене кличе, зрозумів, що треба тікати. Пішов на квартиру і кажу: "Я їду геть". Не попрощався навіть з Гречком. Пішов за місто, до розбитого мосту, сів у якесь військове італійське авто. Так скоро втік, пробувши там днів 10—12.

Але інтелігенція Луганська знала, хто я і що. Я розповів, що — націоналіст, від ОУН, організую підпілля. Попередив Бернацького, що від мене приїде хтось продовжувати роботу.

З усім тим я поїхав у Дніпропетровськ сказати, щоб послали когось до Луганська, дати нові адреси. Там були дуже вдоволені, що все йде добре на Донбасі. А ще я познайомився у Ворошиловську — по дорозі через Дебальцеве — з ветеринаром, національно свідомим українцем, і також обіцяв залучити його до роботи.

Леміш мене похвалив і попросив, щоб я поїхав до Здолбунова проінструктувати наших, як користуватися паперами, які ми роздобули. 3—4 кілометри я йшов до села під Здолбуновом, де була явочна квартира. Знайшов потрібний дім. Скоро прийшли зв'язкові, син господаря, який мав бути кур'єром, і я познайомив його з паперами, пояснив, як їздити, як поводитись при контролі, як сідати в поїзд, висідати — все докладно. А найважливіше — я казав йому, що найкраще з військовими паперами їздити у військовій уніформі. І тоді не мусиш вміти німецької мови, бо вже існували німецькі допоміжні частини з колишніх червоноармійців, де були різні вартові сотні. Пару днів я пробув у тому селі, потім пішки дістався Здолбунова і поїхав поїздом на Львів.

ЛЬВІВ. ПРИГОДА,
ЯКА МОГЛА СКІНЧИТИСЯ
НАБАГАТО ГІРШЕ

Я мав нав'язати контакт на вулиці Руській, у невеличкому магазинчику, де продавцем був Дмитро Лушпак. Ми його звали Вуйко або Баглай. Він мене скоро сконтактував зі Спартак — референтом зв'язку при проводі (справжнє його прізвище Гшовський Микола, він загинув у боротьбі з більшовиками в 1945-му). Микола мене зв'язав з Легендою (правдиве прізвище Іван Климів) та Старухом. Ярослав Старух був організацій-

ним референтом після Климів (той, я думаю, був тоді військовим референтом). Я домовився зустрітись, дати звіт про ситуацію в Україні.

Я знаю, що у Климів були непорозуміння з проводом. Бо він мене просив навіть підписати папір, вже надрукований на машинці, що він ніколи зі мною не розмовляв і ніколи мене не намовляв до якогось бунту проти проводу ОУН (очевидно, йому це закидали). І то правда. Він ніколи мене не намовляв проти проводу, і я йому той папір підписав.

Але, думаю, зняли його з організаційного референта не без причини. Влітку 1942-го він провів короткі двотижневі курси з 18-літніми хлопцями й дівчатами, які тільки-но закінчили гімназію, і 20—25 добровольців з них вислав на Україну — до Києва, Дніпропетровська, Миколаєва — у підпілля. То було безумство. У Києві тоді вже був терор, провали, провокації. Вже гестапівці застрелили Дмитра Мирона на вулиці. І ті молоді люди без досвіду не надавалися для боротьби в таких тяжких умовах. Я думаю, що з тих, кого він вислав тоді влітку на Україну для поповнення підпілля, повернулися живими, може, один-двоє, бо решта попали в лапи гестапо і були знищені. То було гідне карі.

Тому я дуже критично ставлюся до Легенди, хоча йому співають сьогодні не знати які пеани. Він справді був героїський, відважний хлопець, фанатик, але відвага без розуму — то небезпечна річ. І він міг бути рядовим бойовиком або в Службі безпеки, але до керівництва організації, українським визвольним рухом не надавався. Така моя думка про Івана Климів, родом із Сокальщини. Хоча він загинув героїськи. Німці його закатували в тюрмі на Лонцького.

Тоді ще у Львові я мав знайомих студентів на вул. Асника, 8. Там познайомився з Лемішкою — тепер лікар в Балтиморі, і Панчаком. Вони обидва студювали медицину. Не раз я в них ночував. До нас у гості приходили дівчата. Пам'ятаю Аничку, яка займалася допомогою в'язням. Багато наших тоді сиділо в тюрмі на Лонцького, там було тяжке життя, і вона раз на тиждень носила туди їсти (пізніше німці її розстріляли).

Отже, я їхав на зустріч зі Старухом — давати звіт про Україну. Але я заговорився з приятелями, тож дуже ква-

пився, бо виходило, що можу спізнитися хвилин на п'ять. А то недобре, коли на зв'язку тебе хтось чекає, звертаючи на себе увагу. На площі Пруса у трамвай збирався сідати відділ шуцполіцаїв (поліція охорони). Перший вагон призначався лише для німців. Але там не було місця, і вони висаджували людей з другого, а якийсь український поліцай, що стояв на зупинці, їм допомагав.

Я й так спізнався, тож ніяк не хотів виходити. Кажу тому українцеві: "Залиш мене, я поспішаю". Але він був свиня і силою викинув мене з вагона. Я опинився біля цивільного чоловіка, який напустився на мене по-німецьки: "Ти не бачиш, що їде німецька армія, ти, проклята свиня?.." Я подивився — в нього партійний фашистський значок, але не стримався і сказав: "Ну й що? Я також з поліції!" (Мав ще й такий фальшивий документ). Він перепитав: "Ти з поліції?" — "Так". — "Покажи документ". Сам витягає бляху і показує: гестапо. Переглянув мій папір, взяв мене за рукав і повів із собою. І я вже був заарештований. Отак, ні сіло, ні впало, попав мов сливка в компот і проклинав свою долю.

Він завів мене на вул. Пелчинську до головної квартири львівського гестапо (за більшовиків там було НКВД). Довго мене не переслухував, відразу прийшов другий поліцай і завіз до криміналу на Лонцького. Там теж не переслухували. Забрали всі папери — і моє маріупольське посвідчення, і військовий документ, що я на нього їздив. Слава Богу, не було при мені моїх фальшивих документів на прізвище Дубенко.

Мав я трохи рублів і марок — забрали все разом з ременем і шнурками. І запхнули до камери. Камера була мала — чи то чотири на вісім, чи чотири на шість метрів, — а в ній з кожного боку душ по вісім прямо на голій підлозі. Сиділи там євреї — переважно багаті, що мали суконні фабрики в Лодзі; були поляки — інженер, схоже, з польського підпілля, тенісист Ремпала; сержант, котрий втік з німецького полону; злодій українського роду, але видавав себе за поляка — Маруняк; советський злодій з-під Кавказу Володя — кишеньковий король, крав портфелі, красивий, розумний хлопець. А через два-три дні привели страшенно побитого Миколу Щурата — сина письменника Василя Щурата. В цього доля була найприкріша.

Як він розповідав, на той час до Медки, що під Перемишлем, приїхав з Відня Мирослав Малецький, і Микола позичив у нього його німецький "френдепас" (паспорт для іноземців), який мали всі студенти. Показав його одній гарній єврейці і пообіцяв продати їй бланк такого паспорта за 25 тисяч злотих. Вже не знаю, де він збирався дістати той бланк, чи він хотів її надурити, але через два дні домовився з нею зустрітись. На ту зустріч вона з'явилася з двома офіцерами гестапо — виявляється, була коханкою гестапівця і просто спровокувала хлопця. До того ж набрехала, що показував він їй бланк справжнього німецького паспорта.

Запхали бідного Щурата в тюрму, страшенно скатували, голова була чорна, а на сидниці аж шкіра відлітала. Стогнав бідний, мов у пропасниці. Його знову викликали на переслухування: звідки він мав той документ? Я йому радив: "Не признавайся". А він: "Мушу признатися". І признався, що мав бланк. Питали, звідки. Він щось казав про якогось німця. І того німця арештували і били — і він також признався. Я бачив, що Щурат сам собі виніс вирок.

Найбільше в камері я спілкувався з Володькою — російським королем злодіїв, який сидів на Воркуті. Казав, що злодії там були запанібрата з міліцією, вона була підкуплена. Працював комірником десь під Кавказом. Але там не крав. Купував собі на суботу-неділю квиток на літак до Одеси і "працював" там. І ніхто не знав, що він крадій.

Він хотів тікати з тюрми, бо як рецидивіста гестапо його точно замордувало б. Я почав з ним дружити — бачив, що й мені треба тікати, бо за мною гестапо шукає на Донбасі за доносом Борща і Студинського. Я розповів Володьці, що маю зв'язок з українським підпіллям і зможу зробити документи. Він вирішив до нас пристати: "Ви мені — документи, а я приноситиму вам гроші". Але як втекти?

Минали дні, місяці, а я сидів. Мене ввіймали в перших числах серпня, вже збіг вересень, а мене не переслухують. Я собі комбіную в голові, в чому зізнаватись, в чому ні, яку придумати легенду, а мене не кличуть. Аж ось — думаю, то було в перших днях жовтня — викликають. Пригадую, тоді ще був наліт советських літаків — бомбардували Львів. Якийсь цивільний чоловік, кот-

рий говорив по-польськи, вів мене на переслухання не на Пелчинську — до гестапо, а на Галицьку — в центр кримінальної поліції. Вже стало легше, з'явилась надія, що можна буде викрутитися, бо там брали хабарі.

Привели мене до третього відділу, який займався фальшивими документами. За столом сидів німець, а при вікні стояв Андрій Шутка. Перед червнем 1941-го він працював у кримінальному відділі в Перемишлі. Був добре знайомий з моєю сестрою Іриною і знав від неї, що я підпільник.

Німцеві я почав брехати все зразу — що я служив їм, що я перекладач, що працював у маріупольській газеті... Той слухав, слухав, а тоді питає в Шутки: "Ти знаєш цього чоловіка?" — "Ні, не знаю. Але знаю його родину — це порядна, чесна родина. Вони не проти німців". І німець написав мені папір до звільнення. Я пішов.

А коли я йшов на переслухання, мене бачила Дарка Ковалюк — знайома ще по студентському життю 1939 року. Вона повідомила ОУН, що мене провадила поліція, — тож наші вже знали, що я в криміналі.

Я повернувся на Лонцького. Мені віддали ремінь, гроші. Бракувало документів. Сказали: вони в кримінальній поліції. Лишили мені тільки посвідку маріупольської газети і ще щось. Виходжу на волю (щасливий, звичайно) і кажу тому, хто мене випускав: "Ауфвідерзеен. До побачення". А гестапівець сміється: "Гей! Я не раджу, щоб ти ще з нами бачився". Ну, то я вже запам'ятав, що, виходячи з тюрми, не кажуть "до побачення".

Йшов містом, роздумуючи, куди податися. Всі на мене звертали увагу — блідий, сухий. У тюрмі ми дуже голодували. Нам давали тільки каву і два шматочки хліба. А увечері — суп, рідкий, як вода. Можна було Богу душу віддати. Тільки раз на тиждень український комітет привозив справжній густий суп, і кожному давали добрий черпак. То була розкіш.

Я знав зі старої школи конспірації, що, як виходиш з тюрми або з переслухання, ніколи не прямуй на зв'язок, бо за тобою можуть пустити хвіст. Найперше, що я вирішив зробити — піти до перукарні. Та мені й треба було туди, бо я сидів два місяці — неголений, зарослий. Мене поголили, підстригли, помасували. Я став трошки схожий на людину.

З моїм однокамерником Володькою ми домовилися, що, як пощастить мені раптом опинитися на волі, я йому допоможу. На квартирі у його коханки, де він мешкав, в черевіку було сховано 20 золотих доларів. На них треба було його викупити. Він дав мені контакт до своїх приятелів-злочинців. Тож я рушив до опери, за якою була мала корчма, де вони збиралися. Зайшов, сидять ті фраєри. Кажу: "Я вийшов з тюрми на Лонцького. Вам вітання від Володьки". Вони відразу мене обсіли, почали розпитувати, що і як. Перевіряли, чи я не агент, чи не брешу. Але, думаю, по мені і так було видно, звідки я. Я розповів їм про коханку, де вона мешкає. Вони пішли за нею. А та полька, хитра, холера, принесла вже розібраний черевик і показує: дивіться, тут нічого немає. Вкрала!

Я їм кажу: "Розберіться з нею". Хотів заплатити за їжу, за горілку, але вони не дали: "Ти наш гість. Приніс вістку від нашого колеги". Розрахувались самі. А тоді питають: "А за що ти сидів?" Ну, що я казатиму, — що сидів за ОУН? Фактично я сидів за своє глупство, бо як останній дурень зчепився з гестапівцем. Ну, й кажу: "За ніщо". А один мені: "Ну ти й ідіот, як сидів за ніщо". І він мав рацію.

Я розказав їм, як сконтактуватися з Володькою — в п'ятій годині повз тюрму йде продавець газет і кричить: "Кур'єр львовський", і тоді в'язні вийдуть на ґрати і помахають. Ще познайомив їх з лікарем-євреєм, котрий ходив на перегляд, і розпрощався.

Зайшов також до мамі Миколи Щурата і до його коханки-польки (бідна жінка була вагітна), і їм також розказав, як його побачити у час, коли той кричить з газетою.

Микола Щурат вже ніколи не побачив волі — або помер з голоду, або німці його розстріляли, але з тюрми він не вийшов.

Здається, в листопаді (а я вийшов у жовтні) заарештували мою сестру Марусю, яка приїхала на розмову з Легендою, а на його помешканні було гестапо. Вже після війни, коли Маруся вийшла — вона сиділа в таборі Аушвіц, — розповідала мені, що в тюрмі гестапівці били її і питали: "Де твій брат?" — "Він сидить тут, у вас". — "Він сидів. Ми відпустили його, бо не розібралися, хто він є. А ми його давно шукаємо".

Тут, принагідно, ще один такий характерний епізод. Коли Марусю арештували, мама поїхала до Львова виручати доньку. Вона пішла до такого українця Чучкевича, який працював у гестапо, просити, щоб допоміг. Він почав її розпитувати, за що сестру заарештували. Мама сказала: "Вона була організатором жіночих підпільних груп у Перемишлі". — "Якого напрямку?" — "ОУН. Бандерівці". — "О, то я не можу їй допомогти", — була відповідь. А той Чучкевич був мельниківець. Так виглядала наша боротьба бандерівсько-мельниківська — якщо навіть людина потрапляла у тюрму, їй не хотіли допомогти.

Отож я вискочив випадком — лише через те, що мене призначили до кримінальної справи, а не до політичної.

Ну, по всьому я знову пішов на Руську до Баглаєвого магазничка, де зустрівся з головним зв'язковим Спартак. Спартак звів мене зі Старухом, а той повідомив, що від Леміща з Дніпропетровська прийшла записка, щоб я чимскоріше вертався.

Ми домовились, що я трохи прийду до тям після в'язниці і поїду в Україну з початком листопада.

ЗНОВУ НА ДОНБАСІ. ПОТРЕБА НОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Коли вже мав збиратися в дорогу на Дніпропетровськ — мені дали молодого колегу з Коломиї, який тільки-но закінчив гімназію (я й сьогодні не знаю його прізвища, тільки псевдо — В'ячеслав), — прийшов кур'єр і повідомив, що наша подорож затримується, бо когось арештували з фальшивими документами, які виготовляли для нас. Отож мали зачекати 3—4 тижні.

Звичайно, то була об'єктивна причина. Але я таких речей не люблю: коли ти вже внутрішньо зібраний, націлений — і раптом відбій. Вирішив: як їхати, то їхати. Я мав військові бланки, які дістав від Жижури, і вирішив ними скористатися. Сказав про те Старухові. Вдрукували на машинці, що ми якісь німецькі службовці. 18 листопада ми з В'ячеславом сіли у військовий поїзд і вже 20-го вранці були на місці. Привезли якісь гроші, літературу — небагато. Леміш дав нам ще трохи грошей, і за пару днів ми рушили на Донецьк. Звідти я завіз В'ячес-

лава на шахту до Пантелея Ігнатовича. Там було міцне, організоване підпілля, і я залишив його координувати роботу на Північному Донбасі, ген аж до Краматорська і Слов'янська.

В Донецьку я застав двох своїх хлопців, нещодавно присланих туди, Василя з Бродівщини, який мав бути кур'єром на шляху Донецьк — Дніпропетровськ, і Ворона — я хотів, щоб він організував молодь до наших рядів у Красногорівській сільськогосподарській школі. Володя Нофенко (Весло) був у Маріуполі. Той хлопець з Бродівщини вже організував там нових людей. Він мав знайомого викладача в педінституті у Донецьку, і я в нього заквартирував. Пам'ятаю, недалеко була польова італійська кухня. Італійці були дуже добрі люди — що лишалося в тій кухні, роздавали дітям.

Скоро я повернувся назад у Горлівку, на шахту. Мріяв познайомити В'ячеслава з людьми з Костянтинівки, а головне завдання було — добре організувати групу в Краматорську. Подалися з ним туди. Я познайомив його з росіячкою Серафимою Петрівною Кутевою, Данилом Гилякою, іншими. Довідався, що бургомістр Володимир Шопен — німецького походження, розмовляв українською мовою — став донощиком німецької команди і мав мету упіймати мене й зліквідувати наше підпілля.

Тож я довго не затримувся і повернувся у Сталіно, де мав з тим викладачем — господарем квартири — багато дискусій. Треба сказати, що саме тоді наступив злам у моїм думанні, в моїм політичній поступуванні. Ми вели дискусії про програму нашого руху, а головне — якою має бути українська самостійна держава. Він вимагав від мене відповіді, а я не міг йому сказати, що то буде щось на зразок гітлерівської Німеччини чи Італії Муссоліні. Кажу: приблизно як франкістська Іспанія. Він: "Та ж ви фашисти! А я думав, що ви — патріоти-демократи". Як він сказав, що ми фашисти, я подумав, що маю тут діло з комуністами і треба швидше забиратися геть.

Ми дискутували далі. Я йому: "Ми не фашисти". Він: "Звичайно, ви не фашисти, але ж ви хочете тоталітарну систему, диктатуру". І я такий бачив, що саме цього й хочемо і він має рацію.

Через жуліків я скотактувався з Ортинським, і він мені сказав, що наші спільні знайомі всі забралися із Сталіно, але з Маріуполя прибув Білік. — Його дивізію,

розбиту під Ростовом; перекинули у Францію для поповнення, він там як перекладач не був потрібен, тож його залишили у централі гестапо на цілий Донбас. Я собі відразу подумав, що матиму можливість одержувати всю інформацію.

Ортинський познайомив мене з Романом Антоняком — молодшим від мене на два роки, також колишнім учнем Перемишльської гімназії, він був перекладачем при батальйоні, створеному з полонених червоноармійців. Антоняк мав знайомого завідуючого овочезагоном на Рудченково. Дядько звався Тимофій Черкащенко і погодився, щоб я у нього зупинився. Це було дуже зручно, бо в нього крутилося багато людей, та ще й поруч, на тому ж подвір'ї, жив добрий чоловік — бондар, у якого я також підночовував. Антоняк познайомив мене ще з деякими порядними хлопцями зі свого батальйону. Так що я поширив свою діяльність.

Стояли перші дні грудня 1942 року. Зима. Голод. Біда величезна. А в Черкащенко — бочки з квашеною капустою, помідорами, трохи буряків. Щодня ми їли вінегрет на сніданок; обід і вечерю. Хліб — тільки в неділю. І то було ще добре, бо пізніше не стало ні помідорів, ні буряків, сама капуста й огірки. Я, бідолашний, мав такий заквашений живіт...

Жити було тяжко. Ще й німці заборонили користуватися електрикою і перетяли один дріт. Але люди дали собі раду — зацхали той перетятий дріт у землю і на півфазі було. Світло, звичайно, темніше, ніж звичайно, та читати можна і економили свічки.

Черкащенко мав двох доньок і сина — Тоню, Раю і, здається, Миколу. Я його попередив: робимо підпільну, небезпечну роботу, як упіймає гестапо, повісять, — треба розказати дітям: "Мої діти дурні, не треба їх втягати". — "Але ж вони через власну глупоту можуть щось випатякати". Не переконав. Тоді я вирішив діяти в інший спосіб. Почав обережний роман з Тонею. Сходив у кіно, приголубив трохи. Була між нами симпатія, і я знав, що, як треба буде, вона допоможе.

Якось батальйонщик, з якими мене познайомив Антоняк, запросив мене до себе на квартиру. Вони були з полонених, взятих під Кавказом: кабардинці, осетини, українці, кубанці — душ 15—20. З Кубані — недалеко! — привезли 20 літрів самогону, мали сяку-таку закуску.

Пам'ятаю, я їм розповідав про самостійну Україну, про волю всіх народів, а між кабардинцями і осетинами почалася сварка. Закінчилося тим, що вони мене проголосили своїм Леніним (бо знали тільки більшовицьку історію). Хлопці добряче випили, повітягали нагани, почали стріляти. Я їх зупиняю: "Прийдуть гестапівці". А вони: "Ніхто не прийде. А як прийдуть, ми їх до ноги. Не бійся, ти наш гість".

Принесли мені свою уніформу: штани, піджак, довжелезну шинелю, шапку-кубанку, дали великий наган. Повели до однієї солдатки, представили як батальйонщика, щоб я міг у неї зупинятись.

А ще познайомили з Іваном Павловичем — інженером на хлібнім заводі, який мешкав на Сьомій вулиці. Дуже мудрий, освічений чоловік, років 40—45, патріот глибокого змісту. Мав десь закопану, без перших сторінок, історію Грушевського, весь процес СБУ — у зшитих газетах "Вісті" 1930 року. Переховував речі, пов'язані з історією України. Те знайомство виявилось моїм найкращим здобутком, а він — найліпшим учителем політичного життя.

Я йому розповів про наші суперечки з викладачем педінституту, у якого жив, і він сказав: "Той чоловік говорив тобі слушні речі". Іван Павлович перший мене навчив, що треба відректися від гасел, з якими ми прийшли. Найперше — від гасла "Україна — для українців" як шкідливого. Казав: "Ви повинні відкинути всі писання Донцова. Ми мусимо говорити про народоправ'я, про соціальні права всіх національних меншин. Україна має бути демократична держава із свободою преси, релігії, сумління..."

Іван Павлович почав писати для нас летючки, і в перших з них повідомив про зміну нашого думання. Він також переконав мене, що треба писати летючки й російською мовою — щоб залучити до наших прихильників більше населення. Написав звернення до росіян на Донбасі — що воюєм за самостійну Україну, де всім будуть надані рівні права, не буде дискримінації тощо.

Тоді ми говорили, що революція 1917 року була на благо, але прийшов Сталін і знищив її здобутки, запровадив диктатуру, тоталітаризм, який нічим не відрізняється від гітлеризму, — знищували інакомислячих, зап-

роторювали у табори, тільки там була німецька раса, а тут — "старший брат".

Все це було викладене на папері Іваном Павловичем і навіть у деяких летючках, які я послав на затвердження в Дніпропетровськ.

Після того нас краще почали розуміти люди. І, переглянувши свої переконання, я повернувся (мабуть, по двох місяцях) до того викладача педінституту — і ми з ним знов дискутували і вже знаходили спільну мову, доходили єдиних висновків.

Потім я поїхав у Дніпропетровськ і мав розмову з Лемішем, котрий підтримав мене, бо і його людям в Дніпропетровську боліло те саме. Отже, ідеї, з якими ми прийшли в Україну, зазнали змін. Ми відчули думки народні і відкинули ту ідеологію, яка панувала на Західній Україні під впливом течій, що впрували в Західній Європі, — себто ідеалізму, фашизму, донцовщини. Ті зміни нашого світогляду, нашої політики, нашої програми по тому спричинилися до звороту політики в цілій ОУН.

Ця наша переорієнтація мала великий успіх — до нас приставало все більше людей, а головне — з молодого покоління і робітництва. Ми пішли з народом, почали говорити з ним мовою, яку він розумів, — і він почав з нами співпрацювати. І це був найбільший успіх всієї нашої підпільної роботи. Від цього часу в неї почали включатися інші національності: росіяни, татари, греки. Бо тепер цілковито змінилася роль підпільників-націоналістів: не керувати народом (який має бути тільки виконавцем волі малої групи керівного складу націоналістичної партії), а служити йому, бути з народом і для народу.

Отже, ми стали на демократичну базу, і це був наш крок вперед.

Батальйонщики з Кубані навчили мене ходити в німецькій уніформі, ту ідею я привіз у Дніпропетровськ, і від того часу наші кур'єри на шляху Дніпропетровськ — Здолбунів почали користуватися нею. Возили нам чемодани з літературою, хороше солоне сало з Волині, яке ми розподіляли поміж активних членів підпілля, щоб їхні господині могли варити хороший суп, — то була найважливіша їжа, бо м'яса майже не мали.

А зима 1942—43 року була тяжка, холодна. На одній квартирі у Сталіно, де я час від часу бував, тітка поставила на веранді лантух картоплі і забула зачинити вікно

— картопля замерзла. Тітка плакала. Я хотів ту картоплю викинути, а Іван Павлович каже: "Принеси мені". І вигнав з неї у своїй хімічній лабораторії чистий самогон — може, літрів півтора-два. І це нам згодилося.

"МОЛОДА ГВАРДІЯ"

Тим часом події на фронті розвивалися бурхливо. Ми не мали радіо, читали лише місцеві газети, але відчували, що на фронті щось трапилось, бо почали з'являтися поодинокі то румунські, то італійські солдати, що пішки йшли на захід. Я зачепив одного румуна, який ішов без зброї, прив'язавши собі мотузком до ременя чемодан: "Куди йдеш?" Він умів одне-два слова по-молдавськи: "Іду до мамки". Вже почали з'являтися й німецькі солдати-дезертири.

Я запитав про те когось із наших хлопців, що служили в німців, Ортинського чи Білика, і дізнався, що німецька армія оточена під Сталінградом і програє з дня на день. І так сталося в перших днях лютого, і советська армія вже пасунула сюди, до Північного Донбасу. Німці почали відступати і з-під Кавказу. Ситуація була грізна. Вона відбивалася і на населенні. Скажімо, німецька політика щодо комуністів спочатку була така: на окупованих територіях комуністи мали зареєструватися. Багато справді зареєструвалися і сиділи собі тихо на німецьких тилах. Але коли дійшло до Сталінграда, де з кінця січня — початку лютого, німці почали заарештовувати комуністів.

Грізною ситуація ставала і тут, навколо Луганська. Я мушу пригадати, що коли повернувся з Луганська в Дніпропетровськ, Леміш послав до Луганська керувати підпіллям нових людей. Восени 1942-го туди було вислано Катерину Мешко і студента Теодора Лічмана. А крім того, я послав туди Володьку Козельського. Вони організували ширше підпілля, і дець у грудні до мене прийшла вістка, що Володька надіслав молодих людей, які записували знаки на німецьких військових машинах. Він зрозумів, що це якась розвідка.

Ми хотіли залучити цих молодих людей — їм було по 17—18 років — до співпраці, але вийшло, що вони не розуміли жодної політики. Вони просто збирали дані для

розвідниці Любові Шевцові. Пізніше ми дізналися від Олександра Фадєєва багато перебільшень, неправди про їхню діяльність.

Отже, ми перервали з ними всякі контакти, щоб не наразитися на можливий клопіт від німецької контррозвідки або гестапо.

ІВАН БІЛИК ТА РОМАН АНТОНЯК

Мій колега Білик, що був перекладачем при сталінським гестапо, повідомив мені, що між документами побачив донос на мене з Горлівки, написаний Борщем та Студинським, і що мене шукають. Звичайно, постійно перебуваючи у ворожому оточенні, маєш втомлені нерви, і я страшенно боявся, що до мене нарешті доберуться. Але Білик заспокоював: "Донос є доносом, тебе ніхто не впіймає, аж доки хтось на тебе не покаже пальцем. Бо як хтось покаже пальцем, то є донос чи немає, вже не грає ролі — пропав і так". Отже, мені нічого боятися, якщо серед нас нема провокатора, зрадника. А з чужих ніхто не знає, хто я й що роблю. Так він мене переконав, що мій страх минув — як не бувало.

З Біликом ми зустрічались дуже потаємно, бо для нього було вкрай небезпечно бачитися з лідером підпілля, якого до того ж шукали німці. Але він був відважний, геройський хлопець і дуже дисциплінований член ОУН, тож тримав зі мною контакт. І одного разу повідомив про новий донос — із Луганська, від коменданта поліції Шаповала. В ньому йшлося про те, що в місті є підпілля і керує ним донька Бернацького. Я швиденько послав кур'єра до Луганська, щоб дівчина зникла. Але на той час уже підходила Червона Армія, і Луганськ покинули і Катерина Мешко, і Теодор Лічман, і Бернацький. Хоч ми не знали, куди Бернацькі евакуювалися. Луганськ упав в руки більшовиків, й історія з нашим підпіллям там була врятована, донос Шаповала не спричинив жодних втрат і арештів серед наших людей.

Катерину Мешко Леміш призначив на Крим. Лічмана — до мене, і я його послав у Маріуполь. Володька Козельський перейшов працювати до Знаменівки — між Павлоградом і Новомосковськом. З Дніпродзержинська втекли Степан Держко і Нюра (ми її називали Циганка), бо їх

там шукало гестапо. Степан перейшов до Маріуполя, а Нюра стала працювати з В'ячеславом у Горлівці й Краматорську.

Була загроза, що завалиться цілий фронт і увесь Донбас потрапить у руки більшовиків. Отже, в останніх днях січня я поїхав по інструкції до Дніпропетровська і взяв із собою Івана Павловича, щоб вони разом з Лемішем далі обговорили нашу нову політичну програму. Леміш наказав мені лишатися в підпіллі і в разі приходу Червоної Армії. Я не був від того в захваті, бо знав, що під більшовиками — нелегко, і швидше всього я буду викритий, але наказ є наказ.

Робота над програмою, автором якої був Іван Павлович, йшла успішно. Її ще більше поглибили і розширили новими положеннями про економічну розбудову України. Ми стали на позиції, що важка промисловість, індустрія в Україні буде державною, середньої величини промисел — кооперативний, менший може бути інноваційним. Ми були проти того, щоб повернувся чужий капітал — як це було за царату, коли пів-Донбасу тримали в руках іноземці: англійці, французи, бельгійці, майже всі копальні були в руках чужого капіталу. Ми вважали, що земля повинна бути для приватного користування селянина (не роздана у власність) і управляти нею треба на добровільній основі: або одноосібно, або в колективі, але влада в ньому має бути обрана демократично. Дрібний промисел і дрібна торгівля — приватні, державна тільки міжнародна торгівля.

Ми також говорили, що будуватимем безкласове суспільство, бо фактично Україна не мала класів ще від 1917 року, і політика Центральної Ради й Директорії також базувалась на безкласовому суспільстві.

Леміш сказав, що старатиметься ідеї, затвержені на нашій нараді в Дніпропетровську, перенести і на Волинь, і у Львів до головного проводу ОУН. Іван Павлович мав усе те опрацювати письмово і тоді видрукувати програму на циклостиллі і розповсюдити в Південній Україні.

З тим ми повернулися на Донбас. Червона Армія знов прорвалася старою дорогою — понад Слов'янськ, Краматорськ і через Лозову йшла в сторону Павлограда. Коли ми верталися, вже тяжко було проїхати прямо через Гришніно, мусіли — через Спнєльніково, а звідти на південь — через Пологи, Волноваху до Сталіно.

В'ячеслав і Нюра лишилися на Півночі. Люди почали звідти тікати. Харків був уже в руках більшовиків. І тоді головне німецьке командування послало дивізію "Leibstandarte Adolf Hitler" (L.A.H.) з Франції у контратаку на Харків. Біликові прийшло розпорядження повертатися назад до своєї дивізії. Я не радив йому повертатися — шкода йти і гинути за Німеччину. Пропонував дезертирувати до нашого проводу в Дніпропетровськ і написав йому фальшивий папір. Він довго вагався і все-таки поїхав з моїм звітом і деякими нашими документами. І там лишився, виконував дуже важливі завдання, бо міг користуватися німецькою формою.

Між іншим, хочу сказати, що пізніше, може, в квітні-травні 1943-го, він зробив дві великі справи. В нікопольському концтаборі сиділо п'ятеро наших членів ОУН. Він поїхав туди з фальшивим папером, сказав, що має забрати людей на переслухання — і так звільнив їх. Те саме повторив у дніпропетровському концтаборі, врятувавши Семчишина — Річку, котрий переїхав на провідника до Одеси, Потічного і ще деяких людей.

Антонякові я також дав інструкцію покинути німецьку армію, і він роздумував, але після одного випадку вибору вже не мав. Червона армія стояла біля Павлограда, та цілий фронт твердо тримався на лінії Міуса — лінії старого фронту 1941—42 рр. Тож я з тими батальйонщиками, в котрім був Антоняк, провів мітинг. Сказав, що все валиться і їм треба покинути німців. Отже, як буде евакуація Сталіно, вони мають перебити німецьку команду і йти на Дніпропетровськ і далі на Волинь до УПА — там уже почали діяти нові відділи, організовані в грудні-січні 1942—43 рр. А батальйонщики понапивалися горілки і почали кричати, що стрілятимуть німців, так що німці всі відразу повтікали. Антоняк вже не мав іншого виходу, як дезертирувати. Батальйон розбігся, лишилося, може, чоловік з двадцять. Я їх відправив у Дніпропетровськ, а біля себе лишив кількох кубанських козаків, які хотіли бути на Донбасі.

Антоняк поїхав на Дніпропетровськ, і його призначили шефом СБ в Кривому Розі. Між іншим, Роман Антоняк мав на Рудченково (мешкала недалеко від Черкащенька) гарну дівчину, росіянку. На жаль, не можу пригадати ні ім'я її, ні прізвище. Двічі чи тричі я передавав їй листи від Романа. Вона була йому віддана і казала: "Я

так його люблю, що все зроблю для України". Вона вже знала, що Роман підпільник, що я потребую допомоги, і якби наша підпільна сітка впала, я міг би якийсь час перебути серед росіян. Я з нею мав розмову про наше підпілля, і вона й її мама стали його членами і працювали з нами стопроцентово.

Отже, Іван Білик і Роман Антоняк покинули німецьку армію і увійшли в лави ОУН. І обидва вони героїськи загинули. Про Романа я знаю, що він родом з Перемишльщини, скінчив нашу гімназію, тримав матуру 1938 року. Його мама була вчителькою у Валяві, був одинак у мамп — батько загинув у Галицькій Армії на першій світовій війні. Роман виконував першорядну роботу в Кривому Розі, і десь у липні-серпні 1943 року гестапо його піймало на гарячій роботі в уніформі. Його хотіли розстріляти. Він казав, що родом з Карпатської України, що маляр, і вимагав віддати його мадярам. Його закатували у тюрмі. Але Роман нікого не зрадив, не вказав.

Білик успішно діяв у підпіллі, пізніше був в УПА біля Омеляна Грабця — Батька, котрий командував відділами УПА поблизу Умані — Вінниці з кінця 1943-го на 1944-й. Іван був у нього начальником штабу і, я думаю, керував розвідкою. Їх розгромили десь весною 1945-го. Всі загинули.

АРЕШТИ Й НЕПЕРЕДБАЧЕНІ СИТУАЦІЇ

Отож вертаємось до подій на Донбасі. Німці пішли у контрнаступ і відігнали більшовиків з-під Павлограда, встановивши фронт на Дінці, відбили Харків. Лінія фронту стала така, як взимку 1941—42 рр. — Білгород — на південь поза Харків — Донець. На Донбасі Червона Армія не пройшла. Але ми довідалися, що при наступі німців в околицях Павлограда відбулися трагічні події, бо німцям хтось доніс, що люди співпрацювали з більшовиками, і почалися каральні акції. Ми також мали інформацію, що по приході Червоної Армії тут уже "попрацював" СМЕРШ і відразу було проведено мобілізацію молоді від 18 років.

Ми передали нашу думку про страшну ситуацію на території, короткочасно окупованих червоними (січень-лютий 1943-го), до Дніпропетровська. 1993 року профе-

сор Володимир Сергійчук передав мені звіт, який знайшов у архівах КДБ, про ситуацію на Донбасі у квітні 1943-го, складений мною і переданий Лемішеві. Якимось чином ті документи потрапили в руки більшовиків...

Отже, ми переконалися, що підпіллю працювати в тих умовах буде ще важче. Але, хвала Богу, не мали жодних втрат, хоч гестапо почало гостріше за нами шукати, а в Краматорську лютував бургомістр Шопен, бо перед приходом більшовиків я дав наказ розкидати багато летючок на базарах. В'ячеслав розкинув їх у Краматорську і в Костянтинівці, також ми поширили їх у Горлівці й Сталіно.

Першим з наших людей (я не знаю і, на жаль, ніколи не довідався, чому) був заарештований Степан Держко у Маріуполі. Після переслухання його перевели в тюрму до Сталіно. Німці його закатували весною 1943-го, але він нікого не зрадив.

Федотов й інші наші люди з шахти евакуювалися, але повернулися назад, коли побачили, що Червона Армія туди не зайшла.

Коли фронт уже нормалізувався і стало спокійніше, я поїхав зі звітом до Дніпропетровська (як було щомісяця). Звідти Леміш, оскільки я мав досвід в користуванні німецькими документами і досить знав Україну, попросив мене поїхати в Крим. Думаю, наприкінці лютого — початку березня, ще до того, як туди послав Катерину Мешко, я поїхав до Сімферополя. Знайшов там лідера нашого підпілля Івана Янцишина (псевдо Моряк). Він, між іншим, після війни жив в Америці, в Детройті, скінчив університет, працював ветеринаром. Був дуже працьовитий чоловік, організував нашу громадську роботу. Помер від раку десь півтора-два десятка років тому.

Перед Янцишином провідником тієї групи, яка нараховувала 4—5 чоловік, я думаю, був Тесля. Крим мав жертви. В Джанкої були арештовані Лобак і Бардахівський. У грудні—лютому 1941—42-го німці розстріляли трьох членів ОУН. І підпілля більше займалася громадською роботою, ніж політичною, були дуже законспіровані.

Десь із тиждень я пробув у Сімферополі. Зібрав групу, ще кількох наших, що служили в німецькій армії перекладачами, мав з ними бесіду. Янцишин виглядав дуже виснаженим, просив забрати його з Криму. Його

прохання я передав Лемішеві, який вислав йому на зміну Катерину Мешко, а Янцишин приїхав у Дніпропетровськ і згодом був переведений до Львова.

Через Дніпропетровськ я повернувся на Донбас, кілька разів був у Маріуполі — користуючись уніформою.

Мені треба було примістити десь тих кубанських козаків, що залишилися зі мною. І ми возом і парою коней поїхали на Ясинувату, де була підпільна група — фотограф, квартира якого була явочною, директор школи-десятирічки (саме він і організував ясинуватських хлопців і того фотографа). Ми заквартирували у татар, які нас добре приймали, годували кониною, а м'ясо тоді була велика рідкість. А потім я своїх козаків завіз до радгоспу, в якому директором був болгарин — також член нашого підпілля. Тут мушу сказати, що з тими козаками ми набралися клопоту, бо вони скрізь ходили озброєні, з наганями, мали цивільні піджаки, але військові штани і чоботи. В радгоспі кілька разів крали барацьків на шашлики. Директор на них нарікав, і я мусив їх звідти забрати — відіслав до Дніпропетровська, щоб ішли на Волинь, до УПА. Така доля рештків того батальйону. Але вони мені робили добру роботу. Я їх послав до Макіївки, де на заводі розкидали летючки, проводили пропаганду серед робітників. Деякі з них залишилися чекати червоних, я з ними розмовляв, але не переконав, і боюся, що подальша їхня доля була досить сумна, бо Сталін нікому нічого не прощав.

Робота наша тривала, ми залучали все більше людей, на Рудченково вже мали цілу групу російськомовних робітників — власне, ми не питали, якої вони національності, між ними були й росіяни, й українці.

І січня 1943 року я привіз з Дніпропетровська на Донбас Михайла Кривошапку. Він, здається, працював десь у районній управі у Кривому Розі, був членом ОУН. Втік од гестапо. Було йому 40 з гаком, мав жінку, доньку. Прекрасний оратор, організатор. Коли ми їхали поїздом, то там, де збиралося більше народу, він влаштовував мітинги проти німецького терору, окупаційної політики — перетворити Україну на колонію. Кривошапка став моїм заступником. Я показав йому цілий Донбас, познайомив з нашими людьми. Він був добре обізнаний з нашою новою політикою демократичного напрямку, додавав свої зауваги до нашої нової програми, був автором кількох

листівок, які ми розповсюджували на Південній Україні. Це була людина, віддана українській справі, досвідчений підпільник, надзвичайно активний, працьовитий, чесний чоловік.

Я розповідав, що користувався німецькою уніформою. Але то було нелегкою справою — ходити то у військовому, то у цивільному, з фальшивими паперами. Треба було не забувати віддавати шану всім вищим рангам, а в цивільному — повсякчас стежити за собою, щоб, навпаки, не піднести руку до чола.

У Сталіно весною 1943-го я зустрів ще одного перекладача на прізвище Никорак. Родом з Кутці, чи Косова, якийсь родич Дарії Гнатівської — дружини Миколи Лебеда, скінчив дентистику в Берліні. Я спитав його, чи не співпрацював би з нами. Він з місця погодився. Я попросив дістати бланки військових перепусток його частини. Ми домовились зустрітись біля оперного театру через пару днів. І що ж? Він таки приніс із собою кільканадцять бланків. Мушу сказати, що це був неабиякий вчінок, бо він ризикував своїм життям. Якби його впіймали — розстріляли б.

Я запхав ті бланки до портфеля і йшов центром міста повз гестапо. І тут ні сіло, ні впало офіцер СС, що стояв на брамі, мені каже: "Стій!" Душа моя вийшла з тіла — ну, думаю, пропав. За кілька секунд я опам'ятався і питаю німецькою: "Що ти від мене хочеш?" Він тільки: "Стій!" Пояснюю, що я перекладач і мушу йти до роботи. Він: "То байдуже, хто ти є". Я напосідав: "Що хочеш, як я не маю часу?" Він уже бачив, що я добре говорю німецькою. Тоді сказав: "Треба людей, щоб перенести піаніно з одного поверху на інший". Я трохи заспокоївся, а далі міркую: "А де я діну той портфель з бланками?" — я ж не міг його поставити. Бачу, протилежним боком ідуть двоє молодиків — гукнув їх, а йому кажу: "Ось маєш робітників, а мене відпусти, бо дуже поспішаю". Так щасливо спекався небезпеки.

Хочу сказати, що німці саме так безпардонно, нахабно поводились із населенням. Ще раніше, в Горлівці, нас з Іваном Климом так само прямо на вулиці закликав німець. Я не хотів іти, а Іван наполог — не треба, мовляв, зайвий раз ускладнювати. Пішли. Той німець дав

нам пилу і наказав пиляти дрова. І ми їх пиляли — годину чи дві.

Отже, німці поводилися, мов у колонії. Потрібен робітник — гукав будь-кого, мов невідьника, раба. Пізніше трапився такий випадок. Влітку 1943-го ми йшли з Лемішем по Дніпропетровську. Якийсь німецький залізничник зупинив нас, тицьнув йому свою валізу: "Неси!" І він мусів нести, а я пішов далі.

А якось трапилось таке. Німці зле ставились до італійців, не давали їм користуватись поїздом. Я їхав у товарняку, коли потяг став на станції. Підійшли італійці, чоловік 15—20, я відчинив вагон: "Заходьте". Вони були надзвичайно мені вдячні, що пустив. Пам'ятаю, в одного я тоді купив собі грубу бавовняну сорочку, які вони носили влітку замість піджака. Довго її носив...

ГЕСТАПО ШУКАЄ ЧОЛОВІКА З ПОРТФЕЛЕМ

Мені треба було організувати підпілля в Гришино (Червоноармійську) — на самісінькій межі між Дніпропетровською областю і Донбасом. Там я мав контакт до Васі Петренка, місцевого жителя, який учився в Дніпропетровському університеті (де його наші і завербували до ОУН), а коли німці позакривали учбові заклади, хлопець (пам'ятаю, був кривий на ногу) приїхав додому, до матері-вдови.

Вся мені повідомив, що бургомістр Валерій Якубович — добрий чоловік і патріот, але він не має до нього доступу. Тож я вирішив сам піти на пряму розмову.

В Україні була така система — керували німці і місцева адміністрація з допомогою перекладачів — дівчат, які знали німецьку. Від них залежало, пустити чи не пустити на розмову до якогось вищого чину. Я, вбраний в уніформу, подався до міської управи. Дівчина глянула на уніформу, пустила. В наступній кімнаті вищого рангу перекладачка пустила також.

Я зайшов до кабінету — в кутку сидить секретарка. Підходжу до Якубовича ближче. Він зводить очі: "В якому питанні?" Я не мав виходу, мусів говорити одверто: "Я Борис Дубенко і організую українців для боротьби за самостійну Україну". Він одразу гукнув: "Марусю, виї-

ди". І до мене: "Тут не можна говорити". А я не зупиняюся: "Я підпільник. Мені сказали, що ви український патріот". Він обірвав мене знову: "Тут не можна розмовляти. Приходьте додому о 5-ій вечора". Назвав адресу.

Я все себе питав: чи довіряти йому, чи ні? Мав прекрасне відчуття людини, дивився їй прямо в очі: як вона реагує на мої слова? Якубович мені сподобався, мав відкритий погляд. Я пішов. І тут повторилася історія, як рік тому у Знаменівці. Застелений стіл, сиділи люди, здається, четверо мужчин і стільки ж жінок. Ми говорили, і по розмові (розмова в домі Валерія Якубовича пройшла багато краще, ніж та, що в Знаменівці, — тут уже йшлося про нову програму, про демократичну Україну) я вже мав у своєму підпіллі найважливішу особу в місті і його добрих знайомих.

Але в даному випадку все склалося трагічно. Якимось чином гестапо арештувало Петренка, і на слідстві він не витримав і виказав Якубовича. Їх обох вислали до Німеччини, вони сиділи в концтаборі Бухенвальд-Дора. То був найстрашніший табір, де під землею будували завод для виробництва ракет "ФАУ-2".

Все-таки вони пережили війну і нещастя, і в 1945-му я обох зустрів у Мюнхені. Довідався, що з ними в Бухенвальді сидів мій приятель зі Сталіно, який жив на Рудченково, завідувачий овочевою базою Тимофій Черкашенко. Він помер у таборі від виснаження. Вася лишився в Німеччині, а Якубович виїхав до Канади. Жив у Торонто. В 1953-му ми там зустрілися, багато говорили, випили добряче горілки. Помер він ще десь 1985-го.

Ще пару разів, як бував у Німеччині, я зустрічався з Васею. Він одружився на німкені. Помер також десь 1985 року, як і Якубович.

Володьку Козельського, який мав добрий організаторський хист і працював у Знаменівці, я послав на допомогу Воронові. Той був досить боязкий хлопець, і не дуже йшла в нього робота. Потім Володька повернувся до Сталіно, а мені саме хтось подарував новий шкіряний портфель — такі тільки великі шишки носили, більшовицька номенклатура. Володька вподобав собі той портфель: "Подаруй!" — "Бери".

І от, коли Володька вже вдруге вертався до Красногорівки, якісь гестапівці затримали його з тим злочасним портфелем і посадили до себе в авто. Слава Богу, воно

було відкрите — і хлопець по дорозі втік. Розповідав мені, що німці питали, чи він не Борис. Так Володька "наварив собі пива" через той портфель, і добре, що все тим скінчилося. Через той випадок ми дізналися, що гестапо шукає чоловіка з портфелем. А між іншим, у доносі, що про нього мені розказав Іван Білик, йшлося про те, що я ходжу з новим чорним шкіряним портфелем советського зразка, який відкривався зі споду, мов мапа.

ЗРАДА

Раз на місяць я їздив до Маріуполя, де провідником настановив Теодора Лічмана. Там зупинявся на овочевій базі й адреси своєї нікому не давав — щоб як когось упіймають, відразу не взяли мене. Я сам ходив на зустрічі замість того, щоб ходили до мене. Тільки Володька Козельський і Лічман знали ту явочну квартиру.

І от коли десь наприкінці квітня я приїхав знов, мені повідомили, що тут з'явилися нові перекладачі — Теодор Гриців, який служив безпосередньо у німецькій армії як громадянин Німеччини, а він був також член ОУН, співпрацював з нашим підпіллям; і Олько Вальчик (він був Олег чи Олекса, але називали його Олько) — відомий спортсмен-гімнаст зі Львова, член управи "Сокола". Я чув, що він був націоналістом, отже, захотів з ним зустрітися. Мене з ним звели місцеві люди, а вони довіряли всім галичанам. І Вальчикові також, як досі Білкові, Дубасу.

Я з ним поговорив, домовився про наступну зустріч і поїхав на свій щомісячний звіт до Дніпропетровська. А там Леміш мене застеріг: Вальчик в 1940 році був арештований більшовиками у Львові, коли був процес 59-ти, і є підозра, що зрадив ОУН і пішов на співробітництво з НКВД. Тому з ним треба бути вкрай обережним. Тож повернувшись, при зустрічі з ним я скористався Лемішевою порадою. А тим часом в Маріуполі вже арештували Гриціва і, здається, Гаїдара — директора парку.

Я шукав, що за причина, і наказав обтяти всі контакти, щоб не падали люди за людьми. Зустрів Вальчика на вулиці — він здався мені якимсь дивним. Я сказав йому, що у нас арешти, — відповів, що знає, але не відає

чому. Він хотів зустрітися ще, але я вже побачив, що в Маріуполі гаряче, зустріч відклав і наказав усім геть припинити діяльність і поміняти квартири. Сам поїхав на Рудченково — до Черкаценка. Попередив Тоню, доньку Черкаценка, що повернуся за 3-4 дні, і подався на Горлівку на шахту "Марія" поінформувати Кривошапку, що в Маріуполі венки і арештовані люди. А коли вертався — недалеко від хати був стадіон, де німці тримали полонених червоноармійців, і роздоріжжя, — на роздоріжжі побачив Тоню. Вона підбігла: "Тікай! Приїхало гестапо з якимсь чоловіком, вже три дні чекають на тебе у нас вдома. Батька забрали і забрали бондаря". Я повернувся і пішов геть.

Зрада. Я себе внутрішньо готував до цієї звістки, але все одно почувався убитим. І не стільки од відчуття небезпеки, скільки від того, що хтось із моїх колег міг продати. Бідний Черкаченко! Хто знав адресу? Лічман. Значить, Лічман зламався і привів гестапо?.. Я повернувся до Кривошапки в Горлівку: "Треба рятувати Маріуполь". Сам уже рухатися не міг — я там був приречений.

Все це відбулося десь 15—20 травня 1943 року, а мої розмови в Маріуполі в перших днях травня.

Проїшло сорок років, як я довідався, що ж насправду сталося тоді в Маріуполі. Тарас Гунчак, знаний історик, професор Ратгерського університету, кілька разів їздив у Німеччину досліджувати архіви Другої світової війни і знайшов документ, який розкрив таємницю втрати людей. Він привіз його із собою. Я його маю. Це звіт німецькою мовою до німецької команди, не підписаний, але з нього видно, що написаний він Вальчиком. В ньому йшлося про те, що в перших днях травня (5—6) він зі мною зустрівся, повідомлялося, що Теодор Гриців сказав йому, що носить німецьку уніформу лише для того, щоб краще працювати для України, — отож, він напевно є член ОУН.

Отже, провокатором був Олько Вальчик і саме він спричинився до арештів — Лічмана, Гриціва, Гайдара, Стасюка, Жижури, інших. Він видав на смерть маріупольському гестапо майже двадцять членів нашого підпілля, наших товаришів. Вони всі були розстріляні. Вічна їм пам'ять.

Той провокатор допоміг більшовикам у 1940—41 рр. зліквідувати підпілля у Львові, а потім допоміг німцям

Євген Стахів.
1941 р.

Павло Стахів
(1860 — 1960) — батько
Є. Стахова.
Булавний Української
Галицької Армії,
учасник походу
на Київ 1919 р.

Володимир Стахів
(1910 — 1971) —
старший брат Є. Стахова.
Міністр закордонних
справ уряду 30 червня
1941 року у Львові.

Євген Стахів.
1945 р.

Ольга Тузів —
старша сестра
Є. Стахова,
замордована
більшовиками
1943 року в Баранівці.

	<p>POLISH ARMY ARMIA POLSKA Nr 1703</p>
	<p>Surname Nazwisko: STACHOW</p> <p>Christian Name Imię: Eugeniusz</p> <p>Date of birth Data urodzenia: 15.9.1918.</p> <p>Rank Stopień: 2nd Lieutenant</p> <p>MILITARY MISSION OF LIQUIDATION Paris 27.7.1946.</p>
<p>Signature of Bezet Podpis: <i>ppor. Stachow Eugeniusz</i></p>	

	<p>DÉPARTEMENT de TERRITOIRE COMMUNE de Belfort</p>
	<p>CARTE D'IDENTITÉ Nom: STACHIS</p> <p>Prénoms: Eugène Marie Tran Fils de Paul et de Marie KRAUS Profession: employé Né le 15.9.1918 à Belfort Département: H^e Rhin 25 rue de la Gar Belfort.</p>
<p>2 FRANCS 1 FRANC</p>	<p>se générale du usage: Moustache: none Yeux: blue Teint: white Signes particuliers: none</p>
<p>Empreinte digitale</p>	<p>Signature du Titulaire: A BELFORT. <i>E. Stachis</i> Le 27.7.1946 M. Commissaire (Cochet)</p>

Документи,
якими користувався
Є. Стахів у 1943 —1946 рр.

Наталка Винників,
розстріляна
німецькими
фашистами
у Бабиному Яру
1942 р.

Марія Винників —
дружина Є. Стахова.
1944 р.

Марія — сестра Є. Стахова.
Загинула в Українській
Повстанській Армії
в Карпатах близько 1947 р.

Geburtsort Lemberg Stadt	
Geburtsort (Geburtsort)	
Geburtsort LEMBERG Distrikt Galizien	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort № 204856	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort 23 Juli 1948	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort Kraus	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort Johann	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort 15. 9. 1915	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort Sachernova	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort Sachernova	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort Kumyshov	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort Sachnik	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort Sachnik	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort griech. Kath.	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort Ukrainien	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort Lemberg	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	

ORGANISATION TODT ГЕНЕРАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ LEMBERG	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	

Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	

Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	

Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	
Geburtsort (Geburtsort) (Geburtsort) (Geburtsort)	

Посвідчення на ім'я Йоган Краус,
видане "Organisation Todt", вживане
Є. Стаховим у 1944 — 45 рр.

Тоня Черкащенко —
донька підпільника
Тимофія Черкащенко.
Сталіно. 1943 р.

Gültig im Reich!
 1943-1946 - 7. 21. 19. 42. - IV. P. 32. - 1943/44

Name *Stachiw*
Пісьмення
Vorname *Ewgen-Jaroslav*
Імя
Beruf *Student*
Звання
Geburtsdatum *15. September 1918*
Народження *дн*
Geburtsort *Peremyshl*
Місце народження
Religionsbeziehung *griechisch-*
Віркованість
Familienstand *verheiratet*
Родовий стан
Mutterschrift *Lemberg*
Страна роду (матері)
Габітсштат *12*
 Der Inhaber dieses Ausweises ist ukrainischer Vollmündiger.
 Посилює цей виїзний а українськ.
LEMBERG 31. Dezember 1943

Unterschrift des Inhabers
 Підпис носіяча виїзний

Stachiw

UKRAINIAN POLITICAL CONCENTRATION CAMP

Signature with one's own hand
Stachiw Ewgen

DATE ISSUED *July 24* **th** **1946**

UKRAINIAN POLITICAL CONCENTRATION CAMP

PRESIDENT *Stachiw* **SECRETARY** *...*

The Pass Includes 8 pages

Документи, якими
користувався Є. Стахів
у 1943 — 1946 рр.

ліквідувати нас. Після відступу німців він лишився під більшовиками, жив у Львові, помер десь у 80-х роках. Падлюка, людина, що не мала ні йоти гідності і честі і продала на смерть стільки українських патріотів. Більшовики простили йому службу на німців, видно, такі покидьки були потрібні їхній владі...

Ще хочу тут згадати про Якова Жижуру, про його велике українське серце, його любов до Батьківщини, до нас. Як я вже розповідав, він друкував для мене перепустки, документи, зробив мені посвідчення кореспондента мариупольської газети.

А ще мені потрібна була печатка. При друкарні був відділ печаток. Жижура сказав, що то нелегка справа. Бригадіром там дівчина років 22—24, і він не може їй наказати, не може розкритися перед нею, не знаючи, хто вона є. Порадив мені самому до неї звернутися. Якось завів мене, ніби показуючи друкарню, і познайомив. Я почав з нею говорити про українські проблеми, німецьку окупацію, терор. Вона була козачкою з Кубані, і, як виявилось, ми мали спільні погляди. Тоді я запитав її, чи не хотіла б допомогти щось зробити для України. "Так. Хотіла б". Я вже прямо сказав, що тут є підпілля — чи допомогла б нам? "Радо б допомогла. Чому ні?"

Тут вже я побачив, що вона кандидат до нашої організації. "А зробить мені печатку німецьку?" Вона одразу: "Ой, лишенько, німці ж мене повісять. Печатки лише для німців робляться. Це рівнозначно смерті". Я її усовіщав: "Бачиш, хотіла допомагати, а відмовила у першій же справі". А вона: "Помагати, але ж не відразу так, що маєш висіти на мотузку". Та сказала, що подумає, розповіла, де живе і запросила через два дні в гості.

Я прийшов. Ми пили чай з сухарями, розмовляли. Каже: "Я довго думала, але того зробити не можу і не буду ризикувати життям за таку малу печатку". Я щось знов багато говорив їй про любов до України, умовляв. Врешті зіійшлися на тому, що допомога потрібна різна — так що трапиться ще нагода виявити себе. І от прощаємося. Вона поцілувала мене, подала руку — і притисла до моєї руки маленьку печатку. Отака була дівчина! Я був зворушений і щасливий. Ще раз — вкотре! — переконався, що ми маємо людей, які можуть ризикувати життям і роблять, що потрібно. Хвала таким людям, і треба сказати, що на Україні ми мали таких людей багато-багато.

Більше було патріотів і героїв, людей, відданих справі, відважних, набагато більше, ніж продажних шкур, прислужників з холуйською вдачею. Скільки я зустрічав чудових людей, добрих, сердечних, скрізь на Донбасі, в Південній Україні, де я бував, вони переховували підпільників, допомагали, хоч їм і родинам їхнім загрожувала смерть, бо німці готові були знищити всіх до ноги, щоб не було навіть у зародку українського патріотизму, українського мислення.

ЯКЩО ПОЛІЦАЙ ЗАПИТАЄ ПРО ДОКУМЕНТИ...

Коли ми опанували всі терени, контакти йшли краще, вживали й військові уніформи. Ми мали різні німецькі перепустки для жителів України, в різних місцях вони були інакші. Їх тяжко було дістати, тож користувалися фальшивими, видруктованими у Вінниці. Мали також печатку вінницької залізничної станції, підтверджену німецьким військовим комендантом. Багато печаток виготовляли самі. Отже, коли на Донбасі послуговувались посвідкою нібито з Житомира, а в Житоїрі, скажімо, вінницькою, ніхто не міг допевнитись, фальшива вона чи ні.

Власну посвідку, що давала можливість проїзду з Вінниці до Маріуполя і назад, я давав своїм хлопцям. На неї можна було їздити із Сталіно і до Маріуполя, і до Дніпропетровська, бо дорога йшла Дніпропетровськ — Сталіно — Маріуполь — Запоріжжя. На цілім Лівобережжі можна було вживати той документ. Також ми мали посвідки з печатками з Миколаєва до Краматорська і назад.

Якось я їхав поїздом до Дніпропетровська на таку фальшиву посвідку. На якійсь станції поліція перевіряла документи, я показав — німець взяв і пішов. Я вже прикидав, у який бік мені тікати, а тим часом він підійшов до людей і каже: "От як матимете такий папір, тоді я вас пушу". Так що мій фальшивий виявився кращим за їхні справжні, бо солдат не міг знати, які папери видають у Вінниці, які в Житоїрі чи деінде.

При такій системі було відносно легко пересуватися. Наша підпільна друкарня у Львові надрукувала різні довідки, ми понаставляли печатку і їздили. Один цікавий

приклад, як вживали посвідки. У Дніпропетровську я почував то у Свої, то в завідувачої дитячим садком, а ще в одного дядька, що працював у великім німецькім ресторані — за німецькім нарядом завозив продукти: масло, хліб, ковбасу... Він показав мені той папір — його легко було виготовити. Я попросив його позичити, він довго торгувався (бо такі ж ризикував), але дав. Я пішов до печаткаря — і за годину печатка, точнісінько, як на тому наряді, була готова.

Ми виготовили такий самий папір, і я пішов на першу справу сам. Вирішили почати з Дніпропетровської макаронної фабрики. Я виписав 100 кг печива до чаю чи кексів якихось. Але треба було наперед знати, що ті сухі солодкі кекси розфасовані в мішках по 30 кг. Отже, мені мусіли дати три мішки і четвертий розважити. Вони дивились на мене спантеличено.

Ну, мали ми возика, завантажили, а як виходили з фабрики, зробився протяг і в дверях розбілася шибка. Я був знервованій і, щоб не мати клопоту, дав дядькові п'ять марок за розбиту шибку. Звичайно, німець так ніколи б не вчинив. Але ми, в усякому разі, мали науку і знали, що наш папір добрий. Так що за пару днів пішли до молочарні по масло. Тут уже заздалегідь довідалися, що в пачках по 25 кг, я виписав дві пачки — і не було ніяких проблем.

Вирішили, поки німці нас не розкрили, скоро взяти щось іще. Позичили у жуліків велику тритонну машину, і Білик у німецькій уніформі поїхав брати харч для цілої сотні — і ковбасу, і консерви, і хліб. Ми хотіли заготувати побільше і вже кинути ту небезпечну річ. Знайшли дядька з хатою на околиці Дніпропетровська, щоб до нього завезти товар. Білик приїжджає розвантажуватись, а до дядька прийшли німці займати дім для себе. Вони були здивовані: що за машина з харчами? Почали перевіряти документи. Білик був змушений все кинути і тікати. Пізніше ми довідалися, що німці послали листа до його батька, розшукуючи (бо він тоді вже дезертирував з армії), в якому, зокрема, звинувачували його в тому, що проводить чорноринкову торгівлю.

Білик мав ще одну історію в Дніпропетровську. Десь на вулиці нагнався на свого командира — капітана СС. Той хотів його заарештувати, але Іван був відважний

хлопець, застрелив його і втік. То був один з найкращих бойовиків, яких ми мали в підпіллі на Україні. 12

Оскільки ми з Біликом ходили і в уніформі, і в цивільнім одязі, нам треба було десь перевдягатися. Найкраще місце — кравець. Ми мали такого кравця, члена нашої організації. В нього німці направляли свої уніформи, і ми могли скористатися якою завгодно. До того ж можна було прийти в цивільному, а піти в уніформі, і навпаки.

Якось увечері прийшли до нього по уніформи — я думаю, то було в останні дні серпня або перші дні вересня 1943-го (я тоді вже поїхав з Донбасу до Дніпропетровська). Наші хлопці мали ліквідувати одного зрадника-поліцай, який удавав, що працює на нас, а фактично помагав німцям. Ми з Біликом ішли для підстраховки — на випадок, як трапиться щось непередбачене. Просимо господаря дати лопату. Кравець гукає до жінки: "Марусю! Хлопцям потрібна лопата". — "А навіщо їм лопата?" А він: "Слухай, Марусю, не питай, навіщо їм лопата. Дай — видко, наші хлопці йдуть когось виручати". Ми сміялися з Біликом: ідуть когось виручати з лопатою.

А ще було таке. 25 серпня ми мали покарати на смерть двох поліцаїв, котрі застрелили з револьвера нашого підпільника. У дніпропетровському підпіллі був один чоловік, що працював детективом і заодно доповідав нам про все, що діється у поліції. Його почали підозрювати і хотіли арештувати. Він утік, і ми переправили його до Кіровограда. За пару місяців він приїхав навідати дружину і дітей, і на вулиці його побачили двоє місцевих агентів, росіян, які працювали в гестапо, й хотіли арештувати. Він попросив: "Облиште мене, не чіпайте. Ви думаєте, що я комуніст, а я працюю для українських самостійників". Вони: "Ми знаємо, для кого ти працюєш". Одне слово, він їх не переконав і на якимсь повороті скочив у розвалений дім. Ті кинулись за ним, почали стріляти. Він пригрозив, що в разі чого підпільники за нього помстяться. Сподіваючись, що вони пішли, він вискочив і одержав кулю.

Гестапівці доповіли про цей випадок, і це почув ще один наш чоловік, який працював у поліції, — Юхим. Пам'ятаю, він жив на лівому березі. Він переповів нам — і ми прийняли рішення їх покарати, спеціально тому, що наш товариш обіцяв, що ми за нього помстимося. 9

Отже, Білик у своїм мундирі і Орел (ми його звали Степаном) — у позиченні — підстергли тих двох. Білик свого поцілів одразу, а Степанів ще перевернувся і поранив Степана у п'яту. Ми тої самої ночі перевезли його з лівого берега на правий до Сівої. Професор-хірург Борис Андрієвський витяг кулю, підлікував, і він поїхав на Волинь.

Ми надрукували летючки і розліпили їх біля поліційних дільниць і скрізь, де знали, що живуть поліцаї, — приблизно такого змісту: ОУН 25 серпня покарала двох (прізвища) за те, що вони вбили члена ОУН і помагали гестапо переслідувати членів підпілля. Кожному поліцаю буде така смерть. Смерть катам! Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну!

Після тої нашої розправи німці просто оскаженили. Ми побачили, що треба стерегтися, поміняли квартири.

Якось у ті самі дні 1943-го в Дніпропетровську ми з Петречком (псевдо — Граб, львів'янин, його брат був лідером львівського робітництва) припізналися — вже було по десятій, комендантська година, — і нас біля вокзального скверу зупинив поліцай: "Паспорти!" Ми обоє, звичайно, були озброєні. Але я ще не встиг подумати, що робити, як Петречко — наш шеф СБ, відважний хлопець — вмить приставив йому револьвер до грудей. Той відразу почав скиглити: "Голубчик, у мене жена, діти, пожалей..." А Граб: "Голубчик? Ти думаєш, я не маю жінку і діти? Ти ніколи ні в кого не питай паспорт, бо одержиш кулю в лоб..." Витягли в нього револьвер, копнули добряче на прощання. Такі відбувалися розмови між підпільниками і поліцаями, що наважувались запитати паспорт після десятої вечора.

Граб, правдоподібно, загинув від рук німецьких. Його арештували пізніше поблизу Холодного Яру, і далі про нього ніхто нічого не чув.

Так ми жили, такі були наші будні, наші клопоти, наші успіхи і невдачі. Постійно мали бути готовими до всього. І в кращому разі — стрибати у вікно, вискакувати з хати, миттю вживати зброю...

Між іншим, влітку людина пітніє, а револьвер на животі під сорочкою іржавіє, і та іржа залишається на одязі. Жінки, що нам прали, все бідкалися: "Звідки іржа на животі?" Я витягував сорочку і показував, чому. Ми мали німецькі наганці або бельгійські; "FN"; польські ре-

вольвери, чеську збройовку, советську зброю. У мене був наймодерніший — вальтер калібру 766. Кожний хотів його мати, тому що він був найлегший, найменший, цілком автоматичний, добре забезпечений. Можна було тримати кулю в дулі, відразу витягти, натискати — і він уже стріляв.

ОСТАННІЙ МІСЯЦЬ В УКРАЇНІ

Отож вертаємося до подій на Донбасі. Я втік зі Сталіно, з Маріуполя, мене шукали в Горлівці, то я більше був на шахті "Марія" або аж у Краматорську. Ще раз їздив у Крим — десь у серпні, — де керувала Катерина Мешко. Привіз їм нові інструкції, нові завдання, літературу. Можливості оперувати на Донбасі стали обмежені, за мене лишився Кривошапка, але вже ненадовго, бо 8 вересня Сталіно відбила Червона Армія. Та можна сказати, що я керував підпіллям на Донбасі до приходу більшовиків — вони прийшли через тиждень-два. Я вже тоді був у Дніпропетровську і працював у самім місті.

Як виявилось потім, це був останній місяць мого перебування в Україні. Аж до 21 вересня ми з Грабом, останніх два члени ОУН, які ще лишалися в Дніпропетровську, його покинули.

Тим часом, треба було заготувати досить збіжжя, і ми поїхали по нього до Знаменівки, де головою підпільної групи був Чорний. Він мені каже: "Чому ми повинні віддавати вам своє зерно? Я маю вас вчити? Ідіть і беріть в колгоспі. Німці он вивозять щодня кілька десятків тонн і ладують на вагони у Новомосковську. Ви не можете так само зробити?"

Ми дістали в Дніпропетровську п'ятитонну машину (заплатили жулікам за винайм 10 тисяч рублів) і вдвох з Грабом поїхали. Я — в уніформі, він у цивільному, але мав шкіряний плащ і посвідку, що є таємним агентом німецької поліції. Приїхали до сільради, почали кричати: "Давайте пшеницю!" Нас привезли на тік, стали вантажити машину. Я пройшов трохи і побачив баштан. Читав у "Хмарах" Нечуя-Левицького, але не знав, що таке баштан. Питав у шкільного вчителя, але він був галичанин, як і я, і не знав також. І то вперше 1 вересня 1943 року мені сказали: "Баштан — це поле з кавунами". Я

побачив ціле море кавунів, як вскочив. А дід, що сторожував, зупинив: "Ні, то не беріть. Я маю в курені — в землі — холодні". І виніс, може, 4-5 кавунів. Ми взяли їх із собою.

Одне слово, завантажились, маєм їхати до Новомосковська — нібито на станцію. Чорний каже: "З вами мусять сісти колгоспний бухгалтер (німці на станції важили зерно і давали посвідку), а ви заїдете за село і копнете його з машини. Тільки їдьте поволі, щоб чоловік не поламав собі руки-ноги. А він скаже, що німці скинули його з авта".

Сів з нами той дядько, виїхали за село, він і звертається до мене: "Зупиніть машину". — "Чого?" — питаю. "Я злізу, бо мені сказав Чорний, що ви мене скинете, то краще я сам, ціліший буду". Посміялися ми, і він пішов до хати.

Більшовики захопили Донбас 8 вересня і скорим темпом посунули до Дніпра. Німці тікали. Думаю, вже 15-17 вересня почалася евакуація. Дали наказ населенню залишити місто протягом п'яти днів. Цей район — одного дня, той — наступного і т. д. Ціле місто вигнали в степ на захід, щоб їм не перешкоджали будувати охоронну лінію для оборони Дніпра.

Наші всі також виїхали з Дніпропетровська, крім мене з Грабом і машиністки Марусі. Нам залишили кілька ключів від помешкань, так що могли спати, де хотіли. Не було лише чого їсти, нам'ятаю, тільки варення в слоїках стояло. Я диктував Марусі текети евакуаційних листків — десять різних варіантів до різних печаток. Ми, між іншим, мали маленький чемоданчик, а в ньому — 175 різних німецьких печаток: сільськогосподарських, індустріальних, залізничних, поліційних, гестапівських тощо. І мали також один автомат ППШ.

Треба було зробити багато довідок, може, пару сотень, для наших людей, які хотіли виїхати на Захід. А різні варіанти — щоб як одного зловлять, не ввіймали всіх.

Я подиктував і, змучений, кажу Марусі: "Ти пиши, а я дріматиму. Як закінчиш, збудиш — я піду ляжу на підлозі, а ти спатимеш на дивані". Вночі чую кризь сон: Маруся пожаліла мене зігнати, запхалася на диван боком і спить. Я заліз потихеньку і ліг на підлозі. Треба

сказати до слова, я взагалі вважав, що не лічить підпільникові мати якісь романи, тим більше з підлеглою дівчиною.

Ми з Грабом перейшли мостом, що по ньому від 15 вересня пройшли десятки тисяч солдатів, танків, на лівий берег і побачили, може, тисяч п'ять підвод, на яких цілі родини, діти, жінки плачуть. Стоять уже кілька днів і бояться, що їх захоплять більшовики. Між тими, хто тікав, були різні люди — і ті, що займали якісь посади: голови колгоспів, бургомістри і т. д., і ті, хто співпрацював з німцями. Цю велику масу людей затримали на лівому березі, доки не перейде все військо. Ми розшукували своїх, щоб передати видрукувані нами папери.

Німці, і справді, як військо пройшло, пустили всіх — то було 18-19 вересня. І вже на лівому березі не лишилося нікого. Коли через пару днів — 21-го або 22-го — ми з Грабом порожнім містом прямували на станцію, увесь лівий берег горів. Наближались більшовики.

На станції составів була тьма! Тільки всі — без локомотивів. Все-таки знайшли один ешелон, що ось-ось збирався рушити, і завантажились у нього з усім своїм причандаллям — двома друкарськими машинками (з німецьким і українським шрифтами), чемоданчиком з печатками, ППШ. Треба сказати, що залізниця була настільки перевантажена ешелонами, що тільки з Дніпропетровська до Дніпродзержинська ми добіралося цілих шістнадцять годин. Аж наступного дня під вечір були у Фундуклеївці, поблизу Крюкова, неподалік Чигирини. Ми мали знайти Петра Дужого (псевдо Сергій). Була думка почати там партизанщину.

Між залізницею і Дніпром були села, що належали до системи Холодного Яру. Там ми втрюх і збиралися організувати партизанський рух. Зайшли вночі до якогось села, ледве знайшли де переночувати, бо ніхто не хотів нас брати, а вранці не могли вийти з хати — вже стояло німецьке військо, що мало тримати оборону вздовж лінії Дніпра. Ми мусяли перейти на лівий бік залізниці — тобто далі на захід, перебули дві ночі в якогось дядька у клуні. І він боявся залишити нас далі, щоб бува хтось не доніс німцям.

Я спостерігав ситуацію і розумів, що ніякого повстанського руху ми тут не організуємо. Дужий і Граб наполягали лишитися. Я сказав, що покидаю їх і їду на Мико-

лаїв і Херсон дати інструкції нашим підпільникам в зв'язку з приходом більшовиків — щоб вони евакуювалися в бік Одеси і там зв'язалися з керівником підпілля Семчишиним — Річкою.

Та наша нарада відбулася 1 жовтня 1943 року. Пізніше я довідався, що там, у Фундуклеївці, на явочній квартирі Петречка і Петра Дужого заарештувало гестапо. Взяли також Володьку Козельського, який приїхав на ту квартиру вже після їхнього арешту. Вони сиділи у тюрмі, потім у Бухенвальді. Володьку я зустрів після війни у Корнберзі — у Центральній Німеччині.

Отже, я прибув до Миколаєва. Знайшов наших, серед яких були підпільники з Галичини, один буковинець — я думаю, колишній офіцер румунської армії. Здається, там зустрів Мирона Барабаша, який нині живе у Торонто, а тоді був перекладачем при німецькій армії. Всі перекладачі при німецькій армії, які працювали там з волі ОУН, мали наказ перейти до підпілля. На жаль, жоден з них той наказ не виконав, вони всі переїхали в безпечні місця — подалися у Відень і далі на Захід.

Між іншим, всі перекладачі, що були в Миколаєві, Херсоні, Нікополі, в Криму — це ті, хто служив у "Роланді" — південнім легіоні ОУН. Коли "Роланд" розпустили, багато їх найняли перекладачами.

10 жовтня з Миколаєва я виїхав на Волинь, до Здолбунова, а далі — пішки до того села, де вже колись бував. Я був у німецькій формі, польські поліцаї (німці організували поліцію з поляків), що копали в полі картоплю, гукнули, щоб я підійшов, я їм показав, щоб підходили самі. І так ні вони не підійшли, ні я. У селі завважив, бо за мною стежать кілька молодиків. Приїшов до тої хати, де колись сина господаря вчив на кур'єра. Виїшла дівчина, я пояснив, що був у них. Вона впізнала мене і гукнула хлопцям, що я свій.

Вночі возом ми переїхали кілька сіл і опинилися в Леміша. Там були ще якісь командири УПА й ОУН, і я дав докладний звіт про те, що діється в Україні.

Леміш хотів, щоб я залишився в його групі, але я все ж відпросився у відпустку до Львова, посилаючись на два роки праці в підпіллі.

III НАДЗВИЧАЙНИЙ ВЕЛИКИЙ ЗБІР ОУН

Хотілося б підбити підсумки тої нашої діяльності в Україні. Думаю, вона була плідною. Ми боролися, як могли, — за національну ідею, проти окупантів. Чи багато нам вдалося? Не знаю, якою мірою це можна виміряти. Але важливо, що народ бачив — така боротьба велася. Вже самий факт існування опору багато чого важив. Але найважливіше те, що ми зрозуміли: народові не потрібні чужі доктрини: ні Сталіна-Леніна, ні так само чужого західноєвропейського тоталітарного фашизму. Спілкування з десятками тисяч людей в самому розпалі боротьби за самостійність збагатило нас новими ідеями, змусило відкинути стару програму і не просто переробити наново, а скласти абсолютно нову, в розробці якої взяло участь багато людей: і Катерина Мешко, і ректор Дніпропетровського транспортного інституту Олійниченко, і викладач математики Анатолій Рябошенко, і професор Дніпропетровського університету Олексів, і професор-хірург Андрієвський, й Іван Павлович, і Кривошапка, й інші.

А ще до Дніпропетровська приїжджав і працював над програмою визначний діяч ще студентських часів, високопоставлений член ОУН Омелян Логуш — він був з півроку: десь від січня-лютого до червня-липня 1943-го.

З усіма тими новими думками й ідеями поїхав у Львів голова проводу ОУН на Південну Україну Леміш і виклав їх на нарадах проводу ОУН. І це призвело до скликання III Надзвичайного Великого збору ОУН, який вирішив прийняти нову програму.

Третій Надзвичайний Великий збір ОУН був першим, що пройшов на рідних землях (він відбувся 21—25 серпня 1943 року у Бережанському районі Тернопільської області), бо попередніх два пройшли на еміграції: перший

2
— 1929 року у Відні, другий, на якому було обрано Мельника, — 1939 року в Римі, після того 1941-го у Кракові скликали надзвичайний збір, який на провідника обрав Бандеру.

Отже, Третій збір віддзеркалив прагнення великої маси українського народу, українського підпілля, передової частини українських діячів—борців за свободу, багато з яких у тій боротьбі наклали голову. Було покінчено з провідницькою системою, яку продовжував у Галичині Микола Лебедь (він, до речі, не прийняв нової програми, але мусів уступити). Натомість вибрано бюро провodu, головою якого став Роман Шухевич, а його заступниками Дмитро Маївський (у 1941—42 рр. він заступав Дмитра Мирона у Києві) та волиняк Ростислав Волошин.

Отже, ОУН перейшла до нового етапу, замкнувши сторінку історії — тої історії, що відзначалася прагненням до монопартійності і тоталітарної системи, і почавши нову, світлу сторінку — сторінку демократизації.

Це цілком нова сторінка історії українського революційного руху, що стала підвалиною для подальшої роботи, розбудови, переходу від монопартійної системи до багатопартійної.

У липні 1944 року було створено Українську Головну Визвольну Раду, але вже від січня 1944-го (або навіть з кінця 1943-го) діяла підготовча комісія для створення УГВР, яку очолювали Дарія Ребет, Лев Шанковський і, я думаю, отець Іван Грицьох.

НАРЕЧЕНИЙ ЙОГАН КРАВС

У Львові на вулиці Руській (у тому магазині, що був нашим явочним пунктом) мене зв'язали зі Стартаком, який мав дати контакт до провodu ОУН, щоб скласти звіт. Той контакт ішов через Броди, Олеськ. За пару днів ми фундами поїхали до Олеська і ще далі у якесь село, де я мав розмову з Дмитром Маївським і його заступником Кравчуком. Два дні я писав звіт, також розповідав про ситуацію в Україні — про Донбас, Дніпропетровськ, Миколаїв... Виклав свої думки і про те, що діялося під Чигирином.

Після тяжкої, виснажливої роботи в Україні я почував колосальну втому і просив залишити мене у львівсь-

кому підпіллі чи взагалі в Галичині і не відправляти назад на Волинь. Мені було сказано, що це вирішиться пізніше, а тим часом я маю відпустку.

Я повернувся до Львова і зустрів Миколу Лебедя. Коли його позбавили провідництва в ОУН, він став референтом зовнішніх зв'язків ОУН і запропонував мені працювати в нього. Я сказав, що це мають вирішити Маївський, Кравчук і Леміш. Лебедь обіцяв все залагодити. 10 січня він мені повідомив, що Роман Шухевич вирішив залишити мене в закордонній референтурі. Отже, я був призначений до нової роботи, ще більш цікавої, але й багато небезпечнішої, ніж дотепер.

Лебедь відразу визначив мені завдання — дістатися поза кордоні гітлерівської імперії, себто вирватися з кільця окупації, в якому була ціла Європа. На думку мого шефа, це можна було зробити через Фінляндію, Швецію або через Югославію прорватися на південь Італії, де в той час уже були англо-американські війська.

Але доки визначалося питання зі мною в структурі ОУН, відбулися й інші події — особистого плану.

По приїзді до Львова я зайшов до свого приятеля Андрія Матвійшина, який мене випроводжав банкетом у січні 1942-го в Україну. Вони з дружиною Люсею (з дому Гадзевич, скінчила гімназію "Рідної школи" у Львові) радо мене приймали. Від Андрія я довідався, що тут є старша сестра Наталки Винників, якій я писав листи. Наталка поїхала в підпілля на Україну і пропала безвісти, і сестра хотіла довідатись, чи я знаю що про київське підпілля і долю Наталки.

З Марією Винників (Мухою, як ласкаво і жартівливо називали її рідні і знайомі) ми зустрілися на квартирі у Надії Романів, яка також разом з Наталкою була у Києві, але встигла втекти. Я мало що знав про Київ — тільки те, що все було знищено. Німці розкрили все підпілля, спочатку вбили Мирона, потім Пантелеймона Сака, який прийшов на його місце, слідом за ним і третього — Могилу. Пропав Ярослав Хомів. Наталка Винників разом з іншими була розстріляна у Бабиному Яру.

Там була провокація. До кривавого кінця підпілля в Києві спричинився такий Марко — організаційний референт ОУН, який пішов на співпрацю з гестапо і зрадив. По тому той Марко приїхав до Львова, і суд ОУН засудив його до кари смерті. Він був знищений СБ.

Отож у листопаді 1943-го я познайомився з Мухой Винників, вона мені сподобалася — красива дівчина, подібна до своєї сестри (Наталка була надзвичайно гарна), привітна, весела. Не схожа на інших, пряма, чесна. Що казати, я закохався. Думаю, вона також мене полюбила. Одне слово, вже 8 січня 1944 року — на Різдво — я оженився. Весілля було маленьке, бо жив я нелегально, мусів ховатися за прізвиськом Йоган Кравс. Але шлюб ми брали на справжнє прізвисько. У Волоській церкві на вулиці Руській нас вінчав отець канонік Лопатинський. Відзначили тихо, щоб не привернути увагу гестапо, у хаті Винників на вулиці Собінського, 8 — тепер Сліпого. З Перемишля приїхала моя мама, моя сестра Ірина зі Стрия, була близька рідня моєї дружини — і то всі гості.

Отже, 8 січня я одружився, а 10-го одержав від Лебедя інструкцію збиратися в далеку путь. Можна зрозуміти, як нелегко це було зробити молодому одруженому чоловікові; але я був дисциплінований член ОУН, тож прийняв до відома і почав розмірковувати над можливими варіантами реалізації завдання.

Трохи хочу розповісти про ситуацію, настрої у Львові. Я спілкувався з приятелями, знайомими, кілька разів з дружиною заходив в оперу, бував на розмовах колег, які працювали в УЦК — Українському центральному комітеті під керівництвом Костя Паньківського. Це була офіційна організація, що співпрацювала з німецькою владою. Я зауважив, що галичани і далі вірили в німецьку силу. Дискутуючи з ними, розповідав про терор в Україні, про те, що народ проти німців, що лиш маленька група — так звана харківська група на чолі з Доленком, В'єтуховим і харківським бургомістром О. Симоненком — співпрацювала з німцями. А назагал українці були проти німців, ніхто не вважав, що є можливість якоїсь політичної співпраці з ними.

Я був вкрай здивований, що тут є ще віра в те, що німці можуть виграти війну і що більшовики не прийдуть у Галичину, хоч ті вже захопили Сарни, вже були на Волині біля Рівного, а на півдні підходили до Збруча. Я мав цікаві розмови зі своїми колегами і переконувався, що вони не могли розуміти тих перемін, які відбулися в поглядах людей на Східній Україні — про перехід до демократії, соціальної справедливості, свободи слова, дружку, відкинення монопартійності і лозунгу "Україна для

українців". Вони говорили: "Ви, хлопці, там скомунізувалися, проповідуйте комуністичні ідеї".

Я був заскочений і тим, що завважив велику різницю між інтелігенцією східноукраїнською і галицькою. Та готова була допомагати, співпрацювати, жертвувати своїм життям — давали квартири, переховували нас. А тут звернувся до одного, другого — ніхто ніяк не хотів допомогти, навіть важко було дістати посвідку, що ти десь працюєш. Я заходив до інженера Євгена Врецьони — мого колишнього шефа на Карпатській Україні — він працював у якійсь фірмі, але зарадити нічим не міг, послав до Омелька Матли. Той мав великий склеп з різним товаром і міг теоретично прийняти мене на роботу. Я прийшов до того Омелька Матли, котрий вважався націоналістом, він пригадав, що, справді, йому телефонував Врецьона, питає: "А що ви можете робити?" — "Ідеться не про роботу, тільки про посвідку". — "Ну, я вам посвідки дати не можу, хіба що будете тут працювати". І таки не дав мені посвідки, яка була вкрай потрібна, бо інакше німці не брали на роботу до Німеччини.

А щодо того, щоб у когось мешкати або просто переночувати, не могло бути й мови: "Ні, я боюся, тут терор німецький" і т. ін. Ще мав історію зі зброєю. Я приїхав з револьвером. Наші члени ОУН кажуть: "Не ходи по Львову зі зброєю, бо німці тебе застрелять просто на вулиці". (А в Східній Україні револьвер був ліпший паспорт — я вже про це говорив). Я пішов до Славка Кознарського, щоб він на якийсь час переховав мій револьвер. Годину-дві я його переконував — умовив. І слава Богу, бо вранці віддав револьвер, а пополудні ми з Мухой пішли в кіно, виходимо з кінотеатру (то було, може, через тиждень-півтора після нашого весілля), повернули за ріг — назустріч 5-6 озброєних німців: "Руки вгору!" Приставили рушницю до живота і обмацують згорн вниз — перевіряють, чи є зброя.

Така доля в мене була. І я не жалую на неї — йшла зі мною в парі увесь час, берегла мене.

В оточенні Лебедя я найбільше подружився зі Славком — його ад'ютантом, який пізніше був з Лебедем на еміграції, працював у Мюнхені в адміністрації газети "Самостійна Україна", потім у журналі "Сучасність". Він був відомий у Мюнхені як Славко Заревич. Був відважний чоловік. Помер десь років десять тому.

Час від часу я зустрічався зі Спартаком, але він рідко бував у Львові, оперував коло Бродів. Часто бачив Івана Кліма, свого напарника по Донбасу. Заходив до Лушпака, до його склепу, а також у відділ допомоги політичним в'язням при УЦК.

У відділі суспільної опіки УЦК реферетом був Юрій Герман, його заступником Євген Зиблікевич з Перемишля — сотник Січових Стрільців Коновальця, член УВО, учасник Першого конгресу ОУН у Відні, потім сидів у польським криміналі.

Спілкувався зі своїми театральними приятелями — Палідовичем з дружиною, Рубчаком, Теплим, Анатолем Радванським, Володимиром Короликом, Йосипом Гірняком, Вірою Левицькою, Валею Переяславець.

Поїхав з дружиною — вночі, щоб не потрапити на очі гестапо, — відвідати батьків у Перемишлі. Пам'ятаю, вдень катался на санках на Винній горі разом з Юрком Стабішевським — сином моєї сестри Ольги, яку більшовики замордували в Баранівці коло Житомира.

І знов я мав невеличку пригоду, цікаву зустріч. Вже як доїжджали до Львова, розвіднювалося, німець-летун, що сидів навпроти, сказав, що недавно зустрічав мене у Кривому Розі. Справді, він заходив до своєї коханки в дім, де я ночував, коли пізнім літом або на початку вересня 1943-го був у Кривому Розі. Я насторожився, думаю: ще не вистачало мені якихось неприємностей через цього німця. Кажу: "Я ніколи не був там". Він: "Як ти там не був? Ми ж з тобою розмовляли". Тоді я узяв, що пригадав: "А, в Кривому Розі? Я маю брата-близнюка, він якось писав у листі, що був на Україні і працював десь там перекладачем. Можливо, то був він". — "То він дуже на тебе схожий", — сказав німець із сумнівом. Звичайно, то була примітивна брехня, але що я міг сказати? Чи повірив він, чи ні, але в усякому разі відчепився. Ми вийшли і швидко зникли, помчавши додому, щоб знов не наплатитися біди. Отак ніколи не знаєш, яка небезпека, якій клопіт на тебе впаде. Але доля допомагала мені й далі.

НАШІ КОРИДОРИ В ЄВРОПІ

Події розгорталися так. Молодший брат моєї дружини Володимир в той час працював у будівельному відділі

львівської міської управи. Якось, прийшовши з роботи, він повідомив, що у них з'явилася німецька комісія для набору людей на роботу в Югославії — в Далмації, на морському узбережжі. Потрібні інженерні працівники.

Мені відразу блиснула думка: це і є нагода вирватися! Ми разом з ним пішли до міської управи. Він перший записався, тоді я: "Йоган Краве". Німецький вербувальник витяг з шухляди бланки, виписав легітимацію моєму швагрові, тоді мені. Щось йому знадобилося, раптом вискочив з кімнати. В мене відразу спрацювало суто професійне. Кажу Володьці: "Піди стань на двері, постав ногу, нікого не пускай". Він: "Для чого?" Я мало не кричу: "Стань і стій". Сам витяг із шухляди п'ять бланків, поклав за пазуху і став назад перед столом. За хвилину повернувся німець, сказав: "Добре. Ви записані. Чекайте. Скоро дамо інструкції, коли їхати". Я записався як інженерний технік і одержав ранг, що відповідав званню лейтенанта в армії — мав відзнаки на погонах і міг їздити 2 ~~класом~~ військового поїзда.

Через Славка, ад'ютанта Лебедя, я переказав, що зробив перший крок для виїзду в Італію — до Трієста. Лебедь вирішив, що, раз така справа, треба ще когось взяти добровольцем. І дав мені Карпа Микитчука — ми записали його також під фальшивим прізвищем С. Іванчик.

Ще галицьких селах ховалися югослави, які втекли з полону зі Стрия, і ми вирішили, що нам легше буде діяти, як матимем когось із них. Карпо привів двох сербів — офіцерів югославської армії Равича та Михайловича. Записали ми їх як українців, хоч досить напереживались, бо вони аж ніяк не виглядали на українців.

До тої групи записалося близько двох десятків українських студентів. Пригадую ще Катерину Кобилко, котра скінчила Львівську політехнику (пізніше вийшла заміж за Здановича, який очолив мельниківську партію після смерті Андрія Мельника); Шнитковського — також скінчив Львівську політехнику. Були й старші за віком люди, як Тимошенко — колишній професор Подєбрадської академії.

Ми потерпали, щоб хтось із наших через свою глупоту не проговорився, хто такі ті двоє. Але вийшло це гірше. Один з тих сербів пішов придбати зброю на чорний ринок і придбав — у агента німецької контррозвідки, який

його й арештував. Тут і виявилось, хто такий він є насправді. Здається, він до того ж був уніформі, яку нам видали. Виглядало, що всі ми потрапимо в тюрму.

У нас була тривога. Відразу попередили того другого, щоб не показувався на збірку, і він мусів зникати — пішов у Карпати до УПА. Німці, офіцери з розвідки і військові поліцаї, зібраних усіх кандидатів, вишикували в ряд і почали питати, хто привів югослава. Всі мовчали, боялися щось сказати, щоб не розстріляли всіх або не позбавили можливості виїхати на роботу (а багато хотіло тікати, бо фронт наближався). Один студент медицини, що стояв коло Винникова, відкрив було рота, але той його копнув і він промовчав.

Отже, ніхто нічого не чув і не бачив, ніхто нічого не знає. Скінчилося все гаразд, лише від'їзд затримали на пару днів. Ми відбували десь 25—28 лютого.

Я вирішив взяти із собою Муху, але їй треба було зробити папери, причому легально, на фальшиве ім'я Кравс. Значить, нам необхідно було зареєструватися в спеціальному бюро, а потім дістати перепустку, щоб їхати у Відень — я вважав, що їй треба оселитися там. І якимсь дивом нам вдалося вчасно все зробити, і ми разом виїхали до Відня. Там пощастило знайти непогану квартиру в одній старій німці — фрау Арльт.

Я Муху залишив, і з частиною своєї групи сів у поїзд і поїхав у Трієст, а звідти до Фіюме — порту на кордоні Югославії й Італії. На другому боці кордону було югославське місто Сушак.

Ми мешкали в готелі "Бонавія", а по якомусь часі переселились південніше — в маленький порт Бакар. Біля нього було інше містечко — Бакарац, з чудовою старовинною архітектурою, яка, можливо, пам'ятала ще Римську імперію. Ми мали будувати охоронні фортифікації на Адріатичному узбережжі, оскільки німці побоювались там висадки союзників.

Згодом прибула решта групи разом з нашим командиром Штурценакером, який перед цим був головним архітектором Львівської області. А отже, жив у Львові і зарився нашими звичаями, зокрема й хабарництвом. Він знав, що все можна зробити за гроші, і був чоловіком людяним. Мав двох гарних секретарок — польок. Я стався якимось привертнути його до себе, догодити. Сподобався йому своїм знанням ситуації і буквально на другий

день домовився, щоб послав мене до Львова — привезти звідти, скажімо, польську водку, яку він любив. Він швиденько написав мені папір на відрядження — туди й назад. І просив переказати своєму заступникові Гонеку у Відні, щоб негайно приїжджав до Фіюме.

У Відні я відвідав дружину, відвідав Гонека — цей був ще більше заражений хабарництвом, ніж Штурценакер. Я йому розповів, що в Італії високій рівень життя, ресторани, магазини відкриті, все є: одяг, білизна, шовк, продукти. Цілком нормальне життя, як в Америці. А в Німеччині вже геть нічого не було, магазини порожні, їжі обмаль, все по картках. Тож він мені сказав (жив з молодістю коханкою-німкою), щоб я скоро вертався і їхав назад у Трієст — по шовкову білизну, напої (вино, коньяк, горілку) і харчі. "Там треба ліри", — пояснив йому. "А долари ідуть?" — "Ідуть. Один долар — триста лір". — "Гаразд. Я дам тобі десять доларів". То було рідкісне, щоб німець мав долари, бо в Німеччині вони були заборонені.

10 березня я приїхав до Львова, розповів Лебедю про ситуацію на кордоні Югославії — Італії. На розмові були отець Гриньох і Мирослав Прокоп. Вони сказали, що протягом місяця приготують листи в Рим — до спискона Бучка, до Пани Римського від Шентицького, документи нашої боротьби з німцями і більшовиками і меморандум до західних держав. Обіцяли знайти мені напарника, який володіє італійською мовою. Ще ми домовились, що десь на 5 квітня вони вишлють зв'язкового до Кракова (щоб мені не їхати аж у Львів) на помешкання Євгена Спольського, молодого інженера, нашого прихильника і мого знайомого.

Скоро я був у Відні. І відразу подався до Трієста на закупи для Гонека. Повернувшись, повідомив йому, що в банках Трієста кожен німець-військовослужбовець може виміняти 50 марок на 500 лір. А це приблизно 2 долари. Гонек написав мені відрядження, нібито я командир групи з десяти осіб, дав 500 марок, і я виміняв їх на 5 тисяч лір — це були великі гроші. Треба сказати, що я добряче ризикував, бо то було шахрайство і надуживання владою і за такі справи карали концтабором. Але я вже мав спільника, якого міг використати при потребі. Гонек був настільки задоволений, що сказав: "Ти будеш зі мною працювати і їздитимеш, скільки схочеш".

На зустріч зі мною 5 квітня до Кракова приїхала молода гарна дівчина Наталка Ковалінська. Волинянка, років 20—22-х. Нині її звуть Наталка Тюшка, бо по війні вона вийшла заміж за Осипа Тюшку. Вона мешкала в члена ОУН Василя Солонинки, який свого часу був арештований німцями, потім його випустили, він був працівником УЦК. Солонинка змінився цілковито, співпрацював з німецькою адміністрацією. Наталка мене попередила, щоб я не дискутував з ним, бо він став германофілом і дуже наставлений проти підпілля ОУН, УПА. Але я все одно з ним сперечався і склав стосовно нього цілковито негативну думку.

Наталка мені сказала, що я таки мушу їхати до Львова, бо є нагальні справи. Отож ми вдвох поїхали на Львів, де з розмови з Лебедем і Грицьком я дізнався про створення тимчасового підготовчого комітету по формуванню УГВР — а я відтепер репрезентуватиму його за кордоном, як інші політичні діячі: Василь Мудрий — голова УЦЮ, Зенон Пеленський, інші кандидати у керівництво УГВР.

Я мав забрати із собою до Італії Романа Мировича — мого колегу по Карпатській Січі, який трохи знав італійську мову. А ще — капітана італійської армії, летуна, котрий втік з полону (німці розстріляли італійських союзників після капітуляції Італії дець у липні-серпні 1943-го, коли маршал Бадольо підписав капітуляцію з американо-англійським військом). Ми скористалися бланками "Organisation Todt", які я вкрав при вербуванні на роботу, — оформили Мировича її італійця як добровольців. Справжнє ім'я італійця не знаю, пам'ятаю, записали його як Паоло Сімоні.

Отже, дець 10 квітня ми відбули на Краків. Звичайно, хоч і мав залізи нерви, все ж нервував, бо нас контролювала військова поліція, до того ж мої сунутники були в цинильному. Але ми доїхали до Кракова без пригод. Звідти я дав телеграму дружині, щоб зустріла. Муха чекала на вокзалі і, як побачила італійця, почала мене сварити. Справді, він виглядав, мов злодій чорноволосий, невеликого зросту, мале чоло. "Тебе повісять, ти везеш бандита. Чи збожеволів, так ризикуючи?..." Вона все слухливо говорила, але я її без того був знервованій до краю, відповів різко: "Іди додому. Я скоро буду".

Треба було дець прилантувати їх на ніч. Але де? Був дім, де могли зупинитися військовослужбовці, а вони,

хоч і без уніформи, мали папери, що їдуть працювати для війська. Тож я послав їх туди, а на випадок, як не візьмуть, наказав їти спати на станцію. Попрощалися. Я, переживаючи, чи побачу їх чи ні, пішов додому. А наступного ранку ми зустрілися — все було гаразд.

Поїхали на околицю Відня до великих складів поставання "Organisation Todt" — по уніформі. І знов я їх послав самих до великого дерев'яного бараку з вікнами. Сам крутився на дорозі і поглядав, що з ними є. Вони все одержали, пішли до військового дому, відразу перевдяглися в темно-зелені уніформи чеської армії. На radoшах ми вирішили випити пива в ресторані.

Тепер уже можна було їхати до Трієста військовим експрес-потягом більш-менш спокійно. Я пішов попрощатися зі своєю Мухой і сказав їй: "Не журись! Все гаразд, ми в добрім гуморі і ніякої небезпеки!"

Дісталися на місце, і я з полегшенням зітхнув. І дякував Богові, бо вже був у неклі, вирвався з рук німецьких, не зламав собі карку. А тепер дав мені Лебедь ще гіршу роботу, але поки що все начебто йшло успішно. Хоч мене мучили якісь недобрі передчуття, бо ризик був величезний.

У Трієсті знайшли дешевий пансіон, найняли кімнату на місяць чи два. Я знаю, що Мирович — як представник референтури зовнішніх зв'язків, шеф нашої місії, — дістав від ОУН тисячу паперових і 20 золотих доларів. Він мав з допомогою італійця якось прорватися до англійців, американців чи до Швейцарії. Італієць запевнив, що його батько — демократ, він допоможе. Справді, все виглядало якнайкраще.

Скоро — дець у травні 1944-го — я знову був у Львові, повідомив, де й як нас шукати. Там усі були задоволені — і Лебедь, і Прокоп, і отець Грицьком. Я дізнався, що в міжчасі був тут Карно Микитчук і забрав із собою до Італії Ярослава Явного (він скінчив Віденську школу міжнародної торгівлі і також, я думаю, знав італійську мову).

Повернувшись до Трієста, я думав поїхати в Рим, але натомість німці проголосили його вільним містом — це означало, що там не буде німецької армії. Я не знав, що робити. Мав різні папери, зокрема на відрадження, міг скористатися допомогою і Гонька, і Штурценакера, але не знав, чи можна їхати до Риму, чи потраплю у Вати-

кан, чи має він кордон, наскільки це небезпечно, тим більше з фальшивими паперами. Але моє нетривале роздумування скінчилося тим, що альянти прорвали фронт під Монте-Касіно і забрали Рим. Отже, я з тієї можливості не скористався.

Тепер усі надії були на Паоло Сімо́не, а тим часом його контакти нічого не давали і, треба сказати, він досить дивно поведився. Наводити контакти самим було важко. Ми знали, що довколишня територія, ген аж до Трієста, контролюється тітовськими партизанами — себто комуністами. До того ж тітовці десь відразу на 3—4-й день нашої появи на узбережжі силою забрали одного українця — їх цікавило, що за група з'явилася і чим займається (а було нас яких 40—50 українців і стільки ж поляків і німців). Про те, що він в руках комуністів, ми здогадалися з розмов із югославами. Але для нас було цілковитою несподіванкою, що й італійці орієнтувалися на комуністів. І коли ми спробували шукати виходів через католицьку церкву, священник-італієць відверто сказав, що інших контактів не має — тільки до комуністів. Всі наші зусилля поки що були безнадійними.

БЕЗГЛУЗДИЙ АРЕШТ

Черговий раз повертаючись зі Львова, я забрав з Відня мою Муху до Трієста, щоб трохи побути разом і заспокоїти її. Вона все журилася і хвилювалася за мене. Я вирішив їй показати, як то легко, безпечно їздити туди й назад — анінайменшого ризику. То було в перші дні травня 1944 року. Виписав Мусі фальшиві папери, з якими ми могли мешкати в готелі, — і зупинилися в гарнім готелі, відпочивали, ходили по місту. Дружина була вражена, скільки всього є в магазинах. Але ж ми нічого не могли купити, бо не мали лір. А я не міг іти міняти, бо мене в усіх банках знали — усім своїм шефам наміняв. Кажу: "Іди тепер ти. Я напишу папір, що провадиш групу жінок, скажімо, вісім, а ти дев'ять, і поміняєш 450 марок на чотири з половиною тисячі лір. Зможеш щось купити".

Муха згодилась. Пішла до банку, а я стою чекаю. Минуло п'ять хвилин, десять. Її немає. Я нервую: може, зробила якийсь хибний крок? Помацав револьвер, заска-

кую до банку визволяти дружину — дивлюсь, вона стоїть у кутку рахує гроші. І усміхається до мене: "Була довга черга..."

Муха тішилася, як дитина, купила собі плащ, і черевики, і шовкову білизну, і навіть годинник. Ще пішли вибрати на той папір, що вона мала, військовий харч і масло — бо військовим жінкам протягом трьох днів треба ж було щось їсти. Тільки масла було, може, кілограмів чотирьох — та консервів 6—8 м'ясних. Придбали нову валізу. Заладували два чемодани, їдемо до Відня, бо тим часом Паоло повідомив, що знайшов потрібний контакт — через Мілан на озеро Ді Комо до партизанів.

Поїзд затримався у Філлаху. І я вирішив тут вибрати продукти на свій папір. Як маєш досить, хочеться ще більше! Жандарм подивився документи і повів мене до коменданта станції. Думаю: це кінець! Мав при собі печатку, військові бланки на відрядження, якісь долари. Але ж я не міг дати тут себе скінчити. Обернувся — поїзд вже почав поволі рухатися. І там моя дружина! Я бігом навздогін. Звичайно, я знав, що мене ввіймають на наступній станції, але мав до того приготуватися, знищити компрометуючі речі.

Я знищив печатку, подер і викинув усі документи. Переодягся у цивільне. Кажу дружині: "Тікай на найближчій станції. Облиш це барахло і сідай в інший поїзд. Ти мене це знаєш, я тебе не знаю". — "Ні, я не хочу і не облишу". Сперечатися було марно. "Роби, що хочеш". Ми попрощалися.

Поїзд у Клаєнфурті вже зустрічали жандарми. Вони зайшли у вагон — я вийшов. На станції сновигало чимало народу, покрутився між людей. Жандарми вийшли — я зайшов. Але, як виявилось, вони не всі вийшли, і коли я став між двома вагонами, — щоб легше було втікати, — один до мене кинувся: "Документи". Я показав. "О, гер Кравс! Ви нам і треба". Засвітив, усі жандарми одразу до мене. Я забрав свої речі, револьвер. Повели на станцію. Бідна Муха спостерігала все те у вікно, зацікавившись. Я не подав їй жодного знаку. Думаю сам собі: "Ну й добру я влаштував дружині прогулянку..."

Привели мене до коменданта, і я питаю: "Що ви до мене маєте? Чого ви зняли мене з поїзда?" — "Я нічого не знаю. Дістав телефонограму тебе затримати і привезти до Філлаха". Я спитав дозволу написати листа. Він

дозволив. Я написав до Відня (а Мусі ще треба їхати 12 годин): "Дорога Мухо! Не журися. Я затримуюсь. За 3—4 дні буду вдома".

Доправили мене до Філлаха. Там комендант цікавиться, чому я тікав. "Я? Я не тікав. Лишив у вагоні шапку, побіг по неї, а поїзд рушив". Комендант так сміявся!.. Звичайно, то було смішне виправдання, але треба ж було щось говорити. Я знов питаю, в чому річ, що він від мене хоче. "Я нічого не хочу. Маю телеграму з Трієста тебе затримати і доставити туди". Мабуть, думаю, моїх колег заарештували...

На станції шукали чоловіка, якому було б по дорозі завезти мене до Трієста. Я собі думаю: треба знайти когось з "Organisation Todt". Бачу уніформу своєї організації: "Куди їдеш?" — "В Трієст". З тим чоловіком мене і відправили, наказавши здати до команди і вручивши йому всі мої папери.

Я мав із собою дві пляшки: вино і коньяк. Ми випили. Він розпитує, як там в Італії. Я йому розповів, що там добре живеться, все є. Дав йому 500 лір і прощу: "Поверни мені документи". Він вагався, але віддав.

У Трієсті я відразу пішов до пансіону, де жили Мирович і Паоло: вони не арештовані — значить, мені нема чого боятися. Як виявилось, то мене шукала команда "ОТ" — назад до роботи. У нас з'явився ще один командир, який хотів навести порядок і відправити до Шибеника. Гонжк уже був у Трієсті, я подався до нього: "Хочуть мене приставити до роботи". Він категорично: "Ні, того не буде. Ти працюєш у мене і нікуди не поїдеш". Я його попросив написати відрядження до Львова і ще один папір, щоб забрати свій револьвер у Філлаху.

Прийшов до Філлаха наступного дня, прийшов до того самого капітана, він подивився папір, віддав револьвер і мовить спересердя: "Ну і працює ваша "ОТ"! Ми піднімаємо всіх на ноги, щоб його арештувати, а потім кажуть, що то помилка! То тепер хай що завгодно кажуть, я тебе й пальцем ніколи не зачеплю". Ми мило розпрощалися. У Відні я справді з'явився через чотири дні і кажу Мусі: "От бачиш, я обіцяв бути за три-чотири дні — я вже вдома".

В останні дні травня — перші дні червня я знову був у Трієсті. Паоло сказав, що можемо рушати на контакт. Ідемо втрьох до Мілана. Там залишаємо квартиру для зв'язку. Далі Мирович з Паоло прямують на озеро Ді Комо до партизан, де їх нібито чекає англо-американський агент, а я їду до Львова на контакт з центром (навідав також Мущину маму, сходив у театр) і вертаюся в Трієст.

Звичайно, перше, що я роблю — їду до Мировича. Там нікого. Телефоную до італійця — мовчанка. Якийсь дивний телефон. Набираю ще. Придивився, а це той номер, з якого я набираю. Ну, думаю, італієць щось хитрує.

Я був страшенно знервований. Походив по Трієсту ще два дні, а на третій вирішив навідати квартиру у передмісті, де жила сестра італійської хазяйки, бо думав, що вона мені допоможе. Підходжу. Двері відімкнені. Всередині нікого. Там було, може, до шести кімнат. Тримачучи напоготові автомат, обходжу всі по черзі. В третій — сидить чоловік. Голова впала на груди. Убитий?! Підходжу ближче — а то Мирович. Цілком непритомний. Я його ледве привів до тями. Він був настільки виснажений, що не міг навіть ворухити язиком.

Перше, що треба було зробити — негайно втікати звідти, бо та околиця контролювалася комуністами, а я злякався, що Паоло їм нас видав. Якийсь добрався до пансіону. Я дав Романові коньяку, щось трохи з'їв. Він був цілком зламаний, у депресії. Почав говорити: "Паоло — останній бандит і злодій. Коли ми підійшли до озера Ді Комо, він мене лишив на якомусь пункті, а сам пішов до партизанського табору. Потім повернувся і каже: "Партизани тобі не вірять. Вважають за німецького шпигуна і наказали тебе застрелити". — "Але ж я тобі життя врятував". — "От тому і я тебе рятую. Віддай мені все і йди. А я скажу, що застрелив тебе".

Мирович мав десь 900 доларів, і той забрав усе до цента, і документи, й годинник. А ще сказав: "Як стрінеш Джованні (тобто мене, Йогана), скажи, що якщо партизани або я зустрінемо його на італійській території, вб'ємо як пса. Хай зникає негайно". Він залишив Мировича в лісі і пішов.

І такого типу ми везли, ризикуючи життям, зі Львова аж до Італії, і мало того, що він нас зрадив, пограбував, ще хотів убити! Роман довго йшов пішки з того озера, голодний, десь вдалося йому під'їхати. Ледве добрів назад. І мав щастя, що я прийшов на те помешкання, — бо я не хотів туди йти, боявся, — і що прийшов вчасно, адже днем раніше його ще не було, а днем пізніше взагалі не відомо, що могло трапитися.

Кілька днів я приводив Романа до тями. Поволі, поволі він ставав нормальним чоловіком, а то цілком втратив волю до життя. Ми змінили свої квартири, щоб загубити слід. І я написав до Мухи у Відень: "Ти мала добру інтуїцію. Паоло, справді, — останній бандит і злочинець..."

Треба було повідомити про ту прикру пригоду Львів — що наша місія прогнала. І все-таки я мусів з'явитися до своєї команди ген аж в околиці Шибеника. Там, у Шибенику, жив стрийко Романа Шухевича. Я мав його адресу, відвідав.

Але вибратися з Шибеника було тяжко. Навколо всі дороги контролювали партизани. Один шлях — морем. Через маленький порт Брачач німецьким човном до Трієста — і то тільки вночі, бо вдень бомбували альянти. Капітан човна, в ранзі морського лейтенанта, повідомив: радіо передало, що на Гітлера був замах. Слідом сповістили, що Гітлер живий. Пам'ятаю, то було 20 липня. Ми добиралися три ночі. 22-го я був у Трієсті. Звідти поїзд через Відень повіз мене у Краків.

КРАКІВ 1944-го

У Кракові я був 26—27 липня. Вже відбувся бій під Бродами і советське військо було під Перемишлем. Час мого перебування в Кракові пам'ятаю добре, бо саме там я дізнався про повстання 1 серпня у Варшаві. Відтоді німці почали арештовувати молодих чоловіків на вулиці для відправки в Освенцім.

Якось я побачив, що німці арештують Омелька Тарнавського. Він був колаборант, працював в УЦК на високій посаді. Я його знав особисто. Хоч не любив, не говорив з ним, вважав за політичного противника, але підійшов, оборонив від німців — треба ж українцеві допомогти. А наступного дня вже сам був у клопоті, бо

мене арештували. Як не смішно, знов через "ОТ". Жандарми мали інформацію, що поляки, користуючись "ОТ", їдуть до Англії. Я знав, що неподалік у готелі зупинився Кравтурст — добрий чоловік і добрячий шахрай. Тож коли мене затримали, сказав, що працюю у нього. Жандарм пішов зі мною до того готелю. В номері була його дружина. Її запитують: "Хто цей чоловік?" Вона відповідає: "Йоган Кравс". — "О, а ми думали, що він має фальшиві папери. Виявляється, не бреше". — "Ні. Ми разом в Італії, у Трієсті, вже півроку..." Так я залишився цілий.

Той Кравтурст знав, що я все можу, вважав мене за прогнозу, найбільшого ділка між Італією і Львовом, і відразу звернувся з проханням допомогти його знайомому італійцеві, інженеру, що втік зі Львова, переправити до Італії, в Удіне. "Мерседес", дорожний вал і три тисячі галонів бензину — то було золото! Я погодився, але сказав, щоб дістали вагони. Ми познайомились з тим бізнесменом-італійцем — його звали Де Цет.

Але то все була справа друга. Найголовніше — мені потрібен був зв'язок. Я везучий чоловік. Іду по вулиці, бачу — Роман Прокоп, мій молодший перемишльський колега, друг і приятель. Він студіював у Відні, захворів на туберкульоз, нещодавно переніс операцію (тоді робили тяжкі операції — розтинали ребра, обрізали шматок легені, стискали груди), вижив. Втік з Перемишля. Питаю його: "Що ти робиш?" — "Не знаю, чим зайнятися". — "Я їхатиму до Італії. Хочеш зі мною?" Він спочатку вагався, а потім погодився. Я зрадив, що матиму біля себе друга і напарника.

Того ж дня, так само випадково, зустрів Олексу Гасина, який приїхав за якимись військовими контактами і мав повернутися. Він тоді вже був високопоставлений офіцер, командував відділом УПА в Карпатах. Сказав, що там утворено фронт, щоб більшовики не перейшли Карпати, і всі гори в руках УПА. А ще повідомив, що тут, у Кракові, є отець Гриньох, і привів мене до нього на квартиру. Я дав Гриньохові звіт і зв'язав його з Прокопом.

Так що мені поталанило двічі — випадково зустріти Прокопа і Гасина. А ще — одного із членів нашого підпілля в Дніпропетровську, який працював у німецькій таємній поліції, а служив у нашій СБ. Я дав йому кон-

такт, але ніколи більше його не бачив і нічого про нього не чув.

У Кракові були зовсім протилежні настрої, ніж у Львові. Тут українці попускали голови, бачили, що німці програли, Львів втрачено і не стало навіть малої батьківщини.

Йшли розмови про те, що невдовзі може вибухнути нова війна, бо 6 червня 1944 року англо-американські війська висадилися в Нормандії, розбили німецьку оборону і пішли по цілій Франції. Влітку вони визволили Париж і наближалися до німецького кордону, до Рейну. а

Коли ми покидали Краків у перші дні вересня 1944-го, вже видно було, що війна йде до завершення. Надії, що їх покладала на німців частина українців, розвіялися на порох.

Альянти не визнавали жодних прав України, можна сказати, вони зрадили і Польщу, тому що більшовики розірвали дипломатичні стосунки з Польщею, з Сікорським і створили прокомуністичний польський комітет у Москві. Вже комуністи приїхали до Любліна, який взяли більшовики. Червона Армія стала під Варшавою.

Тепер це широковідомий факт, що 1 серпня у Варшаві вибухнуло повстання, а советські війська з правого берега дивилися, як німці мордують поляків. Вони спеціально чекали, доки німці покінчать з польським самостійницьким рухом, бо вже мали кому передати владу. Їм було не на руку зустрічати визволену Армією Крайовою Варшаву, себто поляками, які визнавали уряд у Лондоні. Англіїці обіцяли допомогу повстанській Варшаві. Прилетіло пару літаків, скинули їжу — і на тім кінець. Поляки почувалися зрадженими обома довголітніми союзниками. я

А в українців була цілковита депресія. Безвихідь. Втікати на Захід? Яка доля чекає їх там? А тут, в краю, лишилася УПА, воює далі проти більшовиків в тилах Червоної Армії — вже поза фронтом, як сказав Олекса Гасин. Ще частина є в Карпатах, звідки він прибув.

Те, що розповів Мирослав Прокоп, також багато не вщувало. Він поінформував, що перед самим приходом більшовиків на початку липня 1944-го в лісі поблизу Самбора відбулася нарада, на якій створено УГВР. За кордон вислано представництво, членами якого є він, Гриньох і Леbedь. Що ОУН послало до Відня Дарію Ребет.

Також повідомив, що Леbedь тепер на Словаччині, іменується генеральним секретарем закордонних справ УГВР — отже, я працюю вже для Закордонного представництва і для генерального секретаря закордонних справ УГВР, а одночасно і далі — для референтури зовнішніх зв'язків ОУН, що поєднував в одній особі Леbedь. Всі наші акції в Італії, сказав Прокоп, проводяться під стягом УГВР — так, як досі під егідою підготовчого комітету УГВР.

У Кракові я зустрів ще кількох своїх знайомих, зокрема свою давню товаришку дитинства — разом ходили до народної школи — Женю Лесик, Познахівського, отця Михайла Сополяка — також працював з УГВР і в ОУН.

Зустрів Смішкевича — вояка Галицької дивізії, який походив з Медики під Перемишлем. Він розповів, що дивізію розбили під Бродами, його батько — власник млина у Медці — там загинув і Осип Сенечко — перемишльський політичний діяч — також. Я почув про те пекло, яке там було, багато попало в полон, ще більше загинуло, він дивом вибрався і не збирався вертатися до дивізії. Був цілковито зламаний психічно чоловік. Весь час повторював: "Все пропало. Все програли". То була перша вістка — в серпні — після розгрому дивізії під Бродами. Про те, як більшовики поводяться у здобутім (вони казали "визволенім") Львові, ми не мали жодної інформації.

Так тоді виглядав Краків. Втікачів вже не було. Маса людей — галичани і наддніпрянці — тікала через Карпатську Україну на Словаччину, або поїздом у бік Відня, або ще далі — до Мюнхена, невелика група поїхала до швейцарського кордону — на Інсбрук, Тіроль. La

Треба сказати, що спочатку загальний депресивний настрій українців у Кракові позначився і на мені. Але я нав'язав контакт до Братіслави і до Відня і їхав до Італії зовсім з піднесеною головою. Я вірив у дальші можливості вийти на зв'язок із західним світом.

Тим часом Кравтурст вистарав два вагони і вручив мені документи на них. Він тяжко попрацював, бо такі нелегко було їх дістати. Де Цет дав мені адресу адвоката в Удіне, а також адресу мамі. Я мав зателефонувати до адвоката — приїде мама і все забере.

ДОРОГА ДО УДИНЕ

Поїхали. Я прикинув, що товарний поїзд через Відень до Трієста йтиме дів'ять (під час війни товарняки рухались поволі), тож ми з Романом запаслись їжею — ковбасою, вудженою солонною, хлібом, водою. Повз концтабори Освенцім, Аушвіц заїхали до Штрасгофа, то був величезний залізничний вузол під самим Віднем, — поїзд став і далі не йде. Повз нас рухався інший потяг. Я в ньому побачив Пашківського. Він сказав, що їх десь везуть на роботи, що у Штрасгофі — табір для переміщених осіб, де тримають втікачів з Галичини. Люди стараються вирватися з того табору, дістатися до своїх знайомих, рідних у Відні.

Ми дали їм картоплі, яку накрали з вагонів, що стояли поруч, і пішли до того табору. Зустріли в ньому Бенцелеву, співачку з українського театру, вона вже тоді вийшла заміж за Карп'яка, співака з оперети. Вони були там обоє. В таборі було страшно — воші жерли бідних людей, лазили по столах, скрізь. Треба було тікати. До того ж ми боялися, щоб поїзд не рушив без нас. Розпрощался.

Ми так довго добиралися, що вже вийшли харчі. Аж прибув швейцарський потяг, і ми з Романом вирішили поцікавитись, що у вагонах. Здерли пломби, а там 25-кілограмові пачки з сиром. Дві такі пачки ми заіва-^{ли}нили. Потім над'їхав інший. Покрутилися, вгледіли щось біле на східцях — цукор! Знов стягли пломби, а мішки по 100 кг — витягти не можна. Я взяв ніж, розрізав, висипав половину, решту дотяг. Роман каже: "А мені? Я ж після операції — не можу підважити". Я й сам вже ледве дихав, але пішов і притяг ще півмішка. Так ми трохи розбагатіли і сиділи тихенько, щоб ніхто нас не бачив і не чув.

Нарешті поїзд рушив, але не на Відень, а бічним торо-ром аж під Братіславу. Я звідти зателефонував дружині, щоб приїхала по цукор і сир — матиме з чого жити, та й не везти ж мені те в Італію. Вона приїхала з двома валі-зами і все забрала, а ще курку, яку я виміняв за два кілограми цукру в австрійському селі. Роман також под-звонив до знайомих дівчат — зі студентських часів, — і в нього теж хтось забрав цукор.

У Відні був клопіт із залізничниками, які нарікали, що маєм не такі, як слід, папери (до речі, там на станції я зустрів втікача зі Львова Романа Паладійчука), накри-чали, але врешті причепили-таки наші вагони до швид-кого поїзда — і ми помчали до Італії. У Філлаху переви-ряли документи, то я замкнув Романа на колодку в зак-ри-тій вагоні (разом з валом), сам сів у відкритий, де стояло авто. Мене спитали: "А той вагон?" Кажу: "Не знаю, то не мій". Махнули рукою, і ми рушили далі.

Приїхали до Тревізо — поїзд став, я розімкнув колод-ку, гукаю: "Роман, виходь. Я тебе привіз, як Леніна нім-ці везли, в запломбованім вагоні". Ми посміялися — бу-ли раді, що нарешті на місці. Відразу купили собі вина — два літри, помаранчі, їжу, добре пообідали.

Наші вагони були призначені до Удіне, отже, по при-бутті їх відчепили і поставили на бічний тор. Я пішов шукати адвоката, адресу якого дав мені Де Цет. Знай-шов, але не міг з ним порозумітися, бо він не знав ні-мецької, а я не вмів по-італійськи. Тож я повторював: "Де Цет. Львів. Мама". Він кивнув, кудись зателефону-вав — і через день приїхала мама Де Цета. Але вона також не знала по-німецьки і моїх пояснень про авта, про бензин не розуміла. Я втрачав терпіння, вже почав лаятись: "А, до холери це мені треба!.." А вона: "Пан уміє по-польському?" Ми обоє розсміялися. Виявляється, її донька заміжня за польським офіцером і вона трохи знає мову. Домовилися про справу передачі майна — де його розвантажити, бо вже залізниця обурювалася, що тримаємо вагони. Пані хотіла заплатити. Я відмовився, сказав, що в разі потреби звернуся до неї.

Наступного дня вона приїхала зажурена. Питаю: щось сталося? Виявляється, сина — офіцера італійської армії — заарештували німці за зв'язки з партизанами. Нічого собі, думаю, донька за польським офіцером, а син — колаборант німецький. Але вирішив уточнити: "Які пар-тизани? Тут скрізь комуністи". — "О ні-ні, то християн-ські, католицькі". — "О, саме це мені і треба". Я ска-зав, що приведу до неї чоловіка, якого треба зв'язати з тими партизанами. Вона плакала, що то ризиковано, що ними вже цікавиться гестапо, але обіцяла подумати.

Я поїхав у Трієст до Карпа Микитчука: "Маєш зроби-ти цю справу". Він вважав, що потрапить до тітовців, злий був на мене: "Не хочу". Кажу: "Маєш. Бо навіщо

ж ми сюди приїхали?" Справді, сім місяців ми шукали контакту. І досі — безуспішно. І мали тяжкі випробування, як зрада Паоло, а тепер десь пропав Мирович, — вірогідно потрапив в руки комуністів. (Як підтвердилося пізніше, саме тітовські партизани ввіймали його в листопаді 1944 року). І нарешті з'явилась можливість — як нею не скористатися?

Я переконав його. Приїхали до Удіне, я зателефонував пані Де Цет. На другий чи третій день вона по нього приїхала машиною. Ми попрощалися: "До побачення, друже, у вільній Україні або Бог знає де..."

Зустрітись нам довелося вже після війни, і він розповів свою подальшу долю. Через християнських партизан у Північних Альпах він вийшов на англійський десант, передав наші папери. (Як доля крутить — ми шукали контакт у Трієсті, в Мілані, на Адриатичному узбережжі, а вийшло, що знайшли випадково у Кракові — бо фактично через Де Цета вийшли на зв'язок із західним світом).

Одного з тих англійських офіцерів Карпо зустрів аж через сорок років. І він десь з архіву приніс йому копію меморандуму, що його Карпо передав 1944-го. В ньому йшлося про Україну, про УПА, про мету нашої боротьби. Англійці, виявляється, всі ті папери тримали і ніде не показували — і наш голос, на жаль, не був почутий у світі. Тільки якісь спеціалісти від проблем українських, советських, може, їх бачили. Звичайно, боляче, що стільки часу, нервів, зусиль і навіть життів було покладено марно...

По війні у Римі відбувся парад, в якому брав участь і Карпо. Оскільки співвідношення італійських партизан було таке, що на одного некоммуніста припадало десять комуністів, то й помітні в тому марші були саме червоні хустки, зелені — на християнах — майже не було видно. Але вже як хто був з зеленою, то напевно — українець. До речі, там, у Римі, у травні, відразу по закінченні війни, Карпо таки нав'язав контакт з Ватиканом. Тоді до Риму прибув і Микола Лебедь із Загреба.

Рештки нашої команди "ОТ" під командою Кравтурста переселилися до маленького містечка коло Удіне — Джемоне. І там трьох хлопців — Ярослава Явного, мого швагра Володимира Винникова, львівського інженера Гайдамовського — ввіймали партизани і тримали два з по-

ловинною місяці. Комісаром того загону був один з трьох росіян, скинутих на парашуті. Але вони мали клопіт не від них і не від італійців, а від поляків, що повтікали до партизанів. Вони були не червоні, але ненавиділи українців, ставились до них як до найбільших ворогів й інших намовляли не довіряти їм і зневажати. Нашим хлопцям не давали зброю.

Загадковою смертю там загинув Явний. Стояв на варті, решта грали в карти. Почули вибух, прийшли, а його розірвало гранатою. Чи це випадково сталося — гранати висіли на ремені, може, розгортав кожуха та зачепив; чи наклав на себе руки, тяжко сказати. Його урочисто поховали, а російський політрук вголосив промову про сина далекої України, який прийшов в Італію воювати з німецькими фашистами...

Гайдамовський і Винників пізніше втекли з того загону і прийшли до нас у Трієст.

ЯК ВРЕЦЬОНІ ПОТРАПИТИ ДО ІТАЛІЇ

Десь наприкінці вересня — на початку жовтня я приїхав до Відня. Там дістав контакт до Братіслави, до Лебеда. Він дав мені на підмогу зв'язкового між Братіславою й Трієстом, між Віднем і Трієстом — ту панну Наталку, з якою я стрічався ще у квітні 1944-го в Кракові. Йій винісав фальшивий паспорт і звозив у Трієст, щоб показати дорогу. З Наталкою Ковалінською ми разом поверталися й назад.

Я одержав нове завдання від Миколи Лебеда: завести до Італії ще одного чоловіка, замість зниклого безвісти Мировича. Цього разу ми подорожували разом з Свєном Врецьоною, добре знайомим мені ще з Хусту, з часів Карпатської України 1939 року. Він як член МГВР мав бути на Заході головним представником українського визвольного руху, що діяв на два фронти: проти німців і проти більшовиків.

Врецьона приїхав до Відня з Братіслави на умовлену годину. Знову ми скористалися тою легітимацією, бланк якої я вкрав ще у Львові. Наклеїли знімок, поставили печатку — все найкращим чином.

Ми мали їхати не інакше, як військовим поїздом-експресом. Тож я не хотів ризикувати і вбрав його у війсь-

кову форму — віддав йому одну із своїх двох. А оскільки він був нижчий від мене на цілу голову, то виглядав у ній досить кумедно, як добрий вояк Швейк. Рук не видно було з рукавів, плечі висіли, шапка мало не налазила на очі — напхали її папером. Але що мали робити? Іншого виходу не було.

Сіли в поїзд, і я попередив його, що на випадок контролю — з ним не знайомий. Не попадати ж нам обом в руки жандармів. Він погодився. Жандарми проходили — нічого не питали, нікого не зачіпали. Тільки-но заглядили Врецьону — як він сидів у кутку — відразу: "Sie sind Wehrmacht?" ("Ви з армії?") — "Так". — "Попрошу показати папір". Він добре володів німецькою мовою. Пронесло.

В Триєсті Врецьона оселився разом з Прокопом. Вирішив діяти тільки через торговців, бізнесменів. Я дав контакти — мав їх цілу купу — до тих, що міняли, купували долари, а найважливіше — до Барсаліно, всесвітньовідомої фірми капелюхів, яка продавала свій товар у Швейцарію. І Врецьоні з Прокопом вдалося ще до закінчення війни, взимку 1944—45 року з півдня Італії перейти до Швейцарії. Але їм катастрофічно не пощастило — там їх інтернували, тримали в таборі. І в тій ситуації тяжко було що-небудь зробити.

ПРОВІДНИКИ ОУН — НА ВОЛІ

Наприкінці жовтня 1944-го я покинув Італію і вже більше туди не повертався. Поїхав до Відня, потім до Братіслави — провіттував Лебедю про наші справи. Двічі був у Кракові на контакті з о.Гриньохом.

Тим часом відбулася важлива історична подія. Стара́ннями отця Гриньоха було звільнено з концтабору Заксенгаузен першу групу наших політичних діячів: Степана Бандеру, Ярослава Стецька, Андрія Мельника, Тараса Бульбу, Володимира Стахова, Юрія Лопатинського, Осипа Тюшку, Романа Ільницького, Романа Спольського, Дем'яна Кордубу, інших — всього близько двадцяти чоловік (о.Гриньоха попередньо пустили до берлінського концтабору на розмову з Бандерою — то взагалі був одинокий випадок за історію війни). Після того звільнили ще півтора десятка людей, серед них і мою сестру Марію.

По моєму приїзді з Італії вони тимчасово були інтерновані в таборі для переміщених у місті Егер (чеська назва Хеб) у Судетах (тоді воно належало Німеччині, потім — Чехословаччині), де була повітряна база, летовище. Вони були під контролем СС. Жили в порожніх бараках. Про те я довідався від Миколи Лебедя.

До них поїхав Василь Охримович — розповісти про те, що діялось в Україні, про демократизацію ОУН, УГВР тощо. Я також швиденько написав собі папір і подався туди. (То, думаю, було в перших числах листопада). Знайшов бараки, оточені колючим дротом, на подвір'ї побачив Спольського і Кордубу. Гукнув. Спольський потримав дріт — і я заліз до табору. Там зустрів Бандеру, Тюшку, брата Володимира, Лопатинського. Стецька вже не було. Василь Охримович саме збирався від'їздити. Ми попрощалися.

Я жив у таборі дві доби. Теж докладно розповідав про все, що знав. Про Третій Надзвичайний збір, про зміну ідеології, структурні зміни. Що головною нині є УГВР і що прийшла маса нечленів ОУН — колишніх червоноармійців, офіцерів із східних земель, з армії УНР, з польської армії, так що УПА стала загальноукраїнською національною армією, підпорядкованою УГВР. Більшість це прийняли: "Що ж, будем тепер демократи".

Багато говорив з братом. Від нього довідався, як відбулося їхнє звільнення, якого добився отець Гриньох від імені УГВР. Німці вже більше не окупували Україну і хотіли діалогу. Гриньох погодився, але в разі, якщо спершу звільнять наших політичних в'язнів. Німці дозволили Гриньоху говорити з ними в Заксенгаузені. Він домовився, що їх відпустять без жодних умов.

Мек розповів, що Степан Бандера прийняв зміни в ОУН і багато хто прийняв, але були й такі, що їх відкидали. Сказав також, що через тиждень вони будуть у Кракові. Так що я можу їх знову навідати.

Мій брат був обдертий, черевик без підошов. Я віддав йому свої, поїхав до Відня в його черевиках і все боявся, щоб ніхто не завважив, у що я взутий. У Відні можна було купити їх на чорному ринку, але я мав ще одну пару.

Я повернувся у Відень до дружини, а потім, звичайно, подався на Краків, куди вже прибули всі з Егера і звільнені з Освенціма: Степан Ленкавський, Лев Ребет, Микола Климишин, Ярослав Рак, інші.

Євген Спольський влаштував прийняття (з ним я подружив у 1944-му, в нього зупинявся, через мене, власне, його й арештувало гестапо, але мав щастя — прийшли і звільнили більшовики). Запросив свого шкільного товариша Ребета, Ленкавського, мого брата — душ 20. Мене послали на чорний ринок купити пару пляшок горілки, вудженку — дець на 20 тисяч злотих, що на той час варто було понад 100 доларів, — то були шалені гроші. Так ми відсвяткували їхнє повернення з довголітньої тюрми, бо сиділи три роки — від вересня 1941-го по жовтень 1944-го.

Я знову повернувся у Відень, бо фронт валився, більшовики наближалися до Будапешта, треба було перевезти дружину. Знайшов їй помешкання у римо-католицького священика, в Ленгау, біля Зальцбурга. Ми з тим австрійцем вранці зустрічалися і дискутували про ситуацію в світі. Я зрозумів, що він також слухає радіо з Лондона, тож почали слухати разом. Він мав у пивниці і вино, і сидр — яблучний сік з легким алкоголем. Отож ми попивали, слухали радіо і говорили абсолютно на всі теми. Тут можна було жити спокійно, далеко від бомбардувань, до того ж зручно — поруч з Ленгау була залізнична станція Фрідбург.

Остання моя поїздка до Кракова була досить цікавою. Потрібні були вже інші документи, старі не годилися. Якраз у Відні зустрів Наталку, яка саме збиралася у Краків і мала дуже добрий папір — в ньому зазначалося, що вона везтиме особу, ім'я якої не може бути вказане з огляду на глибоку державну таємницю. Наталка запропонувала мені їхати на той папір. Сіли на швидкий поїзд, під контролем жандармів. Вони одвели нас в окреме купе і догідливо попередили, щоб у разі потреби до них звертатися по допомогу. Звичайно, після такої заяви я мусив поводитися з Наталкою по-джентльменськи і не вести жодних романів, а вона була прекрасна собою і порядна дівчина.

У Кракові я знов зустрівся з братом і з тим оточенням. Сплкувався з Юрком Лоштинським — поручником Каліпою, який був звільнений з табору також. Він 1906 року народження. На той час, у 1944-му, йому було вже 38. Два роки відсидів у Заксенгаузені. Місяць-два побув на волі і добровільно погодився стрибнути з парашутом в Україну — для зустрічі з Романом Шухевичем. У грудні німецький лі-

так скинув його, Чижевського (псевдо Демид) і радиста над Галичиною, і вони таки добилися до Шухевича.

В останній день перед відбуттям ми з ним бачились, розмовляли. Він взагалі був веселої вдачі, дуже приятельський, жвавий, а тут я завважив, що Юрко якийсь сумовитий, все наспівував свою улюблену пісню. Я думав: що з ним діється? Про те, що він тої ночі вилітав у Карпати, довідався постфактум.

То була друга половина грудня 1944 року. Советська армія стояла коло Тарнова, під Варшавою і Будапештом. Румунія і Фінляндія вже капітулювали. Не було як повернутися до Відня. Знайшли автомобіль, що їхав з Кракова через Татри до Братислави. Шофером був Міклош, зі мною їхали Роман Ільницький, Іван Урбан — той самий, у якого я колись брав циклостильовий папір, він став бізнесменом, торгував доларами і діамантами, воляняк Андрій Дольницький-Голубенко, офіцер УПА, зв'язковий до малярської армії.

Дорога була небезпечною — через Новий Сич, Карпати, Татри, де все вже було в руках польських партизан. Ми мали з собою автоматну зброю і кілька гранат. Але день був короткий, а ми вибралися понодні, тож на польсько-словацькому кордоні були, як зовсім стемніло. Німецька сторожа перевірила папери (звичайно ж, фальшиві), пустила нас на другий бік. В'їжджаючи в якесь село у Словаччині, ми заглядали цивільних з рушницями — то була сільська міліція, що контролювала всіх, бо в околиці з'явилися більшовицькі партизани. Нас привели до німецької команди. Наш офіцер УПА в малярській формі пішов на переговори — і все залагодив.

То відбувалось під саме латинське Різдво, може, 24-го. В селі ліпили вареники, готували різні страви. Там стояв малий відділ УПА, і я зустрів Ярослава Струтинського — чотаря УПА (нині він інженер у Чикаго). Переночували. Наступного дня рушили на Братиславу.

НАРОДЖЕННЯ СИНА. СУМНЕ Й СМІШНЕ ПОРУЧ

Раптом прийшла вістка з Відня, щоб я швидко їхав, бо в мене народився первісток — ще 21 грудня. Я сів на поїзд, і на місці довідався, що дружина в шпиталі в Зе-

кірхен. Пологи були тяжкі, ще й під час бомбардування. Одне крило шпиталю було розбите. Я приїхав 26-го або 27-го і за пару днів машиною австрійського священника забрав Муху з сином до Ленгау.

Син був слабкий, потребував спеціального молока і морквяного соку. Так тривало місяць. Потім все нормалізувалося, хлопець ріс швидко — день у день. Якийсь час, — хоч і були різні хвилювання, але ж такі приємні хвилювання, — я жив цілком нормальним, усталеним сімейним життям. Поруч — дружина, дитина. Священик — добрий приятель і співрозмовник по вечорах...

Але те затишшя для мене скоро минуло, бо я дістав нові інструкції від Лебеда — шукати можливості переходу до Швейцарії з боку Австрії — Форарльберга. Лебедь звів мене з Охримовичем, той — з Василем Болюхом, колишнім послом від УНДО до польського парламенту. Болюх мав двох синів: старшого Мирослава, котрий студіював у Відні, він був членом ОУН, колега Охримовича; і молодшого Юрка. Їхня родина втекла з Відня до землі Форарльберг, жила на самому швейцарському кордоні у Гогенемсі (дім стояв за півтора кілометра від кордону).

Я поїхав до них у Гогенемс зважити можливості переходу. А дорогою завернув до Цель-ам-Цілер, де були наші втікачі з Братіслави на чолі з моїм приятелем Омеляном Ортинським, зокрема Мирон Матвієвич, Іван Іляшевський. Вони мешкали в школі і мали повно харчів: солонина, м'ясо, ковбаса, смалець із шкварками і цибулею у величезних двадцятилітрових банях на молоко. Кажу дружині Ортинського: "Марино, я вмираю з голоду. Дай мені трохи смальцю". Вона дала мені літровий слоїк смальцю зі шкварками і буханець хліба. Я подякував і поїхав до Форарльберга — до Болюхів. І поки їхав, з'їв половину того слоїка.

А треба згадати, що перед тим, десь у лютому-березні 1945-го у Відні, дістав жовтачку. Я навіть не підозрював, але хтось подивився і сказав: "Гей, ти весь жовтий — руки, обличчя..." Я пішов до Зощука, він, щоправда, був хірург, але міг дати пораду. Зощик сказав, що жовтачку найкраще лікувати, розтявши живіт. "Але я вас так лікувати не буду..." — "Ну, то певно, — кажу, — бо тоді я вже нічим не зможу займатися. Лежатиму в шпиталі".

Він мені дав десять уколів сироватки по 10 кубиків і

наказав не їсти нічого жирного, ні масла, ні сала, і навіть м'яса. Тільки ярину. "Ну, звичайно, — кажу, — не їстиму, бо де я то візьму?" В Німеччині, у Відні тоді нічого було їсти — тільки капуста та гороховий суп. Зощик відповів: "Усе може трапитись. Але треба потриматися на діеті хоч тиждень".

Отже, я приїхав і кажу Мирославу Болюху: "Я мав жовтачку". Мирослав: "Тобі треба до лікаря. Піді до Богдана Мигалья". (Богдан — то старший брат Тараса Мигалья, що свого часу обливав болотом націоналістів у всіх львівських газетах). Я прийшов до Богдана і кажу йому жалібно: "Зощик вколов мені 100 кубиків сироватки і сказав нічого масного не їсти. Я кілька днів не їв, а це нажерся хліба із смальцем, бо вмивав з голоду". А він: "То ти оддаси Богу душу. Смалець — найгірша річ, яка може бути". Після тих слів я, справді, мало не віддав Богу душу зі страху, поки він не зробив мені аналіз і не сказав: "Знаєш що? Твоя жовтачка минула. Але я ще в житті такого не бачив — щоб жовтачку лікували смальцем".

КОЧЕГАРИ МИМОВОЛІ

Отож я мав простежити кордон на предмет переходу до Швейцарії. Виходило, що ситуація безнадійна. Щоправда, на другий бік ходили шмуґлери. Але мене попередили, щоб я не шукав до них контакту, бо всі вони агенти, доносики. Їх використовували як своєрідний магніт — дозволяли шмуґлювати, вести чорний бізнес для того, щоб до них чіплялися справжні втікачі, яких вони віддавали в руки гестапо.

До нас приїхав також Мирослав Прокоп разом з Анкою Прокопович. Ми з Юрком Болюхом показали йому кордон — і він пересвідчився, що тут його перейти практично неможливо. Слідом з'явився дивитися кордон Ретчук, який на Карпатській Україні також працював у відділі "Архів" коло Врецьони. Вони разом поверталися до Відня. Ситуація виглядала як безвихідна.

Тим часом вже евакуювалась Братіслава, повтікали всі наші біженці. Лебедь з групою — Степаном Ленкавським, Омеляном Антоновичем, Іваном Бутковським — поїхали в Загреб. Інші переїхали в австрійський Тіроль у Альпах — до Цель-ам-Цілер. Жили там у школі. Решта

перекинулась у Відень і Мюнхен. У Відні перебували Ярослав Стецько, Лев Ребет, Дарія Ребет.

Бандера, який після звільнення разом з гетьманом Павлом Скоропадським, Андрієм Лівницьким — президентом УНР в екзилі, та Андрієм Мельником — головою ОУН, під наглядом німців жив у Ваймарі, переїхав до Інсбрука.

Німці створили власовський комітет, що носив офіційну назву Комітет визволення народів Росії, і вимагали, щоб до нього увійшли й українці. А українці відмовлялися на тій підставі, що не бажають знову будувати Російську імперію. Тільки Музиченко особно увійшов до того комітету, але він нікого не представляв.

Тоді німці постановили створити окремий український комітет. І він був створений нарадою чотирьох провідних українських лідерів — Бандерою, Мельником, Лівницьким і Скоропадським. Охрестили його Український національний комітет, і головою, за згодою всіх чотирьох патронів, став генерал П. Шандрук.

Сьогодні націоналісти в тому не признаються. Найбільше того стидаються прихильники Бандери, а тим часом Бандера став хрещеним батьком комітету, очолюваного Павлом Шандруком — головнокомандувачем армії, яка воювала на боці Німеччини і складалася, зокрема, з дивізії "Галичина".

Але що було, те було. Така історична правда. А, як знаємо, *Historia est Magistra Vitae* (історія є вчителька життя) і хто не вчиться на помилках, буде їй далі ті помилки повторювати.

Правдоподібно, Бандера і втік з Ваймара, щоб ухилитися від німецького контролю. Він жив в Інсбруку під чужим прізвиськом. Ним опікувався Омелян Ортинський, котрий приїхав з Тіролю. Він і знайшов Бандері з дружиною Славою житло в старім готелі над Іном коло переходового мосту.

Ортинський мене повідомив, що Бандера в Інсбруку і хоче зі мною говорити. Я саме повернувся з Гогенемса у Відень, часто навідував дружину з сином — допомагав, давав гроші на життя. І Муха, звичайно, була рада зайвий раз переконатися, що я живий, не сиджу в криміналі. І священник — він розумів, що я працюю на якусь антигітлерівську справу, — вже не дивувався, що я щотижня або через два тижні з'являюсь у них.

Пам'ятаю, з Бандерою ми зустрілися 18 квітня 1945

року. Він сказав мені, що війна ось-ось закінчиться (те я і сам бачив, бо вже американські війська взяли Нюрнберг, більшовики — Відень), а група Лебеда в небезпеці, не може вирватися із Загреба. Просив допомогти їм виїхати до Австрії.

Я погодився — з тою умовою, що він допоможе моїй дружині переїхати в Цель-ам-Цілер, оскільки більшовики вже під Лінцем. Бандера відповів, що не може цього зробити. І тут я вперше розсердився на нього: він міг мене вислати до Загреба, це 600—700 кілометрів на схід, де близько советські війська, і не хоче когось організувати допомогти моїй дружині. Я подумав: "То цілковите свинство — як можна людину, що має дружину і сина, послати на певну смерть і не заопікуватися її сім'єю". Власне, то була і не опіка, просто треба було перевезти її на якихось 150 км. Бандера сказав: "Ти мушиш це зробити сам!" — "Гаразд. Але сам я в таку далекую і небезпечну подорож не поїду. Треба, щоб, як пропаду, хтось, принаймні, подав вістку, що сталося".

Я довго не міг заспокоїтися: ну як Бандера відмовив допомогти жінці з дитиною переїхати з небезпечного місця в безпечне? Вперше в мене увійшов сумнів і розчарування щодо свого провідника. Я вважав, що він повіся зі мною безсовісно.

Але гаразд. Я ще мав приятеля Івана Дубаса, з яким зустрічався в Маріуполі. Попросив його виручити. Він як сердечний, добрий чоловік з радістю погодився.

Отже, я міг з легким серцем вирушати в дорогу. Бандера дав мені в напарники свого ад'ютанта Міклоша, який віз нас із Кракова на Словаччину, і сказав адресу Лебеда — на Єлачіплац, неподалік загребського магістрату.

Всі тікали на захід — йшли перевантажені поїзди, люди сиділи на дахах, на сходах, а ми 20 квітня поїхали на схід через Зальцбург, Шпітталь, Клафенфурт, Марбург (Марібор). Я ще мав додаткові завдання: зокрема у Марбурзі, зв'язатися з офіцерами Галицької дивізії Богданом Підгайним, який був засуджений разом з Бандерою і Лебедем 1934-го, або Малецьким і сказати їм, що війна скінчена. Після договору американців з більшовиками Галицька дивізія може потрапити у советський полон, тому негайно треба вирватися звідти, маршем рушити на Захід і здатися англійцям.

Та інструкція була цілком логічна і реальна. Підгай-

ний, старший офіцер, який мав великий авторитет і повагу, легко міг її втілити в життя і врятувати людей.

Приїхавши до Марбурга, я ходив і придивлявся до дивізійних знаків. Зустрів солдата, який мав лева на комірці. Заговорив до нього українською мовою: чи він не з Галицької дивізії? — “Так”. — “З якої частини?” — “Зенітна артилерія”. — “Хто твій командир: німець чи українець?” — “Українець”. — “Де він є?” — “Отам, на горбі”.

Там якраз ладували вантажні авта і стояло пару гармат. Підійшов ближче, побачив Романа Гаєцького, свого колегу з Перемишльської гімназії. Розговорилися. Розповів йому, що шукаю Підгайного. Він каже: “То нелегка справа. Але тут поблизу є Володимир Керод — командир сотні зв’язку. У його віданні всі телефони, він легко може зв’язатися з Підгайним і переказати, що треба”. Гаєцький обіцяв мені те зробити через Керода.

Домовились з ним зустрітись о четвертій пополудні на мості. В призначену годину ми з Міклошем були там. Чекали, крутилися, ніхто не прийшов. Німці охороняли всі мости — боялися саботажників. А Міклош ще мав у кишені українсько-англійський словник — вчив мову. (Ще ми тоді, пам’ятаю, купили газету і прочитали, що в Америці помер Рузвельт. Значить, міркували, може зміниться політична ситуація). Одне слово, довго ходити було небезпечно.

Ми згаяли цілу годину. Я вирішив забиратися. Пішли на станцію, сіли в нічний поїзд до Загреба. На ранок зупинились над річкою, біля заваленого мосту. Перейшли через кладку на другий бік і вже іншим поїздом їхали далі. Невдовзі і той поїзд став біля нового кордону — Гітлер прилучив шматок Югославії до Німеччини, на південь від Марибора. Ми чекали, що буде далі. Ніякої комунікації. Нарешті над’їхав локомотив, машиніст погодився нас узяти до Загреба, якщо кидатимемо вугілля до печі. Що мали робити? Приїхали чорні, мов каменярі, і зразу пішли на водотяг помити обличчя.

Лебедь примістив нас в готелі “Еспланаде”, де мешкали інші члени закордонної місії — Степан Ленкавський, Іван Багрянний, Олекса Сокіл, Іван Бутковський, Омелян Антонович, Славко Заревич — ад’ютант Лебеда, Іван Гірний — шофер Лебеда, колишній шофер митрополита Шептицького. Ще там були Люба Комар, Михайло Андріюк.

Сокіл всіх наших вчив (і мене також) грати в бридж

(бо американці й англійці грали в бридж). Але ніхто не вмів добре грати, навчилися тільки карти в руках тримати. Їсти ходили в ресторан під ратушею “Градські Пудром”. Там смачно годували.

Андрій Івахнюк, що скінчив студії в Загребі і був лідером місцевої української громади, та його дружина — лікар у госпіталі — влаштували літературний вечір Івана Багряного. Прийшли студенти, місцеві люди — всього було чоловік сто. Пам’ятаю, Багрянний прекрасно читав свої вірші і розповідав про ситуацію в Україні під німцями. Він мав великий успіх.

Тим часом надбігло вже 30 квітня і треба було щось вирішувати. Я вистарався папери для родини Лебеда — дружини, тещі і доньки, але Лебедь вичікував. Ми дискутували, хто прийде до Загреба. Івахнюки мали контакти з хорватськими політиками і передбачали, що тут напевне будуть англійці, після висадки у Трієсті. Я мав інформацію, що Рузвельт, Черчілль і Сталін поділили Європу надвоє по лінії Щецин — Трієст. І виходило, що Загреб належатиме до советських впливів. Лебедь більше вірив Івахнюкові, і ми не рухалися з місця.

ДОРОГА В ГОРАХ

Нарешті мені урвався терпець, і одного дня я йому сказав: “Я не лишаюся з вами і не чекаю на англійців, бо вони сюди не прийдуть”. Тоді Лебедь скликав нараду. Я знов повторив, що вертаюся в Австрію, до дружини й сина, і не вірю, що сюди прийдуть альянти — тут будуть тітовці і більшовики. Бутковський, Багрянний, Андріюк і Люба Комар вирішили їхати на Захід. Решта разом з Лебедем залишилися чекати на альянтів.

Отже, 3 травня ми розійшлися. Багрянний, Андріюк і Люба Комар пішли окремо. Бутковський сам — попередньо поїхав ще раз поговорити з Галицькою дивізією до Марбурга. І я — сам. Мабуть, останнім поїздом, який виїжджав із Загреба, я дістався до Марбурга, там пересів на інший — в бік Клагенфурта. Але залізничну колію захопили тітовські партизани, так що на місце я не доїхав. Мене підбрало якесь авто з втікачами. Дорогою ми бачили розбиті машини — сліди бою з тітовцями. Ми мали щастя опинитися там через пару годин після нього.

Так, десь трохи пішки, десь машиною, я пробився у безпечніше місце. Над'їхав трактор — тяг причепа. Я попросив двох солдат, що сиділи в кабіні, взяти мене з собою. Ми поволі-поволі рухались і нарешті заїхали на австрійську територію десь на старому кордоні. Там ночували. Вранці прийшла вчителька і повідомила, що Німеччина капітулювала. Отже, то було 8 травня 1945 року.

Солдати, які мене везли, мали відрядження їхати на північ. Я їм радив: "Ви з Дюссельдорфа, маєте бензину на цілий рік (мабуть, бочок десять двохсотлітрових) — їдьте на захід". Вони мотали головами: "Ні, відрядження..." Ми розійшлися.

Я знову йшов пішки. Скрізь був порядок, дисципліна. Генерал стояв на роздоріжжі, керував рухом і всім радив: "Їдьте на захід, там американці, англійці. А в той бік не їдьте, бо там скоро будуть більшовики. Всі накази анульовані". Біля нього затримувалися авта, і можна було у якесь заскочити. Вантажівкою я доїхав до станції південніше Зальцбурга. Сів на поїзд, купивши квиток за пару марок. Опинився, здається, в Бішофсгофені, звідки вузькоколійною колійкою дістався до кордону земель Зальцбург і Тіроль. Там поїв трохи супу в ресторані — сама юшка і п'ять горохів. Але й це було добре, бо вже дві доби крихти в роті не мав.

На стіні побачив мапу. Подивився, що можна йти через гори — десь на висоті 1.600 — 1.800 метрів був проемик на Тіроль. А гори високі — до трьох тисяч метрів. Пішов дорогою вгору. Назустріч мені рухались різні люди, схоже, звільнені з полону, — французи, австрійці, новозеландці. Вони несли на руках якесь барахло, чоботи. Я подумав, що, мабуть, нагорі щось пограбували. Справді, нагорі стояв будиночок, коло нього один чи два авта і повно колишніх вояків — в різних уніформах. То був будинок прикордонної німецької сторожі, в якому містився магазин з військовим одягом. І всі його грабували. І я пішов грабувати також. Напхав у наплечник шкарпеток, вовняних і грубих, сорочок і добрі військові черевки. Ті наплечники не мали ременів, то я зробив їх із сорочки — з рукавів. Ну, думаю, прийду додому хоч з якимсь майном, а не голий-босий. Бо я йшов без нічого, мав тільки трохи грошей у кишені, годинник, ручку і свої легітимації.

Отож розбагатів на грабунку. Ще до якоїсь кімнати одні не пускали, а другі пхалися силою. Там, як виявилось, був шоколад, цигарки і горілка. Я взяв трохи цигарок. Наладував повний наплечник і поманжав далі.

На самій горі стояла одна чи дві хати. Там дозволили спати, і, може, 20—30 німецьких солдатів спали просто на землі, бо було тепло. Одні з них йшли на захід, другі на схід — кожен додому. Я думаю, то була ніч з 9-го на 10 травня.

Я був дуже змучений, але рано встав і йшов далі до річкою на долину, бо мусів вийти на Цель-ам-Цілер — туди, де мала бути моя дружина. Сили не мав тягти наплечник, хоч і шкода було кинути. Пішов вбік від стежки, викопав яму, засипав листям, постарався запам'ятати місце і сказав собі: "Прийду додому, трохи відпочину, наберусь сили й вернусь".

Німці, що йшли з долу назустріч, попередили мене: "В Цель-ам-Цілер американці і тут, як зійдеш на долину, американський стояк для контролю". А один сказав: "Я бачу, маєш "пелікана" (дорогі ручки фірми "Пелікан") і годинник у тебе висить на ланцюжку — сховай, бо заберуть". Я подякував, сховав. Справді, на самій долині стояв джип. на ньому — двоє американців. Вони мене не зачепили.

Я зайшов у село. То і було Цель-ам-Цілер (Цель — село, Цілер — річка, значить, Цель на Цілері).

Отже, мені треба було сім днів, щоб перейти дорогу від Загребя. Власне, то короткий час як на такій великій шмат дороги — як поїзди не ходять.

Жінка моя мала бути десь з другого боку, а на цьому мешкав Роман Бігун. Я знав, що він у німецького бауера дістав квартиру. Вирішив по дорозі зайти до нього спитати, чи тут моя дружина і де квартирує.

Зайшов у сіню і чую — хтось бубонить. Став під дверима і слухаю. Розмовляють по-українськи. І — не вірю власним вухам — голос моєї Мухи. Розмова така: "Пані Мухо, не журіться, може, ваш чоловік не пропав. Може, він живий і колись прийде". А вона: "Ні, я не журюся. Я знаю — він прийде. І скоро". Виходить, Бігун її заспокоює, а вона й не думає журитися. Я мало не вмер від сміху. І на тих словах розчиняю двері й кажу: "І він уже прийшов. Він тут". Сцена була, мов у кіно. Але, справді, я то не вигадав.

Дружина жила за річкою в школі. Ми перебули там пару ночей, спали долі. Потім я пішов шукати якесь помешкання. І знайшов. Сама господиня (чоловік на війні), взяла нас до себе, аби щось собі виміняти, бо грошей не хотіла. Ми змогли їй дати трохи дукру (згодився!). Жити нам у неї було добре — в селян взагалі було що їсти, а головне, мали молоко для дитини.

Неподалік знайшли собі житло Омелян Ортинський з дружиною, яка була приятелькою моєї Мухи ще зі школи у Львові. В сусідньому селі жили Урбан з дружиною й дітьми, а також молодша сестра Миколи Лебеда і Зиновій Пеленський — член УГВР. Він знав англійську, то заходив до американців щось для нас вистарати. Може, десь через тиждень до Цель-ам-Цілер добралися Багрянний, Андріюк і Люба Комар. *Семанка*

Мені треба було зустрітися з Бандерою — та як дістатися до Інсбрука? Американці забороняли їздити, перекрили дороги. Але з гір до головної лінії залізниці кружляла маленька вузькоторова. Ортинський раз поїхав і сказав, що там можна взяти військове американське авто до Інсбрука.

УКРАЇНСЬКА КОЛОНІЯ В ІНСБРУКУ

В перші дні червня ми з Ортинським цю можливість реалізували. Я розповів Степану Бандері про результати моєї подорожі в Загреб: Лебедь лишився і подальша його доля мені не відома. (Може, по 2-3 місяцях — правдоподібно, в серпні 1945-го — дійшла вістка, що Лебедь із своїми супутниками — дружиною, Степаном Ленкавським, Славком Заревичем, Іваном Гірним — пробралися до Риму).

Якось — випадок! — на вулиці мене зачепив чоловік на ім'я Стах Книга. Сказав, що знає мене віддавна (а я його не міг пригадати), має в Інсбруці мешкання й, як хочу, може взяти до себе. Завів мене на Гайлігенгайштрассе, 8 — гарний невеличкий будинок, на першому поверсі прекрасне мешкання з трьох кімнат, лазничка, кухня. І найкращу кімнату він виділив мені. Я був надзвичайно зворушений і дуже йому дякував.

Вже невдовзі я переправив свою дружину з дитиною до Інсбрука, і ми зажили в зручних умовах — газовий

обігрів, тепла вода. Тільки в кімнатах не опалювалось, добре пам'ятаю, що ми купили собі електричний обігрівач.

Десь в той час — влітку 1945-го — одружився Осип Тюшка, приятель Бандери ще з гімназійних часів, зі Стрия. Як я вже говорив, його дружиною стала красуня Наталка Ковалінська, з якою я їздив до Італії, з Відня до Кракова. Весілля було в ресторані. Головним старостою був Бандера, він прийшов з дружиною. Були запрошені і ми з Мухою, Омелян Ортинський з дружиною. Здається, був Михайло Андріюк. Не пригадаю всіх.

Пам'ятаю, оскільки ми з Мухою мали гарне житло з лазничкою, а Бандера і далі жив у готелі, його дружина Слава, що товаришувала з моєю, приходила до нас прати білизну.

Семанка Бандера дав мені вказівку скликати сходини членів ОУН, щоб вибрати собі керівництво. Це був перший крок до демократизації, бо досі виборів ніяких не було — всіх призначали згори. Зібралися Володимир Білинський — львівський студентський лідер, з дружиною, Омелян Ортинський, Іван Урбан, Наталка і Осип Тюшки. Пам'ятаю, Бандери не було, тільки його дружина. Я головував. Ми вибрали провід, а мене вибрали головою проводу на Інсбрук і околицю, Володимира Білинського — заступником, Омеляна Ортинського — скарбником. Вирішили видавати бюлетень під редакцією Білинського — він сам був поет.

Багрянний при зустрічі запитав, чи правда, що були збори. Кажу: "Так". — "А чому ви мене не запросили?" — "Я питав Бандери, — відповідаю. — Він сказав: "Багрянний — не член ОУН".

Іван попросив організувати йому зустріч з Бандерою. Я організував — сам на сам. І він був дуже невдоволений тією розмовою. Натомість коли Бандера запропонував створити в Інсбруці Український допомоговий комітет, то саме з його ініціативи головою того комітету обрали Багряного. Адвокат Росляк став його заступником, Клим — учитель з Чортківщини — секретарем. Ми мали досить гостру сварку на зборах і мусіли добре постояти за своїх кандидатів.

Крім Українського допомогового комітету, який почав свою роботу у напіврозвалену будинку на Аніхштрассе, 4, в Інсбруці діяло Братство святого Андрія під егідою

священиків. Його очолював отець Гірняк. Та організація дістала дозвіл поїхати на церковний збір до Риму.

Інсбрук був під контролем американців. Військовим референтом у справах втікачів в Інсбруку був американець українського роду Ковалишин з Пенсильванії. Він знав українську, і з ним легко було спілкуватися. Коли ми створили ще й студентську громаду, яку очолив Володимир Білинський (високо на горбі знайшли віллу Бланка, яку вивільнило німецьке військо), вдвох з Білинським пішли до Ковалишина просити затвердити студентську громаду і віддати під неї віллу. Він погодився і написав нам ордер. Ми, раді, пішли її подивитися. То був величезний будинок, мав дві просторі зали — в кожній могла поміститися сотня людей, і багато кімнат, де могли б мешкати студенти. Все оглянули і виявили, що частину вілли окупували звільнені з полону советські солдати.

Ми з Білинським показуємо їм ордер від американської влади, а у відповідь: “А, пашлі ви вон!” Ми про те доповіли Ковалишину, він зателефонував до військової поліції, наказав, щоб поїхали з нами і весь дім передали під наш контроль.

Приїхали на джипі із здоровим сержантом, який знав польську (тож могли з ним порозумітися), ще двома солдатами і шофером. Але ті росіяни і з сержантом говорили так само, як із нами. Він не мав сили їх вигнати, і ми повернулися ні з чим. Ковалишин нас заспокоїв: “Вони скоро заберуться — поїдуть додому. Доведеться трошки потерпіти. Ви ж не хочете, щоб Америка почала війну з Советським Союзом за ту віллу?” Ніхто з руськими не хотів заводитися.

Не було ради, ми зайняли три чверті будинку і намагалися з ними співіснувати. І навіть торгувати. Вони займалися бандитизмом, грабунками, мали кілька крадених автомобілів. Нам потрібен був легковий. І я вирішив у них купити. І купив — за півтори пляшки горілки. Але на нього треба було ще документи — дозвіл і реєстрацію від американської військової команди (у нас було одне величезне авто — амбулянс — з дозволом). Ми дістати їх не могли, бо не мали доказу власності.

Вдалося вкрасти дозвіл, приліплений до шибки якоїсь машини на вулиці. Але знов проблема — бракувало бензину. Хтось сказав, що в Цель-ам-Цілер у солдатів можна купити бензин. Ми з Міклошем, нашим шофером, і

двома солдатами поїхали туди. Пішли нажити бензин, а як повернулися, авто вже не було. Коли ми амбулянсом вертали назад, у рові побачили наш світло-сірий “Фольксваген”, перевернутий і побитий. Так та пригода і скінчилася.

По якомусь часі, думаю, в липні, руські забралися геть, і весь дім два роки був до нашого розпорядження. Ми проводили тут збори, літературні читання, лекції. Хоч добиратися туди було не дуже легко, бо стояв він високо на горі, але ми всі тоді були молоді...

Відбувся новий поділ Австрії, десь з кінцем липня американці пішли і мали прийти французи. Ми шкодували за добрим контактом з Ковалишином. А як його мати з французами, коли ми не знаємо французької мови? Нас врятував мій старший перемишльський колега Рудик Коченаш (його дружиною була моя товаришка ще з народної школи Стефа Кіцька). Рудьо скінчив університет у Бельгії, в Левені, і говорив по-французьки.

Кілька днів не було жодної влади, крім, звичайно, австрійської адміністрації. А в Ландеку — в горах, яких 70 кілометрів на захід від Інсбрука, американцями був організований український табір — під опікою УНРА (Американського державного фонду). З Ландека приїжджали до нас на збори, ми туди передавали нашу літературу — Білинський видав уже кілька номерів інформаційних бюлетенів ОУН.

Тож ми подумали, що, оскільки УНРА мав у таборі свої магазини з якісними, добрими харчами і військо пішло геть, треба тим скористатися. Ми з Дубасом взяли два мішки і поїхали в Ландек. В таборі була колона вантажних машин під командою мого приятеля з Кракова Євгена Спольського. А його старший брат Ярослав був командантом табору. Ми прийшли до Євгена з проханням допомогти дістати трохи харчів. Євген порадився з Поліщуком, який завідував магазинами. — кажуть: “Ми не можемо вам дати мішок, бо побачать, що крадемо, і матимем неприємності. Але можемо дати ціле авто. Заїде військово авто, якщо Ярослав погодиться позичити трак і, нібито за наказом американців, візьме продукти”.

І завантажили нам цілу машину — 600 пачок, в кожній — консерви, папіроси, шоколад, цукор і т. д. — на 2 тижні для малої родини: і ми привезли до комітету на розподіл українським біженцям харчі. Шофер і його по-

мічник грошей брати не хотіли, а попросили по 10 пачок — то було багато більше, ніж гроші, бо одна пачка коштувала, мабуть, тисячу марок або й більше. Ми їм дали. І трохи, може, пачок з 50, завезли в інше місце — щоб було для наших членів ОУН по пачці.

Отож ми з Ясьом Дубасом зробили добре діло, бо багато наших біженців сильно бідували.

Коли в місто прийшли французи, а ми прагнули нав'язати з ними добрі стосунки, студентська громада організувала спільну вечірку. Дещо про те є у Леоніда Мосендза, який також жив у Інсбруці, був прихильником ОУН. Ми з ним приятелювали. Французи нам дозволили відкрити студентську кухню, студентський ресторан. Все йшло добре.

Десь поблизу Інсбрука жив Юрій Клен (Освальд Бургарт). В Інсбруку з великим успіхом пройшов його літературний вечір. Публіка, і я зокрема, із захватом слухала, як він читав велику поему "Попіл імперії".

Іван Багрянний також мав літературний вечір. І знову був великий успіх, як у квітні в Загребі. Публіка його любила, він умів гарно виступати. А крім того, непогано малював, був автором кількох упівських листівок, робив шкідливі.

Але Багрянний вирішив покинути Інсбрук. Бандера, видно, здався йому людиною вчорашньою, яка не пережила тих демократичних змін, що відбувалися в Україні під час боротьби з фашизмом і більшовизмом — двома тоталітарними режимами. Я думаю, разом з Юрієм Лавріненком вони нелегально пішли до Німеччини.

Скоро ми дізналися, що там він створив свою партію — спеціально для людей зі Східної України, бо фактично ОУН була галицькою партією, хоч під час війни переросла своє галичанство і стала загальною, всеукраїнською, і в ній вже грали роль багато українців зі сходу — як Йосип Позичанюк, чи двоє киян: Василь Потішко — член УГВР та Кирило Осмак, якого вибрали головою УГВР. Були воліяки: Ростислав Волошин, два брати Бусоли; Іван Вовчук з Нікополя, професор Борис Андрієвський, інші. Тобто ОУН розбудувалася, але тут, в Інсбруку, складалося враження, що вона повернулася назад до галицького типу загумінково-провінційної націоналістичної партії.

Не диво, що Іван Багрянний зі своїм широким світоглядом і степовою українською натурою не зміг знайти міс-

ця в тій організації. Він пішов у Мюнхен, звідти десь до Ульму і там організував своїх побратимів. Я думаю, найбільшу роль біля нього грали Іван Майстренко, Григорій Костюк, Юрій Лавріненко, Роман Паладійчук — галичанин, він був добрий видавець, організатор, колишній директор "Дешевої книжки" у Львові, тож відразу заснував в Ульмі видавництво.

Так почалася нова доба в історії української політичної думки. Постає партія, котра репрезентувала східних українців. Це була ліберально-демократична партія із соціальною домішкою, бо Іван Майстренко і Григорій Костюк були за переконаннями соціал-демократи. До них, здається, ще пристали Борис Левницький, Михайло Турчманович. Почали видавати газету, мали великий успіх в організації людей.

А ми, так би мовити, революційні націоналісти, націоналісти-демократи, котрі прибули з України, я вважаю, зазнали великої втрати, що позбулися такого здібного чоловіка, як Іван Багрянний. Думаю, в тому вина Бандери. Степан Бандера взагалі звужував діяльність і відвертав всі здобутки революційної боротьби під час німецької окупації в Східній Україні, взагалі в усій Україні, назад — до вузького галицького націоналізму.

Братство імені святого Андрія, знов діставши дозвіл від влади — тепер уже французької, — послало своїх представників до Риму на розмови з Ватиканом. Пам'ятаю, поїхали отець Юстин Гірняк — старший брат Юзя Гірняка, актора з "Березіля", Юрій Герман, Іван Кедрин-Рудницький. Може, місяць їх не було. Повернулися з новими ідеями, з новою інформацією, бо й досі ми не мали жодних контактів зі світом, не вільно було писати листи, влада запровадила ембарго на цілу Німеччину: ніде не приймали пошту. Тож ми їм дали із собою велику кількість листів — щоб відправити з Італії.

Та делегація мала розмови з єпископом Іваном Бучком, він організував їм зустріч з тодішнім кардиналом Тіссераном — префектом східних церков у Ватикані. Через ту делегацію ми одержали листи від Миколи Лебедя і групи, яка прорвалася із Загреба до Риму.

Ми ще послали нашого зв'язкового до Мюнхена — нелегально перейти через Альпи і подивитися, що там діється. Виявляється, там також було організоване гро-

мадсько-політичне життя, створена ліга політичних в'язнів, почали виходити газети. Здається, саме з Мюнхена до Інсбрука прибув Антонович.

ДОСВІД ПЕРЕМИЩЕНЬ ПО ЄВРОПІ ЗРОСТАЄ

Я скористався з того, що тепер уже в Тіролі була суцільна французька зона, і поїхав з Інсбрука на швейцарській кордон — до Гогенемса, зустрічався з Болюхами і з Ахиллом Хребтовським. Запросив їх до себе. І Мірко з Ахиллом приїхали. Хребтовський — тоді ще студював медицину — мав із собою акордеон, добре грав, виступав з українськими піснями на вечірці студентської громади, на яку були запрошені французи.

Пізніше я ще їздив до Форарльберга подивитися, чи можна звідти перейти до Швейцарії — нам потрібен був контакт з Євгеном Врецьоною. В маленькому готелику, де жив Богдан Мигаль і з ним його брат Тарас (той самий борзописець, що закидав болотом усіх; він був на еміграції, потім повернувся до більшовиків — не знаю, з якої причини), зібрався на вечірку. Ще з нами були Іван Дубас, Гай-Головко. Пили горілку, жартували, оповідали політичні анекдоти, взагалі говорили про політику — і так до півночі. Раптом до брами готелю застукали: "Поліція!"

Я з поліцією ніколи не хотів мати справи, то відразу пішов в другу кімнату і вискочив у вікно, знову скориставшись своїм девізом: не дивися, не шукай, а втікай, як можеш. Пішов до Болюхів. Тим часом усіх присутніх там арештували, кілька днів тримали в криміналі, і була небезпека, що їх віддадуть більшовикам, бо тоді американські війська в Ульмі почали силою віддавати їм наших людей. Ми поговорили з австрійцями, ще з кимось — і за 3—4 дні їх усіх випустили. По тому виникла підозра (не знаю, чи виправдана), що це була робота Тараса Мигала разом з Гаем-Головком.

У Гогеменсі я зустрів чоловіка (ім'я якого сьогодні не пригадую), що знав дорогу через гори до Швейцарії і саме збирався туди. Він пішов і приніс вістку од Євгена Врецьони. А ще привів до Інсбрука Ростислава Шульгина — сина професора Олександра Шульгина, котрий був

міністром закордонних справ в уряді УНР і представником екзильного уряду УНР в Парижі. Ми в Інсбруку розмовляли з Ростиславом, зустрічалися з ним Степан Бандера й інші оунівські діячі. Шульгин розповів про світову політику, ситуацію в Швейцарії, Євгена Врецьону і Романа Прокопа, котрі були інтерновані, аж поки не скінчилася війна. Коли їх випустили на волю, вони в Швейцарії нав'язали контакти з польським середовищем: з поляками-емігрантами, представниками дипломатичної служби, зокрема з українофілом паном Стемповським, а через нього — з визначним політичним еміграційним лідером Юзефом Чапським у Парижі, письменником і дипломатом.

Ростислав Шульгин побув трохи в Інсбруці, і ми вирішили йти до Швейцарії разом в супроводі мого знайомого з Форарльберга. Ми йшли з містечка Блюденс на південь — в гори, де був легкий перехід через Альпи Айзентор (Залізна Брама). На долині листя вже пожовкло, але зеленіла трава, світило сонце. Стояла ласкава тепла осінь початку жовтня 1945 року.

До вечора мали добратися до будиночка німецької прикордонної сторожі біля маленького озерця. Під вечір, на підходах до двох тисяч метрів (Айзентор мав висоту 2.200 метрів), побачили сніг. Нашу стежку попереду геть засипало, так що не знали, чи не втратимо орієнтацію. Але якось з Божою допомогою дійшли до хатки.

Вона була замкнена з усіх боків. Мала зелені віконниці. Крізь вибиту шибку розчепили гачок, залізли досередини. Там усе було, як у доброму господарстві, — ліжка, пічка, дрова, вугілля і навіть трохи картоплі — може, кілограмів десять. Ми затопили піч, нагрілися, поїли, попили чаю і, змучені довгою шестигодинною дорогою, міцно заснули.

Вранці мали повз озерце перейти до Залізної Брами і приємним спуском — з озера на долину струмував потічок (він, напевно, і вибив ту Браму поміж двома скелями) — по камінцях, якими текла вода, спуститися, може, на яких 20—30 метрів, а далі попід гору стежкою навскоси дійти до села.

Встали рано. День чудовий, сонячний, небо чисте, бездонне. Ні голосу, ні звуку. Тиша дивовижна, кришталева, здається, відчуваєш, як дзвенить повітря. Гори, небо, сонце — і ми самі у цьому величезному, фантастично красивому просторі... Але треба рушати. По снігу краєм озера

зайшли до Залізної Брами і побачили, що на долині лежить сніг. Але скеля заступала стежку і не видно було, чи вона засипана, чи ні. Бачили тільки вимите каміння під потоком.

Йти треба було боком — бо інакше вода падала б просто на нас. Але збоку лежав високий сніг. Що робити? Звичайно, потоком йти легше. Ми так і пішли. Вода летить на голову, за шию... Швидко змокли, тож сіли просто на сніг і якимось боком з'їхали вниз. А там побачили, що рухатись далі неможливо — великий шар снігу, до півметра, лежав скрізь і стежки не було. Навмання йти небезпечно, бо з боку гори легко можна було потрапити в провалля. Мусіли вертатися.

І то була найбільша біда, бо вгору рухатись можна було не інакше, як по каміннях під потоком води. Ми видряпалися вже мокрі до нитки. Хутко побігли до нашого будинку, увійшли в такий самий спосіб, як і напередодні. Затопили піч і сушилися. І вже сиділи там до ночі і до наступного ранку, міркуючи, що ж робити, адже Ростіку Шульгину треба на другий бік.

Вранці добре оглянули територію і вирішили повз озерце йти на захід — спуститися вниз легким схилом, полониною. Лагідним сонячним днем згори той шлях виглядав недовгим, може, кілометрів чотири-п'ять. У хатці було дві пари спеціальних чобіт для снігу, що одягалися на черевиків, — пога ставала вдвічі-втричі більшою. І ще знайшли сітку, схожу на тенісну ракетку, її прив'язували до черевиків, щоб не потонути в снігу.

Ми по черзі протоптували дорогу, тому що першому було найважче. А поруч дикі кози з великими круглими рогами, ніби дражнячись, насміхаючись з нас, легко і весело стрибали з каменя на камінь, тоді як ми брели тяжко і поволі. І ті кілька кілометрів, які за нормальних умов можна перейти за годину, ми подолали, мабуть, за цілих п'ять. Але таки вийшли на ту галявину, вкриту снігом. А що сонце добре пригрівало і земля ще була тепла, то сніг почав зсуватися. Виникла нова небезпека — опинитися під лавиною, тож перечекали, доки він трохи зсунеться, щоб іти по траві, до тієї частини галявини, де сніг уже не рухався і загрози лавини не було. Нарешті тим схилом ми дісталися до села.

Шульгин звідти зателефонував до Женеві, Врецьоні, і домовився, що ми зачекаємо його тут, бо далі йти було

небезпечно. На другий чи третій день приїхав Врецьона. Ми сіли з ним удвох і дуже довго говорили — і про політику, і про Степана Бандеру — як він повертає назад, до донцовського режиму. Врецьона дав мені листи до УГВР, до Бандери. Повідомив, що є дозвіл зустрічатися на самому кордоні в Гогенемсі, тож домовились про можливу зустріч там за місяць і про те, щоб надіслати до нього листи через Український Червоний Хрест у Швейцарії, очолюваний Євгеном Бачинським — старим емігрантом ще з Першої світової війни.

На тому розійшлися. Ми разом з моїм провідником із Форарльберга вернулися на гору і рушили тою ж дорогою, якою прийшли сюди. Сонце за три дні розтопило сніг, так що зворотний шлях був багато легший і безпечніший, принаймні з південного, швейцарського, боку. Ми прийшли до знайомого будинку сторожі, відпочили, переночували і стали спускатися на долину. Нам трапилось ще одне озеро, а біля нього — старий готель. В ньому й заночували — на одному матрасі спали, другим укривалися, але відпочили і вранці легко марширували на долину.

Настрій був пречудовний, ноги самі несли серединою дороги, і от коло самого Блюденса нас зупинили австрійські жандарми. Перевірили папери — а ми мали австрійські документи, — але таки запідозрили, що ми йдемо зі Швейцарії, і привели нас до французької жандармерії. А французи нас заарештували і посадили до концтабору в Блюденсі, де було пару сотень чоловік, більшість яких — німецькі нацисти. Решта — двадцять-тридцять голландських нацистів, двоє-троє швейцарців, котрі нелегально переходили кордон, певно шмуґлери, і ми — двоє українців.

Хоч режиму страшного не було, але діймали холод — було вже, мабуть, 10 жовтня — і голод, тому що їсти давали дуже мало.

Нас вислали на роботу — будувати дорогу. Кидали, розбивали каміння. Поруч було поле з бараболею, ми ходили її красти і варили. Марокканці — солдати з французького батальйону, що нас охороняв (офіцерами були французи), дивились на те поблажливо. Навіть дозволили накрасти яблук з кухні.

Якимсь ми ходили подвір'ям, намагаючись зігрітися, і я угледів коло дроту кремезного здорованя — знайомого

студента-медика зі Львова, здається, на прізвище Филипівич. Я гукнув його, попросив, щоб він знайшов у Інсбруці Івана Дубаса і повідомив, що я тут сиджу голодний. Також дав завезти Дубасові тисячу франків (боявся, щоб їх у таборі бува не вкрали), попередивши, що то — власність організації.

Через два дні — яке щастя! — з'явився Ясьо з чемоданчиком, а в ньому солонина, консерви, хліб, цукор. Ще привіз вітання від дружини: "Вона не переживає. Сказала, що, може, наука тобі буде, що знов посадили, — вже перестанеш ризикувати життям". Звичайно, Муха зовсім не раділа з того, що мене запхали за дріт, сперсердя сказала. Але їжу передала і ми з моїм колегою добряче попоїли...

Я просив Яся Дубаса, щоб він розповів про халепу, в яку я потрапив, Коченашеві, який працював перекладачем при французах, — може, допоможе вийти з табору. Ясьо повернувся до мене за яких чотири-п'ять днів і сказав, що Рудьо Коченаш обіцяв клопотатися.

Тим часом до табору привезли ще двох арештованих українців: один з них — нині відомий професор Омелян Прицак, другий — молодший від нього Роман Волчук. Вони також, як і ми, ходили до Швейцарії, і їх так само, як і нас, спіймали австрійки.

Тільки ми з ними поговорили, як прийшов сержант і закликав мене й мого приятеля до французької команди. Там — приємна несподіванка — сидів Коченаш. Він підписав якийсь папір — і нас звільнили. Ми сіли на поїзд і поїхали до Інсбрука. Так закінчилась моя ескапада до Швейцарії. Мій досвід ходження і їздження по Європі — нелегально, без паперів, без паспортів і віз — все збагачувався.

Ну, дякувати Богу, все скінчилося благополучно. Жінка тішилася, що я живий, але мала добру можливість мене насварити.

Я прозвітував Бандері про розмову з Врецьоною, він порадив з того, що маємо контакт, що одержав листи.

Але, як виявилось, той Филипівич не віддав гроші, одержані від мене, — скажемо відверто, вкрав або хотів вкрати. Тоді ми з Ортинським поїхали до Форарльберга і розшукали його. При мені він уже не міг брехати Ортинському, що жодних грошей від мене не брав. Ми стали вимагати повернути гроші. Ортинський взагалі розхо-

дився: "Ти з нами не жартуй, бо ми тобі руки і ноги повіриваємо..." Той: "Добре, добре..." Пішов приніс тисячу франків — ті самі, пом'яті. Мені від душі відлягло, бо ситуація для мене так була неприємна.

ПРИГОДА НА МИКОЛАЯ

У грудні 1945-го австрійці вирішили міняти валюту, бо досі в Австрії ходила німецька марка. Вони запроваджували свої, австрійські шилінги і міняли на кожного 600 марок. Нас у родині було троє, отже, ми могли міняти тільки 1800 марок. Решта дві тисячі, які я мав, пропадали. Аж тут приходить Дубас: "Ще маєш гроші?" — "Маю". — "Я знаю місце, де за марки можна купити горілку. Хочеш?" Ну, звичайно, хай краще горілка, ніж мають пропасти. Він приніс дві пляшки — а було вже напередодні Миколая, близько 19 грудня.

І раптом з Відня приїжджає Микола Дейчаківський — один із зв'язкових Лебеда, з яким ми вдвох незадовго до закінчення війни їздили на швейцарський кордон — з Відня через Інсбрук до Гогенемса, Дорнбірна і аж до Ліндау, далі над Боденським озером.

І муніу сказати, що такого відважного молодого чоловіка — він був молодший від мене років на п'ять, міг мати тоді 19–20 літ, — я не зустрічав. По прибутті в Інсбрук я послав Миколу до німецької команди, щоб на нашому військовому папері, де зазначалося, що розшукуємо людей, які при наступі розбіглися, додатково дописали, що ми їдемо до Ліндау. То була карколомна, ризикована справа — йти до німців з фальшивими паперами по дозвіл.

Інший би побоявся, а він пішов. Довго я на нього не чекав. Повернувся за півгодини з новим папером на подорож до Ліндау. Ну! Ми так сміялися: приїхали з фальшивим, а вернулись зі справжнім. Я його похвалив, працювати з ним було просто задоволення.

То був десь лютий-березень 1945-го. Ми приїхали в Дорнбірн, але там не було де заночувати. Готелі всі заповнені, і навіть наш добрий папір не міг зарадити. (Гогенемс і Дорнбірн — то були центри текстильної промисловості, мали волоконні фабрики). Ми знали, що там містився український робітничий табір, в якому були Ро-

ман Борковський і Микола Семанишин — обидва члени ОУН, а комендантом — адвокат із Золочева Михайлів.

Попросилися переночувати, і нам відповіли: нема місця. Що робити? Пішли ми з Миколою цілу ніч сидіти на станції. На ранок з'явився якийсь молодик, заговорив до нас по-українськи. З усього виглядало, що він або поліцай, або детектив, або донощик до гестапо. В кожному разі, ми з ним мали гостру розмову, прогнали його, щоб не пхав носа до чужих справ, а самі також забралися до Гогенемса, бо зрозуміли, що на наших п'ятах може бути гестапо.

Після тих оглядин кордону Дейчаківський нелегально переходив границю з французами з розвідки, їх піймали і посадили до віденської тюрми. Прийшли більшовики — і всіх звільнили. Йому тяжко було вирватися з советської окупаційної зони, і аж під Миколая він приїхав до Інсбрука і прийшов до мене.

Я, звичайно, був безмежно радий зустрічі. Ми відсвяткували його звільнення і прибуття разом з подружжям Ортинських, Ясьом Дубасом, господарем нашого мешкання — Стахом Книгою. Тож горілка дуже згодилася.

На вечірці найбільше напився Стах Книга. Раптом наш господар заходить до кімнати з револьвером у руці. Виглядає, він мав схованку в туалеті, де тримав револьвер. Всі зацікавилися. Дубас каже: "Спокійно. Я вмю з п'яними говорити". Підходить до нього і лагідно так звертається: "Слухай, сховай револьвер. Ти ж не дрілиш. Я знаю, ти не будеш стріляти". А той: "Я — не буду?" І просто в Яся. Але поцілів йому не в груди, а в рам'я — тоді ми носили такі піджаки, що мали плечі з вати, то якраз прострелив ту вату, а шкіру навіть не зачепило. Але в хаті був постріл. Всі настрашилися, а найбільше — сам Стах Книга.

Треба сказати, я тоді теж добре випив і вже спав, і мені навіть наснилося, що стріляють. Аж ні, будить мене жінка: "Вставай, тут стріляють". Слава Богу, не було жодного клопоту. Тільки Книга з револьвером утік. Спимо всі, нервуємо. Кажемо його дружині: "Марусю, там мороз. Іди шукай за своїм Стахом!" А вона: "Чого я буду шукати? Він побіг без піджака, в самій сорочці — змерзне і прийде до хати. Дідько його знає, де він є..." Вона не журилася. А ми теж не знаємо: чи сміятися, чи плакати?

До рана його не було. А як прийшов, відразу віддав мені револьвер: "Я вже більше його в руки не візьму".

Отож так пройшло 19 грудня — зустріч з Миколою Дейчаківським. Нині він лікар у Клівленді, має трьох синів. Один з них працював на державній службі у Вашингтоні, ще один — славетний бандурист.

Але мушу про того Стаха Книгу розповісти докладніше. Він мав приятеля на ім'я Стефцьо, різника. Їх обох вивезли на роботу до Німеччини, і вони опинилися в Інсбруці. Стах працював у якійсь винарні, знав задній хід до неї і крав вино. Мав дві бутлі — п'ятнадцяти- і двадцятилітрову. Тож не раз і нас частував.

А Стефцьо нелегально торгував. Скуповував у німецьких бауєрів свиней і продавав людям м'ясо. Ми також купили в нього два чи три кіля свинини. Але він був добряга і сам приносив: "Пані Мухо, підсмажте гуляш". І всіх нас пригощав першорядним обідом. То було незле — їсти м'ясо і запивати смачним червоним вином.

Обидва оповідали про свої подвиги ще в часи Гітлера. Той дав наказ карати на смерть за грабунок під час бомбардування, але вони на те не зважали і грабували при кожному нальоті. Брали з магазину макарони, масло, сухарі, різне, та до хати нічого не носили, а закріпали десь у розваленому будинку. А тепер, як по війні минуло два місяці, зносили ті продукти додому. Раз притягли 25 кілограмову пачку масла.

Завдяки Стаху і Стефцю ми мали краще життя. Ці прості люди з добрим серцем стали нашими добрими приятелями. Я радів, що моя дружина і син не бідують. Але то, на жаль, тривало недовго. Французам сподобалося наше мешкання, і 1 січня 1946 року вони нас звідти викинули. А між тим Стефцьо і Стах дістали його цілком законно, бо коли на Інсбрук наступали американські війська — в останніх днях квітня або 1 травня, — вони озброїлися рушницями і стріляли по есесівцях, що відступали. Американці увійшли — наші хлопці вийшли з рушницями і були героями. Австрійки потім хвалилися, що то вони стріляли по СС — австрійське підпілля, а те підпілля — то були Стефцьо і Стах. Американці, як люди практичні, їх нагородили: подарували великий радіоприймач (і ми мали можливість постійно слухати радіо і знати, що в світі діється) і те елегантне помешкання.

ЗУСТРІЧ У ЗЕФЕЛЬДІ

Колп 1 січня 1946 року ми опинились без даху над головою, Стах і Стефцьо пішли до бараків для біженців під Інсбруком, а ми з дружиною і сном — у Зольбад-Галль — за шість кілометрів од Інсбрука, де в старому готелі знайшли добру велику кімнату за невелику плату. І мешкали там аж до мого в'їзду в Америку. До Інсбрука щогодини йшов трамвай, так що жити було зручно, але за переїзд треба було платити шилінгами, а грошей бракувало...

Тим часом Степанові Бандері знайшли прекрасне житло у ліштарському селі Зефельд на північ від Інсбрука, де і готелі, і вілли (поруч німецького кордону, з другого боку якого — німецьке містечко Міттенвальд). Бандера розташувався на цілому поверсі вілли. Там оселилися також його охоронець Михайло Андріюк, шофер Міклош, секретарка-машиністка Марічка. (Пізніше вона вийшла заміж за Гарабача, зараз живе у Мюнхені, має четверо синів. А в той час її любився Славко Заревич — ад'ютант Лебеда, який тоді ще був в Італії).

У Зефельді також мешкав інженер Михайло Кравців зі Стрпця (його донька Марта вийшла заміж за Барабаша), Юрій Герпч — доктор права, скінчив Львівський університет, докторат захистив у Празі (він женився на Христі Колессі, доньці Миколи Колесси, віолончелістці).

Наприкінці грудня з Італії до Інсбрука прибув Микола Лебедь разом зі Славком Заревичем. Вони нелегально переходили кордон через Бренер Пас і просили, щоб я їх завіз до Степана Бандери. І я їх завіз. Пригадую, це було відразу після Нового року, може, 4-5 січня. Ми сіли грати в бридж. Як я вже розповідав, ще в Загребі мусіли опанувати ту гру, в яку грали всі дипломати і західні діячі. Отже, грати сіли Микола Лебедь — не вмів, я — також не вмів, Бандера — грав так само, як і ми, і Володимир Горбовий (який був адвокатом Бандери на процесі у Варшаві, по тому лишився в Україні, в УПА, був діячем УГВР, працював при Романі Шухевичі, який послав його разом з Лопатинським до Польщі на переговори з Армією Крайовою; у війну був у Варшаві, шукав контактів з американською амбасадой, нелегально пробився через кордон і з'явився в Інсбруку).

Такі з нас були гравці. Я грав з Лебедем, Бандера з

Горбовим. Нам карта не йшла, і ми ліцитували. А програти не хотіли. І Лебедь не хотів програти, і Бандера не хотів. І так ми сиділи до четвертої ранку. І все програвали — то одні, то другі, або переліцитувалися. На ранок пішли спати, а після сніданку — кататись на лежачках. Я вмів їздити на лежачках ще з Перемишля. А Бандера і Лебедь не вмів і весь час падали, тож довго та забава на снігу не тривала. Повернулися до хати. І спочатку Лебедь мав довгу таємну розмову з Бандерою, а потім окремо з Горбовим. Так само і Бандера окремо з Горбовим. Так що цілий день пішов на дискусії.

І ми між собою говорили про минувшину. Славко Заревич розповідав про подорож із Загреба в Клагенфурт до англійців, Андріюк — як він марширував з Багряним до Інсбрука. Так що ми собі розмовляли, вони собі. Про що вони говорили, я не знаю до сьогодні. Але, напевно, то не була добра розмова — ні Лебедь, ні Бандера не були здоволені. Виглядало, що мова йшла про УГВР, ОУН, про керівництво. Скінчилося тим, що мене попросили завезти Горбового на кордон, де ми попередньо домовлялися зустрітись з Врецьоною.

Одну таку зустріч в Гогенемсі я вже мав і побачив, що то можливо — французи перевіряли папір і пускали на другий бік, швейцарці також пускали до найближчої ресторації, і там можна було сидіти і дві, і три години і розмовляти.

Поїхали. Пригадую, тоді падав дощ. Ми довго йшли до кордону і вернулися мокрі. З Врецьоною приїхав поляк Стемповський, якому Горбовий мав оповісти про контакти УПА з Армією Крайовою, що в них він брав участь. Ті історичні переговори офіційно провадив Лопатинський з капітаном Армії Крайової Голембійовським, тоді навіть було укладено якийсь договір і підписано документ.

Після зустрічі Горбовий повернувся до Зефельда і нарікав, що ми не дали ні таксі, ні авта, а мусів іти пішки. Але всі ми ходили пішки, я ходив пішки не два кілометри, як тоді, а багато більше. І, замість бути вдячним, він усе бурчав: мовляв, яка то дипломатія?.. Ну, нічого.

Горбовий, не попросившись ні з ким, зник з Інсбрука невідомо кудп. Бандера мене питав, чи він мені щось говорив — нічого. І ніхто не знав, що з ним стало — пропав безвісти.

Скоро справа вияснилась. Горбовий, мушу тут сказа-

ти, мав дві жінки — був жонатий в Галичині на доньці якогось адвоката і мав чешку у Празі. Ніхто донині не знає і не буде знати, чому він тоді пішов у Прагу, де його на квартирі у другої жінки накрило НКВД чи СМЕРШ. Вже по якимсь часі ми довідалися, що його арештували чекісти і завезли в Україну. Він сидів у більшовицьких тюрмах аж до звільнення — у 1985-му чи якимсь році. Отже, така правдива доля Володимира Горбового — адвоката із Долни.

То є історична довідка про події, які відбувались у першій половині січня 1946 року. Досі про них ніхто ніде не згадав.

ЗАКОРДОННІ ЧАСТИНИ ОУН

Не пам'ятаю точно, мабуть, десь у лютому я вперше по закінченні війни пішов до Німеччини. Навідав брата, дізнався від нього про нові події довкола проводу ОУН.

Десь 20 лютого відбулася перша нарада провідних членів ОУН, здається, вона проходила на мешканні Богдана Рибчука. На тій нараді створили нову формацію — Закордонні частини ОУН.

Як розповідав мені брат, в ній брали участь три групи: перша, старої ідеології і твердої руки, вождівства на базі донцовщини, — Бандера, Тюшка, Микола Климишин; друга, нейтральна, — Лебедь, Гриньох, Прокоп, — всі троє члени УГВР; третя, найбільша, — Володимир Стахів, Лев Ребет, Дарія Ребет, Іван Бутковський, Зиновій Марцюк, Василь Охримович і Ярослав Рак.

Можливо, я когось обминув, не знаю. Але знаю напевно, що були якісь великі внутрішні незгоди — між Бандерою і Охримовичем, якась дуже небезпечна сварка. Виглядало навіть, що Бандера хотів дати наказ застрелити Охримовича. Такі чутки кружляли між нашими людьми.

Отже, створили ЗЧ ОУН і мали вибрати провід. Від найчисельнішої групи, де були Ребет і мій брат, ставилась пропозиція обрати голову і провід. Бандера вважав, що має бути вибраний лише провідник (не голова проводу), який сам сформує провід. Нейтралні не приставали ні туди, ні сюди. Тривали гострі дискусії, відбувались драматичні сцени — Микола Климишин вклякав на коліна і казав, що Бандера є півбог; сам Бандера запевняв,

що має надзвичайну силу, провидіння, яке не відомо звідки приходить. На що Ярослав Рак відповів: "Стефко, ми ходили разом до школи, і ніколи не було видно, що ти володієш якимись надзвичайними силами. Що ти нині тут оповідаєш нам свої байки?!"

По тривалих сварках і дискусіях мусіли дійти компромісу — що вибирають голову проводу, який сформує провід сам, і конференція його затвердить; а також буде обрано контрольну комісію і суд.

Отже, нині треба ствердити: вна за те, що ЗЧ ОУН не постали як демократична організація, падає на нейтралів. Вони могли перерішити справу, якби прилучилися до групи сімох — і тоді було б десять проти трьох. Нейтральним був, хоч і не входив до тієї групи, і Яр Стецько. На думку брата, він тому посів таку позицію, що сподівався на програш Бандери і таким чином резервував собі місце на голову проводу ОУН.

Бандера відразу скористався із свого виграшу і до проводу не взяв жодного, хто голосував проти нього, жодного, хто хотів демократизації ОУН. У провід увійшли Тюшка, Климишин, інші, що його підтримували. Лише головою контрольної комісії зробив Мека — мого брата, і головою суду — Ребета.

Так почався поворот назад — до вождівства, монопартиї, тоталітаризму, провідницької системи, антидемократії.

Все те відразу після наради розповів мені мій брат, і згодом те підтвердили Зенон Марцюк, з яким я заприятелював (псевдо Улас, він був скарбником ОУН), та Іван Бутковський — полковник УПА. І після того все так само підтвердив Василь Охримович.

Лев Ребет зі своєю дружиною вели окрему лінію. А Ярослав Рак пізніше перейшов на сторону Бандери. Така була ситуація в ОУН у лютому 1946 року.

Повернувшись до Інсбрука, я відразу поїхав на швейцарський кордон — передати гроші для Врецьони. Він вимагав фінансів на прожиття, а також на заняття політикою і зв'язками. Я йому розповів про останні події, і він з того був страшенно невдоволений, бо так само стояв на базі демократії.

Подальші події розвивалися скорим темпом. Бандера призначив проводи в різних країнах Європи і повислав

людей: до Франції — Вітошинського, Нестора Процика, Тетяну Терлецьку, Павла Шевчука; до Німеччини — Володимира Дейчаківського; деякі поїхали на студії в Бельгію...

Бандера оточив себе політичними в'язнями вересня 1941-го, які не брали участі у революційній боротьбі, не переживали жодних духовних змін, законсервувавши в собі свої старі позиції ще зі Студентського дому — з 1934 року. Ми так і казали: політика тридцять четвертого року студентського напрямку донцовщини. До них належали і Євген Лозинський, і Володимир Дейчаківський, і ціла плеяда.

Шефом Служби безпеки Бандера зробив Мирона Матвієйка, а СБ на Німеччину очолив Іван Іляшевський — цей був з нами, був крайовик і пережив усі революційні перетворення в краю. А решта — то консервативного типу націоналісти, які мало розумілися на міжнародній політиці, а ще менше на програмі політичного діяння. Знали тільки одне, проповідуване Донцовим: що має бути сильна влада в одних руках.

Мені все те не подобалось також, і, повернувшись до Австрії, я офіційно зрезигнував з поста провідника ОУН, бо не погоджувався з поворотом до старої політики. (Великою шишкою Бандери був Осип Тюшка, і я не знаю, кого він призначив на моє місце). Я сказав, що хочу займатися організацією молоді зі Східної України, і мені порадили переїхати до Німеччини, що я і зробив — навесні 1946 року.

ОРГАНІЗАЦІЯ СУМУ В НІМЕЧЧИНІ

За дорученням Бандери мені дали зелене світло на створення нової молодечої організації — не на противагу Пласту (який у Німеччині вже існував і був своєрідною елітарною організацією), а з іншою метою — охопити молодь зі Східної України, яка вийшла з концтаборів, а також дітей втікачів, на більш широких, демократичних принципах.

Ми провели нараду, в якій брали участь Ярослав Рак (якого Бандера зробив референтом у провіді ЗЧ ОУН), Іван Вовчук — як представник Східної України, я і ще хтось, не пам'ятаю.

До першого оргкомітету, який благословили Бандера і Рак, було обрано Самійленка, котрий змінив прізвище і став Олекса Калинник, і ще одного киянина. Нашим духовним опікуном мав бути Іван Вовчук — член УГВР, за фахом учитель, колишній директор десятирічки, здається, в Нікополі.

Перший осередок я організував у Аугсбурзі, другий — в Рефенсбурзі. Потім поїхав до Корнберга — то був табір в Центральній Німеччині, коло Касселя, на кордоні між англійською й американською зонами. І там сталася найцікавіша історія. У Корнберзі я зустрів двох своїх хлопців — Володьку Козельського з Донбасу, котрий змінив собі прізвище на Грінченко (я думаю, то прізвище його мамі), та Івана Чухмару з Дніпропетровщини — він став Ігор Чайковський. Вони мені жалілися, що тутешня ОУН цілком інакша, ніж та, в якій працювали зі мною в 1942--43 роках.

Справді, у Корнберзі було багато людей малоінтелегентних, колишніх в'язнів концтаборів, вони не пережили еволюції революційного мислення, яку пережили ми в Україні.

Я їх заспокоював, що все напевно зміниться. Ми провели збори, на яких більшість була з табору. Секретарював молодий Скрипник — Ярко. Головував на зборах Слободян — він був і головою табору. Я виступив із доповіддю про організаційну систему Спілки української молоді (СУМ). Запитав, чи хто хоче вступити до неї. Ніхто не обізвався. Спитав удруге. Мовчанка. Тоді встав Слободян і сказав: "Я зголошуюсь бути членом СУМу". І відразу всі в залі піднесли руки.

Я зрозумів, що в таборі диктатура і Володька з Ігорем говорили правду — керували ними підготовки, бо жоден з них не мав навіть скінченої середньої освіти.

Ще я там зустрів Миколу Кравчука, який був у підпіллі в Кобеляках, а потім, влітку 1942-го, переїхав до Дніпропетровська, і восени я відправив його до Галичини. Він був чоловік ліберальний, але великого впливу в таборі не мав.

Крім того, в тому таборі діяло СБ і мало дуже сильну каральну руку. Шефом СБ був такий Котельницький, також колишній в'язень. На ньому лежить відповідальність за смерть кількох людей, а пізніше так сталося, що вбили навіть Ігоря Чайковського, 23-літнього героя підпілля

з Дніпропетровщини. Коли я звідти повернувся до Австрії, одержав листа від Володьки: "Пропав безвісти Чайковський. Мене те саме чекає. Приїжджай рятувати".

По тому той Котельницький приїхав до Америки, і десь наприкінці 50-х — на початку 60-х я пару разів бачив його у Нью-Йорку. Він повернувся до Радянського Союзу добровільно і працював там у КГБ.

Отже, я зорганізував відділи СУМу. Ми провели перші збори, де вибрали першу управу — представників трьох відділів, я був організаційним референтом, на голову і заступника обрали двох людей зі Східної України. Не пригадую прізвища першого голови, а заступником став Олекса Калинник з Дніпропетровська. Ми мали надії, що наша організація успішно розвиватиметься, але так не сталося. Після гострого конфлікту зі Степаном Бандерою СУМ перейшов на партійну підбудівку до молодечого ОУН і став суто тоталітарною організацією. Я звідти пішов.

То був один з моїх найбільших неуспіхів. Вийшло, що я утворив організацію, яка згодом стала діяти проти засад демократії і проти мене самого. Пізніше вони видали книжку про історію СУМу і не згадали ні словом, що то була моя ідея, моя організація і моя робота. Ну, та Бог з ними...

ДВА УГРУПОВАННЯ В ОУН

Я повернувся до Інсбрука. Жінка знову на мене нарікала, але я одержав пропозицію їхати до Франції і Бельгії. — всі знали, що маю надзвичайно спритну руку, відвагу, організаційний хист і можу скрізь пробитися, — провести деяку зовнішньополітичну роботу, оскільки я працював у референтурі зовнішніх зв'язків Миколи Лебедя. В ОУН наростало ідеологічне непорозуміння. Прокоп радив мені їхати, і я з тої пропозиції скористався.

Треба сказати, що з Мирославом Прокопом я теж кілька разів дискутував. Пригадую, влітку 1946-го ми їхали поїздом з Мюнхена до Аугсбурга — Прокоп, Стиранка і я, — і цілу подорож я сперечався з Прокопом, а Мирослав Стиранка (до речі, добрий журналіст) мені допомагав: що ОУН в короткий час відійшла від програми, яку виробила в боротьбі з німецьким фашизмом; від принци-

пів наших, за які ми боролися на Україні. Прокоп погоджувався: справді, так є, але що поробиш? Він не вважав, що треба боротися — можна з тим якимось жити. Але ж як жити, коли ОУН воювала за інше, а Бандера і його колежки, котрі вийшли з концтаборів, повертали до 30-х років?..

То був час, коли ОУН поділилася на два угруповання: крайовики — ті, що вийшли з України, і до них пристали кілька колишніх в'язнів, як мій брат і Лев Ребет; і решта на чолі з Степаном Бандерою.

Тут постало Закордонне представництво УГВР, президентом якого став Василь Мудрий, заступником — отець Іван Грицько, членами — удіст Зенон Пеленський, Микола Лебедь, Мирослав Прокоп, Василь Потішко — колишній есер, член Центральної Ради 1918 року, киянин, Василь Чуйко — волниак, Іван Вовчук, Омелян Логуш і Катерина Логуш, у Швейцарії — Євген Врецьона. Дуже діяльним у ЗП УГВР був Василь Охримович.

Але Омелян і Катерина (до заміжжя — Мешко) Логуші були відсторонені, переслідувані оунівською СБ, я думаю, вони обоє участі в засіданнях ЗП УГВР не брали. Проти Катерини вів справу шеф СБ Мирон Матвієйко — закидав її афентурну роботу, тобто службу більшовикам. Я свідчу, що про це він говорив мені особисто. Але думаю, що недовіра йшла від Степана Бандери, бо Логуші були ліберальні, демократи і проповідували ідеї, за які гинули люди в Україні і за які стали III Надзвичайний збір ОУН і платформа УГВР.

Така тоді склалась ситуація. Отже, Прокоп порадив мені їхати до Франції і я поїхав.

Це також була одна з моїх найбільших ескапад. Їхати ми мали в трьох: Павло Шевчук — волниак, колишній в'язень Освенціма, Ярослав Сидор і я. Павло мав бути за старшого, він уже нав'язав контакти з поляками, дістав польські довідки і відрядження з польської армії Андерса, яка служила при англійцях і носила англійську уніформу. В ній Шевчук уже їздив до Парижа.

Ми мали спеціальний відділ фальшування документів, яким провадив Олексик — привів його із собою на еміграцію Лебедь. Той Олексик пізніше скінчив таборіву школу в Інсбруці, протягом яких двох років — гімназію, а

ще двох — Український вільний університет. Я думаю, все то за допомогою своїх фальшивих паперів. І дістав докторат. Потім був професором і навіть деканом правничого відділу в УВУ, власне, будучи шефом бюро фальшованих документів.

Отже, він нам зробив документи — легітимацію польської армії і довідку, що їдемо у відпустку до Парижа й назад. Я зробив знімок — десь досі маю той документ, привіз аж у Нью-Йорк, — в береті з польським орлом. Поручник польської армії Євгеній Стахов.

Стояли останні дні червня 1946-го. Мали їхати американським військовим поїздом. Прийшли на станцію в Мюнхен. Ярослав Сидор, взагалі нервовий і боязливий, був дуже розгублений. У мене теж псувався настрій, бо недобре їхати з чоловіком, котрий не вірить в успіх. Він каже: "Йди спробуй, як зреагує військова поліція?"

Я сів у вагон і чекаю. Невдовзі до мого купе зайшов капітан американської військової поліції. Я йому показав свої папери, він глянув і щось говорить до мене по-англійськи — я не розумію ні слова. Тоді він показує на двері. Я вийшов з вагона і кажу: "Був капітан і вигнав мене". Хлопці питають: "Що він говорив?" — "Хіба я знаю, що він говорив? Вийди і все". — "Ти можеш пригадати хоч якесь слово?" — "Він повторював кілька разів якесь "тикет, тикет".

Шевчук вхопився за голову (він яких пару слів знав по-англійськи): "То значить квиток!" Ми зраділи. Швидко купили квитки. Я знову сідаю у вагон. За п'ять хвилин знову заходить той самий капітан: "Тикет!". Я виймаю. Він подивився: "Окей!" І все!

Я повернувся до хлопців: "Все в порядку. Він тільки й хотів, що квиток. Можемо їхати".

Посідали. За якийсь час до нашого купе увійшли двоє американських солдатів, і ми вп'ятох їдемо в бік Парижа. Мої приятелі нервували. Особливо Сидор, бо американці курять, а він, бідака, не має папірос. І ми з Шевчуком не маємо. Кажу: "Чекайте. Я розкручу папіроси". Згадав, як мене вчив король злодіїв з Кавказу Володька, з яким разом сиділи у львівській тюрмі в 1942-му. Він казав: "Як хочеш щось украсти, треба сховати від людських очей". Американці курили кожен свої. Один поклав пачку "Кемел" на маленьку полицку коло вікна. Я попросив переглянути ілюстрований журнал, яких вони

мали кілька, і, подивившись, поставив його на ті папіроси. За Володьчиною наукою. Чекаю, що буде далі.

По якомусь часі прийшли кондуктори і попросили тих, хто їде до Швейцарії, пересісти у задні вагони, бо в Аугсбурзі поїзд розчеплять. Ми залишилися на місці. Американці сказали нам: "Гуд бай!" Лишили мені журнал і пішли. Тоді я піднімаю журнал: "Колеги, маєте папіроси!" Хлопці: "Ти вкрав!" — "Як?! Я не крав. Просто я так зробив, що вони лишили!"

Хлопці сміялися і, задоволені, курили. Ще американці залишили помаранчу. Я поласував помаранчею, а потім пішов по інших купе: там знайшов 2—3 папіроси, там пачку, ще помаранчу — позбирав і приніс. Чуємо, йде німець-залізничник і лається, що американці нічого не лишили...

Доїхали до Франкфурта. Там трохи відпочили — повечеряли у військовому ресторані, взяли кілька помаранчів на дорогу. Сіли на поїзд до Парижа.

Нарешті доїхали, і були такі раді, що, зловивши таксівку, відпружилися і почали говорити між собою українською: "Ну, слава Богу!.." Аж тут обертається шофер: "Ви розговариваєте по-руські?" — "О, но, ми поляки". І сиділи вже мовчки.

Зайшли до Борнса Вітошинського. Чекали кілька днів. В Парижі зібралася чимала група українців. З Америки приїхав Володимир Галан — голова ЗУДАКу (Злученого українського американського допомогового комітету, що опікувався втікачами). Галан збирав представників усіх закордонних українських комітетів і організацій. З Австрії приїхали адвокат Михайло Росляк і Юрій Герман. З Бельгії — студент Листок. З Англії — голова СУБу (Союзу українців Великобританії) Святослав Фроляк, капітан канадської армії.

З Америки прибув Антін Шумейко — на той час голова Українського конгресового комітету (УКК), а також редактор "Юкрейніен віклі" — додатку до газети "Свобода". В Парижі ми зустріли місцевого українського вчителя, шахіста Попеля. Доктор Ярослав Воєвідка — від Українського Червоного Хреста, Роман Ільницький і я — як представник студентства — належали до німецької делегації, яку мав очолити Мирослав Прокоп.

Невдовзі до Парижа прибув і він сам разом з Мирославом Стиранкою. Прокоп приїхав, бо почалася конфе-

ренція по підписанню мирного договору з країнами, що були сателітами гітлерівської Німеччини, — Угорщиною, Болгарією, Румунією, Фінляндією, в роботі якої взяла участь велика делегація з Радянського Союзу і Радянської України, здається, останню очолював Манульський — міністр закордонних справ в оперетковому уряді України. Прокоп був головою делегації, котра мала працювати окремо і скласти до конференції меморіал від УГВР.

Галан дав досить грошей на всіх делегатів. Як лідер студентства я також дістав десять тисяч франків. Можна було ходити по Парижу і щось бачити. Ми з Мирославом Стиранкою розмовляли з якимись французькими журналістами. Жили в якомусь дешевому готелі, де постійно грали в бридж, — причому грали добре, — і Ярослав Спольський, і Листок, і Воевідка, а найкраще — Попель.

Отже, Прокоп почав переговори з міністром закордонних справ уряду УНР в екзилі Олександром Шульгиним — щоб скласти спільний меморіал легальних представників УНР—УГВР від українського народу на міжнародну конференцію.

Знаю, що тоді українську справу найбільше підтримував грецький міністр закордонних справ Тсальдаріс. Греція мала клопіт з червоними партизанами, які перейшли з Югославії і робили заворушення на півночі країни, і греки попірали українську справу, бо на власній шкурі відчули, що таке більшовизм, комунізм і вся та сталінська бандитська політика.

БЕЛЬГІЯ. ГОЛЛАНДІЯ. ПЕРЕТИНАЮ КОРДОН ЛЕГАЛЬНО

Я в Парижі довго не затримався. Моєю метою була Бельгія. Ми разом з Листком десь наприкінці серпня поїхали до Брюсселя. Там Листок завів мене до Ярослава Пришляка — працівника Українського допомогового комітету в Бельгії (головою його був тоді місцевий українець на прізвище Граб), в якого я і замешкав.

Я мав завдання нав'язати контакти з бельгійською пресою, а по тому дістатися до Голландії. Мені потрібні були надійні документи. І отець Максим Германюк, котрий був священником у Бельгії (а згодом переїхав до Канади і став єпископом, а потім митрополитом Канади), допоміг

мені в Левені дістати так званий паспорт-етранжер — паспорт для чужинців. І я вже міг легально перебувати в Бельгії.

У Левені в той час невелика група українських студентів (серед них — молодий перемишляк Попович, який пізніше скінчив медицину, став мистецтвознавцем, писав багато статей до журналу "Сучасність") вчилася в католицькому університеті. Опікувався ними колишній учень Перемишльської гімназії Андрій Кішка.

Я дістав візу на місяць до Голландії і випадково через Пришляка познайомився з одним бельгійським священником голландського походження, який дописував до газети "Het Kompas" в Амстердамі. Він дав мені адресу її головного редактора, а ще звів мене зі своїм шефом — ігуменом монастиря фатером Айнгофеном. Я одержав від нього одноразову допомогу в 500 голландських гульденів і дістав можливість зупинитися в тім монастирі. З Айнгофеном співпрацював священник отець Сміт. Вони обидва були знайомі з Андреем Шептицьким і тому були прихильні до мене — як до українця.

З Бельгії я виїхав до Амстердама, де побував у редакції ілюстрованого тижневика "Het Kompas" — приніс кілька листівок, упівських карток, і в тій газеті видрукували велику статтю зі знімками про нашу боротьбу з більшовиками. Це був мій перший успіх. Я й досі бережу примірник газети серед різних документів тієї пори.

Відвідавши "Het Kompas", я пішов до католицького тижневика "Лініє", який видавали єзуїти. Там познайомився з молодим журналістом Мартенсом, і він на основі моїх розповідей написав матеріал про боротьбу УПА проти советської окупації.

Я мав можливість контактувати з голландськими студентами. В університеті міста Утрехт добре зацікавився зі студентом Тімпе — головою студентської спілки (а його батько був у тому університеті ректором). Він запросив мене виступити на студентських зборах. Ще я поїхав до Делфта, де мав розмову зі студентами політехнічного інституту. Ми спілкувалися німецькою мовою — більшість голландців розуміє і говорить німецькою.

Я також відвідав Голландську телеграфічну агенцію — і вона подала інформацію про те, що УГВР на Паризькій мирній конференції склала меморіал у справі бо-

ротьби України за незалежність, який був підтриманий грецькою делегацією.

Отже, я пробув у Голландії місяць і вважав ту поїздку дуже вдалою — зміг через різні газети і особисті контакти розповісти про ситуацію в Україні.

Газети я взяв із собою до Бельгії, там також побував у кількох редакціях — і 13 грудня 1946 року "De Gelderlander", 22 грудня щоденник "De Nieuwe Standart", що виходив фламандською мовою у Брюсселі, а 25 листопада "Ost-Brabant" передрукували велику статтю. "Gazet de Antwoopen" 3 січня 1947 року також її помістила на другій сторінці. А французькомовний політичний тижневик у Брюсселі "Vrai" від 4 січня 1947 року надрукував на першій сторінці мій допис під назвою "Україна горить".

Докладну статтю про це в лютому 1988 року я видрукував у "Сучасності".

БОРОТЬБА В ОУН

Тоді ж, у січні 1947-го, почалась відверта боротьба між демократичним крилом ОУН і тоталітарним Степана Бандери, якого підтримували Ярослав Стецько, Микола Климишин, Осип Тюшка, а з нижчого ешелону — Мирон Матвієйко — шеф СБ, Євген Лозинський, Петро Мірчук, можна сказати, що також і Іван Вовчук.

Демократичне крило я вже називав: то Василь Охримович, Володимир Стахів, Лев Ребет, Дарія Ребет, Іван Гриньох, Іван Бутковський, Зенон Мацюк. Нейтральними, але все-таки прихильними до демократичного крила були Мирослав Прокоп і Микола Лебедь. Ну, і, зрозуміло, члени УГВР — такі, як Євген Врецьона, Василь Потішко й інші.

Крім того, до демкрила належали і я, Омелян Ортинський, Ярослав Пришляк, Богдан Чайковський, Омелян Матла й інші. А з молодших — хлопці з України: Іван Чухмара, Володимир Грінченко, Валерій Якубович, Вася Петренко з Донбасу. А ще Іван Іляшевський з дружиною Ольгою Фроляк, Роман Галібей. На жаль, я вже не всіх пам'ятаю.

Отже, великі суперечки перейшли в одверту боротьбу,

і не тільки на ідеологічному полі, а починали вживатися такі методи, як убивства, очорнювання, закиди зради, — скажімо, чіплялися до Катерини і Омеляна Логушів. Катерині закидали зв'язки з червоними партизанами на Волині. Були погрози і на адресу Зенона Марцюка.

Я мав свій власний револьвер, і щоб не тримати його в хаті, дав свого часу на зберігання Пришлякові — шефу СБ в Інсбруці. У зв'язку з тим, що ситуація загострилася планом Бандери ліквідувати негодних людей, вирішив повернути собі зброю — я також міг в потрібну хвилину прикласти комусь дуло до чола.

З Мюнхена, сказавши своїм колегам, що повернуся скоро, як тільки поліпшиться погода, вирішив через кордон іти сам, без провідника, бо коли настала криза в організації і небезпека вбивства, то найлегше було вбити людину в лісі, в горах — і ніхто не буде знати навіть, де і коли пропав. Я вже ходив пару разів і знав, куди йти. Взяв із собою сімнадцятирічного небожа Богдана Тузіва, сина моєї сестри Ольги.

Поїздом ми приїхали до Розенгайма, поблизу кордону, там був перехід через річку. Ми зняли черевики і перейшли по гаті на другий бік. З'являтися на найближчій станції Куфштайн було небезпечно — ми мокрі, в снігу. Сніг лежав великий, по пояс. Я вирішив іти на наступну. А вона була далеко — через гору, поля. На гору ми зійшли легко, а далі стежки вже не було. Той наш тяжкий перехід тривав, може, п'ять-шість годин. Богдан змучився зовсім, плакав і просився: "Вуйку, я не можу". Кажу: "Мусімо йти. Ми не повинні замерзнути". Сніг був вище колін, і ноги, штани геть були мокрі.

Ну, якось добралися до маленької залізничної станції. В кімнаті, де чекали люди, було зимно. А в другій, де сидів австрійський залізничник, — тепло. Я спитав, чи не можна зайти погрітися. Він дозволив. Ми стягнули черевики, шкарпетки, поклали на піч сушити. Той австріяк, звичайно, здогадувався, що ми перейшли кордон, але нічого не питав. Виглядав на чесного доброго чоловіка.

Ми підсохли. В шостій годині прийшов поїзд, купили квитки і поїхали до Зольбад-Галля, де жили моя дружина з сином, якому було вже два роки.

В Інсбруці я почав шукати своїх союзників. Перший з них — Омелян Ортинський, другий — Ярослав Пришляк. Я забрав у нього свій револьвер.

Пришляк, приєднавшись до нашої опозиції, подав ^{сф} у відставку з члена проводу на Австрію. Повідомив шефа проводу Осипа Тюшку, що він відходить, і передав йому зброю. Тюшка запитав: “Де ще револьвер — тут п’ять, а написано шість?” І Ярослав відповів: “Шостий належав Євгену Стахову. Він його забрав”. Отже, бандерівці знали, що я при зброї. Але так сталося, що я її мало не втратив.

Я вирішив вертатися в Мюнхен разом з хлопцями-кур’єрами, що носили через кордон (бо поштою не можна було пересилати) “Українську трибуну”, яка виходила в Мюнхені. То були хороші хлопці, вони мене добре знали і шанували. На другому боці річки, яку ми мали перейти, завважили німецького прикордонника. Я відразу подумав: “Якщо він нас побачив і схоче арештувати, то арешт без зброї — мала кара, а зі зброєю — велика. До того ж можу підставити хлопців. Що робити?..” Я навіть витягнув револьвер, щоб опустити у воду, і все спостерігав за поліцаєм. Хлопці побачили, що я тримаю револьвер у руці, і напружено чекали, що буде далі. Поліцай пройшов мимо. Ми ще посиділи, поки він не віддалився досить, і проскочили доріжкою в ліс. Зайшли на станцію і рано вже були в Мюнхені.

Я прийшов до своїх — Івана Бутковського, Зеня Марцюка і кажу: “Бачите? Вже нічого не бійтеся — я тут”, — і показав їм свій револьвер.

Так що по Мюнхену розійшлася вістка між членами ОУН, що Євген Стахів прийшов з револьвером. Ми мали надію, що, може, трохи настрашаться есбісти і Степан Бандера їй не виконають свого бандитського заміру проти Зенона Марцюка.

ГОЛЛАНДСЬКА ОДИССЕЯ

Влітку 1947-го я знов вибрався до Голландії. Приводом став лист з України, про який розповів Лебедь, — від чоловіка, що лежав у станіславському шпиталі разом з голландськими офіцерами (у Станіславі був табір голландських полонених — німці тримали їх далеко від батьківщини, щоб не мали змоги втекти), і один з них, з яким він заприятелював, обіцяв йому колись допомогти. В листі було прізвище — Діпенбрухе.

Отже, я знов нелегально переходжу кордон з Німеччини до Голландії. Неподалік кордону у Північній Німеччині був український табір. А в ньому група членів ОУН, яка сприяла нашій роботі, серед них молодий учитель Іван Ковбаса — він мав допомогти мені.

Коли я прийшов до того табору, — а він був далеко від залізничної станції, так що я досить довго добирався, — то переконався, що тамтешній люд зовсім не знає, де кордон і як він виглядає. Я там сидів без руху, і сталося так, що такі знайшлась дорога. Інша.

В якийсь спосіб Іван Ковбаса нав’язав контакт через таборних самогонників (купували в місті цукор, гнали самогон і мали великий заробіток) з голландськими контрабандистами — цілою бандою. Командир мав у ній четверо чи п’ятеро своїх братів. Вони погодилися перевести мене через кордон задарма. Тільки питали, чи не маю при собі зброї або якоїсь політичної літератури, — бо за те дуже карали. І мене перевели. Вже на кордоні ми нагнались на голландську сторожу і мусіли розбігтися. Ми разом з найменшим братом відпали від решти, але першими прийшли до хати. Батько був здивований, що його старші і досвідченіші сини прийшли пізніше.

Нікого не спіймали, але поліція була стривожена. Отож, потерпаючи, що мене зловлять на станції Енсхеде, привезли мене туди мотоциклом, самі купили мені квиток до Амстердама, і в поїзд я вскочив, як він уже рушив.

В Амстердамі ще з попереднього разу мав кількох знайомих журналістів, а ще познайомився з українцем Михайлом Боровським — настояром протестантської церкви. Першу ніч я переночував у нього. Потім він винайняв для мене пансіон у знайомої голландки на місяць. З Амстердама я поїхав до Гааги. Там по телефонній книжці (як перед тим в Амстердамі і в Роттердамі) шукав прізвище Діпенбрухе — знайшов. Зателефонував. Відгукнувся чоловік. Я запитав: “То пан Діпенбрухе?” — “Так.” — “Я українець зі Станіслава. Мій приятель мені казав, що лежав у шпиталі з Діпенбрухе”. Він питає: “А з яким Діпенбрухе? Бо ми військова родина і зі мною в полоні було троє синів, а котрий був у шпиталі, я не пам’ятаю”. Кажу: “Мені здається, він казав: “Філіп”. — “Але то також нічого не говорить, бо один син зветься Філіп-Рене, а другий Рене-Філіп. Але спробуєм. Один з них в Індонезії (тоді ще Індонезія була колонією Голландії, там

саме йшла війна між голландцями і повстанцями на чолі з Сукарно), а другий є капітаном в панцирнім полку в Апелдорні". — "Я поїду з ним поговорити". — "Гаразд".

І я поїхав. Розшукав той полк. Мене пустили. Знайшов капітана і почав з ним розмову. Пояснюю, що мій колега був з ним у шпиталі. "Так, я був у шпиталі". — "Мені ще сказали, що тоді з полону втекли дванадцяттеро голландців і забрели до українських повстанців. Один з утікачів був індонезійцем і мав скляне око". (Ті всі подобиці я знав з листа). А він: "О так. Я пригадую. Його прізвище Гартфельд". — "Де його шукати?" — "Він тепер на маневрах".

Він мені розповів, де ті маневри, дав адресу. Я розповів Діпенбрухе, що я від УПА, що ми у війні з більшовиками і потребуємо допомоги. А той голландець обіцяв своєму приятелеві — українцю, з яким лежав у шпиталі, колись віддячити — от я і прийшов... Він відповідає: "Слухай, я б і сам радий тобі допомогти, але я старший в армії і нам не вільно лізти в політику і мати такі зв'язки. Але знаєш що? Поговори з моїм батьком. Він полковник, працює в голландській розвідці — і може займатися такими справами..."

Я повернувся до свого пансіону, вирішивши наступного дня зателефонувати до батька. А тут власниця каже: "Приходила таємна поліція. За тобою питала". — "Звідки знаєте, що за мною — я ж не реєструвався?" — "А вони казали: той українець, що тут мешкає. Ти тут тільки один". — "Що вони хотіли?" — "Я відповіла, що тебе нема. Вони прийдуть завтра".

То було зле, бо я перебував нелегально, отож міг зариміти в тюрму. Телефоную до Боровського, розповідаю йому все. Він каже: "Ні, я до того не маю ніякого стосунку". В чому ж річ? Ніхто не знає, що я тут живу. І я здогадався, що це справа полковника. Телефоную до нього: "Я був у вашого сина. Ми з ним розмовляли". — "Я знаю. Він мені повідомив". — "Він мені порадив звернутися до вас". — "Добре. Поговоримо". — "Але я маю клопіт. Тут за мною приходила таємна поліція, і я чуюся в небезпеці. Я мушу втікати?" — "Ні, не тікай. Я скажу поліції, щоб більше тобою не цікавилась..."

Закономірно, що він хотів перевірити: прийшов незнайомий чоловік, з іншої держави і каже, що він представник воюючої з Советським Союзом сторони, — він як

полковник розвідки відразу мав подумати, чи то не провокація, чи то не агент КДБ і т. ін.

Отже, я мав адресу Гартфельда — старшого лейтенанта голландської армії. Я з ним зустрівся. Розповів йому, як вони, дванадцять душ, втікали з полону — коло Галича вискочили з поїзда і на мості через Дністер їх зачепив вартовий, запитав документи. Вони думали, що їм кінець: "Ми програли". А той: "Ні, ви виграли, бо я вас не заведу до німців, я вас заведу до УПА". То був Ярослав Струтинський, офіцер УПА. (Він тепер інженер в Чикаго, голова ветеранів УПА в Америці).

Гартфельд побачив, що я говорю правду, але мусів ще порозумітися зі своїми колегами. Попросив мою адресу, сказавши, що прийде на розмову.

Я тут мушу пригадати, що в першу свою поїздку до Голландії в грудні 1946-го через священників Сміта і Айнгофена, які мали гроші на допомогу іноземним студентам, я вистарався п'ять стипендій для українців з Галичини. Але треба було дістати візи, а то було важко, бо Голландія не хотіла мати жодних емігрантів.

Я ходив до Міністерства шкільництва. Там нічого не мали проти того, аби наші хлопці приїхали, але не могли дати віз. Радили звернутися до Папського нунція. Я ходив до Папського нунція і до кардинала голландського Де Лонга. Просив його. Він опирався: "Я не можу просити Міністерство внутрішніх справ, бо потім не зможу віддячитись..." Але я його таки умовив. Він написав прохання до міністерства, і там пообіцяли, що представництво Голландії в Австрії дасть візи п'ятьом особам, імена яких я вкажу.

І Роман Рахманний, Богдан Сотник, Омелян Кушпета, мій молодший брат Ігор Стахів і ще хтось п'ятий приїхали весною до Голландії. Оскільки студентський рік починався у вересні, їх примістили жити в монастирі в Сіттарді.

Отож я подався до них і ту адресу залишив Гартфельдові. За пару днів прийшла від нього картка, щоб я приїхав на розмову до Гааги. Я приїхав. З ним разом був майор Едвард ван Гутегем — їхній старший офіцер і командир тої групи втікачів. Він почав, так би мовити, брати мене на переслухання. Питав, звідки я знаю ту історію, що саме знаю. Все уважно вислухав і сказав: "Гаразд. Я тобі вірю. Але моя команда не довіряє. Якщо

живий той чоловік, котрий нас усіх на мості впіймав і привів до УПА, і хтось із упівців-командирів, мусиш їх привести. Тоді говоритимем далі”:

Я знав, що Струтинський у Німеччині, і сказав: “Приведу”. По приїзді до Мюнхена зустрівся з Лебедем, Прокопом, Гриньохом. Ми zorganizували Струтинського і Бутковського (бо саме Іван Бутковський був командиром цілої тої воєнної округи) на нараду, і вони погодилися йти.

Через три тижні ми втрюх перетнули кордон близько того табору, де я переходив раніше. (Я думаю, що попередній мій перехід до Голландії міг бути в червні, а другий — десь з кінцем липня 1947-го). На другім боці сіли в автобус до містечка, де була залізнична станція, і звідти поїхали до Гааги. Там пішли до залізничної ресторації з’їсти обід і продумати наступні дії.

Я знав, де живе Едвард ван Гутегем, і ми вирішили йхати до нього. Я тільки весь час переймався, чи він упізнає свого рятівника і чи Струтинський впізнає Гутегема. Сіли в автобус і з вікна оглядали місто. Раптом Струтинський вигукнув: “О, їде Гутегем на ровері!” Я подивився: так, то він — Струтинський здалеку, між тополь і людей, упізнав Гутегема.

Коли ми доїхали, той уже був дома. Ми задзвонили. Він зійшов і відразу кинувся до Струтинського. Привітання, обійми. Всі були щасливі. Отже, так ми знайшли голландців, котрі були в УПА у Чорнім лісі. Коли наближалась Червона Армія, вони заявили, що далі не можуть воювати. Проти німців — так, а проти більшовиків — ні. І УПА переправила їх через кордон до Угорщини. Звідти, як прийшли червоні, їх забрали до Советського Союзу, а потім з Одеси вивезли кораблем до Голландії.

Ми втрюх були в Голландії яких три тижні, їздили в Роттердам на могилу Коновальця, стрічалися з нашими студентами в Сіттарді, відвідали кілька редакцій, щоб дати інтерв’ю про боротьбу УПА. Проводити роботу між газетами нам допомагав Роман Рахманний, який працював журналістом у Нюрнберзі.

Різні голландські газети розповідали про те, як у травні в Польщі почалася операція “Вісла”, як упівські відділи намагалися пробратися через Чехословаччину до Німеччини і першому з них — під командою Громенка — вдалося пройти через Словаччину в американську зону Німеччини.

Як виглядали перспективи нашої майбутньої співпраці? Голландські офіцери могли тільки потаємно нам допомагати, бо — мир. Вони хотіли зустрітися з генеральним секретарем закордонних справ УГВР Миколою Лебедем. І ми організували таку зустріч — Миколи Лебеда з представником голландських державних кіл у Парижі, але вона не вдалася з технічних причин. Лебедь тоді не зміг приїхати в Париж.

Ми повернулись до Німеччини і склали докладний звіт про наше перебування в Голландії Лебедем і Мигрославу Прокопу. Я одержав змогу поїхати до Інсбрука, до родини.

А в Інсбруці, як і в Мюнхені, точилися суперечки. Ми мали серйозні незгоди з тодішнім проводом на Австрію, очолюваним Осипом Тюшкою.

Тоді в Інсбруку жив також Василь Солонинка, у якого в квітні 1944-го ми зустрічалися з Наталкою Ковалінською. — він тоді дуже критикував українське підпілля, УПА називав бандами, які шкодять розвитку української справи, провокують німців на репресії тощо. Нині ж Солонинка зробився великим прихильником Бандери, а отже, одразу став героєм, як усі, хто підтримував Бандеру, — незважаючи на колишнє ставлення до визвольної боротьби. (Пізніше Василь Солонинка виїхав до Канади, працював там у бандерівській газеті і помер років десять тому).

Ясна річ, мені не подобались ті його метаморфози. На зборах політичних в’язнів я про те сказав: як можна сприймати людину, котра в 1944-му говорить одне, а в 1946-47-му протилежне? Він звернувся за оскарженням до третейського суду, головою якого був Іван Тиктор — галицький видавець, а у свідки закликав Наталку Тюшку.

Я зустрів Наталку напередодні суду і спитав: “Ти пам’ятаєш ту нашу зустріч в хаті Солонинки?” — “Авжеж”. — “Ти ще сказала, щоб я не політикував, бо він наставлений пронімецьки, але я все-таки з ним сперечався. Він одверто говорив, що боротьба наша шкідлива, бо провокує німців на репресії, і не треба проти них воювати. А пам’ятаєш його слова: “І хто цією війною керує — люди без освіти!” — “Пам’ятаю”. — “Він бере тебе за свідка...” — “Я говоритиму правду”. Я подякував Наталці. Вона підтвердила мої обвинувачення, і розправа наді мною не відбулася.

Я був в Інсбруці десь до осені. 21 жовтня 1947 року у мене народився другий син — Борис. З ним уже не було клопоту, він мав метрику. Сусід отець Кармазин похрестив обох синів. Хрещеними батьками старшого Зенона стали Марина Ортинська та Ясьо Дубас, молодшого — Зоя Білинська і Омелян Ортинський. Хрестини були бідні, ми не мали грошей, не було що їсти. Скромно посиділи з приятелями та й усе.

ДОБРЕ МАТИ МІЦНІ НЕРВИ, КОЛИ ПЕРЕХОДИШ КОРДОН

31 жовтня

У травні 1948-го минуло десять років від дня загибелі Коновальця. Спеціально з Франції і з Люксембургу надійшла інформація, що до Роттердама на панахиду їдуть Мельник і мельниківці. В УРВР вважали, що і нам треба там бути. І єдиний, хто міг це зробити, — бо вже мав досвід, — то Євген Стахів. Так вирішили Лебедь і Проккоп. Причому в останню хвилину, буквально за кілька днів до роковин, мені сказали: "Ну, їдь!"

Ми зробили фальшивий папір, хоч і на справжньому триколірному бланку — я таким користувався, коли ходив на швейцарський кордон, — з написом: *Surite Republik Franse* — Французька служба безпеки. Проводжав мене на станцію ад'ютант Лебеда Славко Заревич. Прийшли, він подивився: "Невдача. Поїзд повний, ти не поїдеш". Кажу: "Не журись. Якось буде". Справді, поїзд в бік голландського кордону переповнений, нема жодного місця. Ми пройшли вздовж потяга, і в одному вагоні з написом "Для альянтів" — себто американців, англійців та французів — багато місць. Стоїть американець з військової поліції. Я показав свій папір. Він подивився: *Surite Franse* — відчинив двері: "Прошу". І купе порожнє — я сам. Гукаю з вікна: "Славку, ти бачиш. Я їду, та ще й як!" Він розвів руками, а я йому: "Я можу все!"

Я добре відпочив у напівпорожньому вагоні, виспався. З Гамбурга дійшов до табору, де був Іван Ковбаса, і вже звідти рушив до Енсхеде.

На кордоні — англійський контроль. Перепустили. А на голландському боці клопіт. Гранічер подивився і каже: "Ти не маєш голландської візи". — "Але ж тут написано: до Голландії". — "Хай що завгодно пишуть в оку-

паційній зоні. Ми є самостійна держава, і потрібна наша віза. Вертайся".

Я сперечався з ним півгодини, не хотів вертатися. Попросив зателефонувати до командира. Той зателефонував. Не йде. Телефонує вдруге. Може, за годину або більше прийшов лейтенант, і з ним я вже інакше говорив: "Я вже тут був. Добре знаю ваших відомих людей — майора Едварда ван Гутегема, полковника Діпенбрухе. Я з ними співпрацюю. Як не віриш, зателефонуй до них, вони тобі скажуть, хто я є". Лейтенант незворушений: "Те мене не обходить". — "Але ж я був тут. Жив у Сіттарді, в монастирі. Мав право на побут цілий рік. І він ще не минає. Я зареєстрований у сіттардській поліції". — "О, тоді зачекай".

Він пішов зателефонувати до Сіттарда і за яких 10—15 хвилин повідомив, що пропускає мене. Я зрадів: "Ну, хвала Богу!" — "А куди ти йдеш?" — питає. "До Неймегена". — "Так поїзд тільки вранці". А я навіть грошей на ночівлю не мав, тільки на поїзд. То мене залишили ночувати в тюрмі, у відкритій клітці, як не вперше вже бувало.

Рано встав і поїхав на Неймеген. Прийшов до Романа Рахманного (журналістський псевдонім — Роман Олійник), той зрадів, але каже: "Тут була поліція. Питала про тебе. Я тут легально і не можу займатися підпіллям, розумієш? Обіцяв, як ти прибудеш, повідомити їх". Що робити?

Поїхав до Сіттарда. Зайшов у монастир до ігумена — він добре ставився до українців. Той також задоволений із зустрічі, сіли говорити. Розповідає, що всі наші хлопці роз'їхалися. І рантом телефон. Господар щось говорить по-голландськи, потім пояснює мені: "Тебе питає поліція". Я показую рукою: мене тут нема. — "Його тут нема".

Той священик був чесний, порядний чоловік. Відразу зрозумів, що мені треба допомогти: дав мені найкращі рекомендації. Я подякував йому, але мусів попрощатися.

Поїхав до Куленбурга, де містився Український католицький університет. Там мене прийняли. Всі знайомі священики — отець містрат Лаба, отець доктор Грицьох, отець доктор Богдан Липський, отець доктор Сополяк. Ми мали добру вечерю, випили коньяку. Нарешті вони мені кажуть: "Тут була поліція і питала за тобою. Просили повідомити, як приїдеш".

Я був зашкочений уже втретє і не знав, що й думати.

Переночував у них, а на ранок мусів їхати до Гааги вислати, чого це так настирливо мене шукає поліція. Зайшов до Едварда ван Гутегема. Він уже був підполковником, мав своє бюро. Привіталися, він усміхається, задоволений, що знов зустрівся. А мені зовсім не весело. "Слухай, — кажу, — мене шукає поліція". — "А як ти сюди приїхав — легально?" — "Напівлегально. Маю папір від французів, але нема візи". — "А папір справжній?" — "То не грає ролі, раз я на нього приїхав..." Він подивився на мене — зрозумів, звичайно, що то за папір, — і каже: "Давай його сюди".

Пішов. Не було його з півгодини. Вертається: "Все в порядку". — "Що в порядку?" — "Я зайшов до знайомого капітана з команди жандармерії і сказав, що до мене приїхав приятель з таким папером, а його шукає поліція. А той: "То я дав наказ його арештувати, бо ми одержали рапорт від лейтенанта з Енсхеде. Він сказав, що пустив чоловіка, який забагато знає про голландські справи — послався на Гутегема і Діпенбрухе, тож має бути з якоїсь розвідки і треба подивитись, хто він є. Ну, гаразд, ми його більше не шукатимем".

Едвард мені те розповів, сидить, спокійно усміхається, а я кажу: "То замало. Скажи йому, щоб зателефонував у Неймеген до Рахманного, до Сіттарда в монастир і на українську теологію в Куленбург — і повідомив, що мене вже більше не шукають". — "Гаразд. Я те зроблю". Пішов, залагодив справу. Ми поговорили. Багато він мені допомогти не міг, міг лише посприяти легально дістатися до Угорщини або до Варшави. Ну, і то добре також. Я попрощався і поїхав ночувати знов до Куленбурга — кілометрів за двадцять від Гааги.

Отець Малиновський, зустрівши мене, розвів руками: "Ну, пане Стахів, ми чули від отця Гриньоха, які ви справи робили в Україні, в Італії. Але щоб увечері за вами приходила поліція, а рано командир поліції приходив перепрошувати — такого ми ще не бачили. Як ви то робите?" Ми з ним посміялися від душі. Вони всі сміялися. Ми ще випили смачного дорогого коньяку і побажали собі многая літа. А вранці я пішов по різних газетах.

Такі були мої подорожі за кордон 1948 року і мої великі успіхи разом з малими невдачами. Мені приємно згадати, що вдалося добре робити справу і в Італії, і в Хорватії, і в Голландії, і в Бельгії, і в Парижі.

Одне ще хочу додати про Голландію. Я там перебував у консервативному оточенні — католицькі газети або протестантські, але консервативні. І вони були проти комунізму, більшовизму, але й проти нашої концепції розвалу Советського Союзу, тому що ні американський імперіалізм, з одного боку, ні російський, з другого, їм не шкодив.

Я був цим заскочений. Особливо коли молодий студент Тімпе, син ректора університету з Утрехта, написав статтю про розвал Советської імперії — він в Австрії зустрічався з українцями, вони його намовили до такої справи — і редактор "De Tijd" напустився на мене, що вони того не друкватимуть.

Подібну розмову я мав і з одним священником-езуїтом, котрий опікувався голландським католицьким студентством. Він мене питає: "Хто ти є?" — "Українець". — "З Польщі чи з Росії?" — "З Польщі". — "То ти поляк".

"Ні, я українець". — "Немає українців. Ти або поляк або руський — за державною приналежністю". Мені не вистачило терпіння з ним сперечатися...

І соціалістичні газети, до яких я ходив, також не хотіли друкувати мої матеріали, вважаючи, що всі, хто проти комуністів, — фашисти.

Я зайшов до секретаріату соціалістичної партії і мав докладну розмову з молодими людьми, які були там, про програму нашого підпілля. Вони мене послухали і кажуть: "Ми маємо таку саму програму. Будемо співпрацювати". І показали мені листа від лідера українських соціалістів у Німеччині Панаса Феденка — він писав до них, щоб вони нам не вірили. Отакі справи.

Ті хлопці були за розпад СРСР, взагалі проти імперіалізму, зокрема голландського. Голландія мала колонію Індонезію, і католицька партія, що була при владі, послала туди армію для боротьби з Сукарно. А вони, соціалісти, голосували в парламенті, щоб дати Індонезії самостійність.

Отже, виходить, що всі розмови про статус-кво були просторікуванням, просто голландські політики боронили своє імперіалістичне становище.

Ще в Голландії я зустрів такого капітана Цімермана — коменданта королівської жандармерії в районі Гоуда. Він був у полоні в Станіславі, втік, мандрував, перебравшись на священника. Був в УПА, перейшов на Мадярщи-

ну. Так любив українців, що казав: "Аби королева веліла, зараз би йшов назад воювати, але, знаю, вона мені цього не скаже, до того ж маю жінку і трьох дітей..."

Ми з ним дуже заприятелювали. Перед від'їздом я був у нього вдома на обіді, ми приязно розпрощалися, і я рушив на автобусну станцію, щоб їхати до Гааги. А на станції жандарми тої королівської жандармерії (К'юніглюхе Маршосе) — з білими поясами, білими шапками — взяли мене перевіряти. Кажу: "Що ви від мене хочете? Я знаю вашого коменданта капітана Цімермана". А вони відповідають: "Капітан Цімерман і наказав тебе перевірити, чи не маєш чого при собі". Отаке було.

З Голландії я перейшов до Німеччини і приїхав у Мюнхен. І мав досить веселу подорож, яку ми всією родиною згадуємо повсякчас.

У Мюнхені студіював молодший брат моєї дружини Володимир Винників — вони з Наталкою, яка загинула в Києві, були близнюки. Влітку 1948 року я вирішив взяти його до Австрії провідати сестру. Нас ішло через кордон чоловік десять. Переходили маленьку річку. Тепло, легко. Йшли лісом. На краю лісу відпочивали. А далі треба було перескочити дорогу і садами через маленьке сільце підійти до кордону.

Отже, перескочили. І вже в саду. Йдемо гусаком. Я порахував — когось бракує. Кого? Нашого славного Володьки! Я цобіг назад, а він дримає під деревом. Я йому: "Ти що, збожеволів? Ми вже всі там!" Забрав його, перебігли, догнали і вже біля самого кордону. Ось річка. Там гать і водяне колесо. Вздовж берега — дорога. Дорогою ходить патруль і поліція. Ми сіли на горбі, йде поліцаї — нас не бачить. Пройшов, уже не чути кроків. Біжимо через дорогу на ту гать. Дивимося — десятого бракує. Де десятий? Наші вже йдуть через воду, а я вертаюся нагору — і там Володька спить! Збудив його. Я був злий, як чорт, бо він мені стільки нервів поцусував — мусів двічі за ним бігати.

Як добрався до Ісбрука, я сказав своїй дружині: "Маєш гарного брата — всі бояться, а він собі дримає на самім кордоні..."

Навіть у такі відповідалні моменти небезпечно пов'язане з веселим. Добре мати міцні нерви, коли переходиш кордон.

УНРада і "БЛИСКУЧЕ ВІДОКРЕМЛЕННЯ"

Всередні угруповання Бандери почалися якись тертя. Першим покинув його, властиво, Василь Гришко — він був добрим журналістом, працював в АБН (Антибільшовицькому блоці народів) коло Стецька, редагував "Набат" в російській мові, писав статті до "Українського самостійника", інших видань. Він перейшов до УРДП — партії Івана Багряного.

1946 року в Німеччині почала створюватися Українська національна рада. Йшли переговори, щоб уєї партії увійшли до неї як три крила: ліве соціалістичне, центр і праве націоналістичне — з ривним представництвом, по дванадцять осіб. Отже, шість мельниківців, шість бандерівців: в центрі — УНДО і УРДП; на лівім крилі — соціалістичні партії: радикали, соціал-демократи і ще нова група, оскільки Українська революційно-демократична партія Багряного розкололася. Ліве її крило, до якого входили Григорій Костюк, Борис Левницький, Роман Паладійчук, Василь Ривак, очолив Іван Майстренко. Вони видавали свій журнал "Вперед", який редагували Майстренко і Всеволод Голубиничий (потім поїхав до Америки). З ними співпрацював також Іван Сабаль (колишній учень Перемишльської гімназії).

На мою думку, ліве крило УРДП провадило найрозумнішу політичну лінію. Хоч вони були ліві, але демократи, добре розумілися на справах України і погоджувалися з генеральною лінією, визначеною III Надзвичайним збором ОУН-УГВР. Коли прийшли перші статті з України, написані Петром Полтавою, Осипом Горновим і Куземем, і наше демкрило видало їх окремою брошурою під назвою: "Позиції визвольного руху" з передмовою Василя Потішка, майстренківці їх відразу прийняли.

Напочатку Бандера погодився бути членом Української національної ради. Делегацію до УНРади бандерівського крила очолював Іван Вовчук, до неї увійшли Анатолій Рябошенко, Борис Андрієвський і ще троє. Але скоро вони стали в гостру опозицію до УНРади і покинули її. Зиновій Пеленський написав велику статтю під заголовком "Блискуче відокремлення" — себто, що одинока патріотична партія ОУН Степана Бандери відокремилась від усіх. І тоді в українській спільноті Німеччини їх так і почали називати — партія блискучого відокремлення.

Найбільше в той час українців на еміграції було в Німеччині — правдоподібно там проживало близько ста тисяч біженців: галичан (три чверті) і наддніпрянців. Більшість галичан ідейно погоджувалася і підтримувала боротьбу, яку провадила УПА під керівництвом УГВР проти більшовиків. УНДО на чолі з Василем Мудрим було прихильне до УГВР, бо сам Мудрий був заступником президента УГВР.

1948 року вже й УПА поділилася на дві групи. Одні прийшли з Польщі — з Холмщини і Лемківщини, другі — з Карпат. З тих, що приходили з півдня, половина стала на бік Бандери, половина — до місії УПА. Ті, що приходили з півночі, приставали до УГВР, підпорядковувалися військовій місії УПА на чолі з Іваном Бутковським. З ним співпрацювали Юрій Лопатинський, частина ветеранів Галицької дивізії — зокрема Любомир Ортинський, Мирослав Малецький, Святослав Левицький (він під Бродами став до УПА, разом з Лопатинським прийшов на еміграцію), Громенко, Юрій Цвіль (на Холмщині працював в СБ), Євген Штендера (псевдо Прірва, був провідником ОУН на Холмщині), Сорочак (псевдо Ворон) — командир УПА, курінний.

ЗП УГВР в той час дало свою заяву, що стоїть на засаді боротьби з імперіалістами — більшовицькими і німецькими, і не пристає до жодного емігрантського угруповання, зокрема й УНРади.

Крім того, треба пригадати, що різні політичні сили, а головне мельниківці, заперечували існування Української Повстанської Армії в Україні, існування підпільної антибільшовицької боротьби, стверджуючи, що якщо навіть така боротьба є — вона шкідлива й непотрібна. Подібну лінію проти УПА і антибільшовицької боротьби підтримували українські соціалістичні партії. Це стало однією з причин того, що Закордонне представництво УГВР не могло порозумітися з УНРадою — вона була суто еміграційним об'єднанням.

Серед мельниківців найбільшими активістами в той час були Осип Бойдунік, Олег Стуль, який виступав під псевдо Жданович, Ярослав Гайвас — організатор внутрішньої опозиції, до якої належали Бак-Бойчук, Орест Зобачинський, Тома Лапичак. Вони по тому замирися і знову, другий раз, стали в опозицію. То більше нагадувало боротьбу за владу, оскільки якихось ідеологічних чи

програмових незгод не було. Вони вже відійшли зі світу цього — Зобачинський в Австралії, Бойчук і Лапичак в Америці.

А в соціалістичному таборі найактивнішим був Панас Феденко — лідер соціалістів, він часто виступав у пресі: так само в Швейцарії жив і писав статті проти нас Лицшин.

В Австрії діяв Український допомогівий комітет, головою якого спочатку був М. Росляк, потім Іван Кедрин-Рудницький. Комітет стояв на демократичній платформі, хоч у нього також були тертя з людьми, які визнавали Бандеру.

Я часто зустрічався в Інсбруку з Іваном Кедриним-Рудницьким — старшим діячем УНДО, журналістом. Роз'яснював йому ситуацію всередині ОУН — що ЗП УГВР веде затяжну конфронтацію зі Степаном Бандерою щодо програми, головню стосовно демократичних принципів. Кедрин не все спочатку сприймав, але після тривалих дискусій погодився з моїми доказами. Він був прекрасний український політик, добре розумівся на справах різних українських партій і партійок, і мені вдалося його переконати, що ми, націоналісти-демократи, віримо в перехід до демократії. Такі ж розмови я вів і з іншими, зокрема з Богданом Чайковським, Омельяном Матлою, Рудольфом Коченашем, Володимиром Білинським, з іншими нашими прихильниками.

Я їздив виступати з доповідями в український табір у Дорнібірн, у Зальцбург. У Зальцбурзі при вході до залу стояло кілька молодих людей, які підтримували Бандеру і відмовлялися слухати мене. Так що слухачами моїми в основному були наддніпрянці. Валентин Новицький, кишини, вже у Нью-Йорку мені признався, що його й зацікавила моя доповідь тому, що на неї забороняли йти.

А я розповідав про програмово-ідеологічні зміни, демократизацію українського націоналізму під впливом зустрічей з людьми Східної України в спільній тяжкій боротьбі з німецькими окупантами. А найважливіше — що не можна було на місці німецького фашизму ставити український.

Отже, в Австрії я вів досить жваву роботу: Дорнібірн, Гогенемс, Клагенфурт, Інсбрук, Зальцбург, Куфштайн...

Треба сказати, що ми мали досить друкованих органів, зокрема в Німеччині. В Ашаффенбурзі виходила га-

зета "Неділя", біля якої гуртувався осередок абсолютно ліберальних демократів. Але хоч вони всі в той час були проти бандерівців, одночасно провадили боротьбу і поміж собою.

"Час" виходив у Нюрнберзі. В ньому працювали Роман Ільницький, Колєнківський, які стояли близько до демократичного крила, тобто до УГВР. В Новім Ульмі виходила газета Багряного "Українські вісті", у Мюнхені — "Шлях перемоги", "До зброї" — орган місії УПА, який видавав Іван Бутковський, а в редакції працював Є. Штендера.

В Парижі виходила мельниківська газета "Українське слово". В Лондоні — "Українська думка", яку видавав СМБ. Очолювали його Богдан Панчук з Канади, канадієць Святослав Фроляк, знову Панчук, а потім владу в Союзі українців Великобританії перебрали бандерівці, і сьогодні СМБ є бандерівською прибудівкою.

Скрізь в українських громадах існували школи і гімназії, в тому числі і в таборах. Щоправда, таборові гімназії були певнеогого рівня, бо не всі викладачі мали фах, але все ж таки давали можливість людям, які не встигли скінчити школу в Україні, одержати освіту.

Біженці мали можливість продовжувати свої студії в Українському вільному університеті, Українському техніко-господарському інституті в Мюнхені, в Українській господарській академії в Подєбрадах. В економічній, фармацевтичній школах.

Багато хто пішов студіювати медицину, політичні науки, інженерну справу (Хоч треба сказати, що дехто користався з підроблених фальшивих документів нашого технічного бюро — і таким чином "скінчив" УВУ, чи УТГІ, чи економічну школу).

Було також організовано Українську католицьку теологію ~~у~~ спочатку в Німеччині, у Гіршберзі, а потім її перенесли в Голландію, до Кулінбургу. І багато хто скінчив теологічні студії, де викладали видатні українські теологи — такі, як Малиновський, Лаба, Богдан Липський, Іван Гриньох. Вей вони мали докторат Римського або Інсбрукського університетів.

УПРА організував міжнародний університет.

В таборах діяли драматичні гуртки, театри, школи-студії, хори, капели бандуристів. Так що культурне, наукове, громадське, політичне, партійне життя українців на еміграції в Європі розвивалося досить добре.

Труднощі полягали в тому, що українці були розкидані по різних зонах підпорядкування: французькій, американській, англійській. Щоб вільно пересуватися, потрібні були спеціальні перепустки. На початок 1948 року я одержав інформацію з Німеччини, що до англійської зони з Польщі через Чехословаччину і Австрію переправилося кілька вояків УПА і їх інтернували у Клагенфурті. Моїм завданням було знайти їх.

Я мав посвідчення кореспондента голландської газети "Het Kompas". Показав його англійському офіцерові при французькій окупаційній владі, і він погодився дати мені перепустку до англійської зони Австрії, а ще дав адресу офіцера, який відповідав за пресу та інформацію. — щоб той допоміг мені у роботі.

Отже, прибувши до Клагенфурта, я відразу до нього й зайшов. Показав перепустку, пояснив, що дав мені його адресу полковник Гове з Інсбрука. Він радо мене прийняв: "Що будемо пити: екач і сода, чи джин і тонік?" Поцікавився, що мені треба в англійській зоні. "Деся тут є кілька бойовиків УПА, які перейшли з совєтської зони. Я хочу їх знайти і подати до голландської преси матеріал про боротьбу українців проти більшовиків". — "О, так! Поїхали!"

І кудись повіз мене військовим джипом. Зайшли в якийсь будинок. Коридором попрямували до кабінету з табличкою "FSS". Він щось сказав до англійців — я нічого не зрозумів, — попрощався і пішов геть. І коли ті почали зі мною розмову, я збагнув, що опинився у квартирі англійської військової розвідки. Мене переслухували, мов у тюрмі: хто я, звідки, що знаю, хто мене послав?.. Я знаю, що в таких випадках краще не брехати, бо сам себе закопаш. Відповідаю: "Я український політичний діяч із середовища УГВР, шукаю вояків УПА, які бойовим шляхом перейшли з Польщі через Чехословаччину і Австрію".

Мене завели в іншу кімнату, а там велика мапа Східної Європи і України. Питають, де міститься головна квартира генерала Шухевича — Чупринки. Я вже зрозумів, що вони все знають, і кажу: "Слухайте, я не знаю, де його квартира. Якби всі знали, то знали б і більшовики

— і давно б його впіймали. Я тільки можу сказати, що належу до тієї групи. Тут є УГВР, місія УПА, я від них прибув". — "Ми не хочемо з вами мати діла, бо у вашій команді в Мюнхені повно більшовицьких агентів і та аген-тура вас зжере". Кажу: "Ні, я належу до тої групи, яку не зжере..." Я їх переконував, розповідав, що мій брат сидів у німецькому концтаборі і з ним разом був і дружив полковник Фальконер, якого скидали з парашутом на тили німецької армії. "Поцікавтеся в Англії, хто такий Володимир Стахів — я його брат". Вони мене відпусти-ли, але не захотіли дати контакту до вояків УПА.

Та мені таланило в житті, і тут пощастило випадково натрапити на вояка УПА, який сказав, що він під опікою англійської розвідки і вона готує його закинути назад до Польщі як свого агента. Я йому пояснюю: "Чоловіче! Тебе поляки впіймають і повісять. Єдиний шлях для тебе — до Мюнхена, в наш головний штаб". А він: "Але мене попередили, що я не смію ні з ким зустрічатися, ні з ким говорити". — "Ти скажеш, що написав лист до брата і він послав мене по тебе, зрозумів?" Тут якраз підходить капітан розвідки, який його вишколював, і цікавиться, хто я. І той відповів так, як я його навчив. Тоді капітан звертається безпосередньо до мене, і я відповідаю, що я від української головної команди — УГВР, яка керує бо-ротьбою в Україні. Він, звичайно, насварив того вояка, але мусів відпустити. Так я врятував чоловіка від небез-печної місії.

Отака була боротьба. Англійці чи американці — ціль була якнайшвидше знайти потрібних людей, перевербу-вати на свій бік і заслати назад, щоб на них працювали. Я врятував не лише цього хлопця від того, щоб стати гарматним м'ясом для англійської розвідки. Він знав ін-ших українців. Деякі з них — п'ятеро чи шестеро, — яких тримали англійці, живуть і по сьогодні в Америці, Англії й Австралії.

РОЗРИВ У МІТТЕНВАЛЬДІ

Бандера послав кур'єрів в Україну, і більшість їх пот-рапляла в руки більшовиків. Ходив в Україну Чижевсь-кий (псевдо Демид) — його впіймали. Перевербували і

послали назад на еміграцію. Ходив Ярослав Мороз — так само. Потім Бандера послав резидентом у Прагу Ре-кетчука (що був з нами на Карпатській Україні, а потім ходив зі мною через швейцарський кордон). І там його побачив такий Печора — також з Карпатської України, служив у гестапо, потім у більшовиків — і продав біль-шовикам. Ті наказали: "Сиди тут і пильнуй. Як ітимуть кур'єри з України — дрібних відпускай, а більшу рибку віддавай нам". Ще був такий провокатор Бесага — та-кож з КУ, агент гестапо, а потім КДБ.

Бандері хотілося переобрати провід всієї боротьби — і на еміграції, і в Україні. Він послав кур'єрів в Україну до Шухевича з пропозицією направити делегатів на ве-ликий збір ОУН, де йтиметься про дальшу політику і про-від. Шухевич погодився і послав на еміграцію двох по-важних представників з керівництва ОУН: Дмитра Маїв-ського (псевдо Косар) — свого заступника по лінії ОУН (бюро проводу) і Дмитра Грицаю — заступника по лінії УПА (шефа штабу УПА генерала Перебийноса). Вони йшли разом з Чижевським (Демидом) — кур'єром Бан-дери, що вернувся назад. Дійшли до Праги, прийшли до резидента — Рекетчука, вже перевербованого КДБ. Пе-ред тим якихось людей він пустив. А цих кадебісти нака-зали завести на чесько-німецький кордон, щоб на нього не впала підозра, з наміром там їх схопити.

І так сталося. Їх арештували на кордоні. Не пам'ятаю вже, котрий з них застрелився на місці, мабуть, Дмитро Грицай. Маївського забрали до тюрми, і він там наклав на себе руки.

А пан Чижевський по якомусь часі, ніби нічого й не трапилось, з'явився в Мюнхені — більшовики послали йо-го повідомити, що Грицай і Маївського, двох найважливі-ших після Шухевича осіб в цілیم підпіллі, впіймано. Він удав, ніби йому пощастило втекти. Але есбісти біля Банде-ри були не такі дурні. Вони його переслухували і побачили, що він перевербований, і десь його задушили...

Такі сумні були наслідки забаганки Бандери чимшвид-ше скликати збір і переобрати владу — вона спричинила загибель двох визначних лідерів української визвольної боротьби. Але все це трималося в таємниці і було відомо тільки найвищій команді ОУН, ну і, ясна річ, тим есбіс-там, які переслухували Деміда.

Пізніше те саме трапилося і з Морозом, який провокував Бандеру, що є опозиція, щоб усунути Ребетів, Володимира Стахова й інших.

Ще була пропозиція, щоб Бандера йшов в Україну сам — як хоче керувати, то хай іде в Україну і перебирає керівництво. Але він не був такої відважний, щоб іти в Україну, хоч і удавав із себе хороброго: "Я піду!" До того ж його приятелі Климишин і Тюшка, як завжди в потрібний момент, гаряче його захищали: "Ні, Степан не може йти. Він мусть бути тут..." А Степан — то був один з найбільших руйнівників, котрий зруйнував цілу боротьбу ОУН-УПА. Жаждоба влади ставала причиною загибелі людей — одного за одним...

Тут мушу сказати, що Бандера як підпільник не був відважний, він був сильний своїм оточенням, до якого входили його головний помічник у всіх чорних ділах Степан Ленкавський, Мироньо Матвієйко, менші люди — як Іван Кашуба чи Степан Мудрик, Олександр Масляник, і такі дуже маленькі, що душили людей. І Рекетчука, що прийшов на еміграцію з Праги, чекала та сама доля.

Пригадую, я мав гострі суперечки з шефом СБ Мироньом Матвієйком — з приводу вбивства Івана Чухмаря в Корнберзі. І вже досить було вбивств інших членів ОУН, котрі пішли на співпрацю з більшовиками. Я сварився через те і з його помічником Олександром Масляником, який у підпіллі в Горлівці став героєм не відважився, навіть боявся мені допомогти, а тепер зробився великим героєм, переслідуючи людей із зв'язаними руками.

Мене перестерігали, щоб я їх не зачіпав, бо й мені зв'яжуть руки. Але я не дуже-то боявся, мав досить фактів проти них, бо Іван Іляшевський — він належав до нашої демократичної групи і одночасно працював в тім СБ — давав досить інформації про те, що у них діється.

Тут треба згадати Степана Ленкавського, що в міжчасі прибув із Італії до Німеччини. Він затримався в Інсбруку, мав з нами розмову, обіцяв стояти на демократичних засадах, але, прийшовши до Мюнхена, своєї обіцянки не дотримав і перейшов на бік Бандери. Він тримався донцовського напрямку і був одним з тих, хто дуже гостро з нами полемізував. Так от, 1946 року він всередині бандерівського крила створив таємну організацію — Клуб

вовчого хвоста. То було найреакційніше, ультранаціоналістичне угруповання, котре проповідувало вбивства, щоб вичистити організацію від усіх критиканів і невдоволених. Ми знайшли їхню летючку і опублікували, і той клуб Ленкавського перестав діяти.

Так що "вбивча" діяльність Служби безпеки розвивалась не на порожньому місці. До речі, згодом Бандера послав з парашутом і самого шефа СБ Матвієйка. І той також став більшовицьким агентом і зрадив решту членів ОУН, що ще живі були на Україні.

Бандера скликав збір ЗЧ ОУН на еміграції на вересень 1948 року. Він проходив в Альпах, у Міттенвальді — таборі на самому німецько-австрійському кордоні, куди з'їхалося яких півтори сотні членів ОУН, вибраних Бандерою за тим принципом, що і компартія вибирала: хто вірний — той делегат, хто невірний — тому зась. Тому від опозиції у тім зборі брало участь небагато людей — отець Іван Гриньох, Володимир Стахів, Лев і Дарія Ребеті, Василь Охримович, Зенон Марцюк, Іван Бутковський, Роман Ільницький. Я також прийшов як член опозиції, хоч і не мав запрошення. По якомусь часі Бандера завважив мене і послав есбістів вивести. Я опирався, але мене все-таки випроводили. І тут хтось із наших вніс пропозицію: "Євген Стахів — відомий член ОУН, відзначився великими ділами, багато зробив для організації. Пропонуємо, щоб він був тут присутній". Ну, і Бандера погодився на голосування. І мушу сказати, другий раз на виборах я виграв. (Перший раз, коли 1945 року в Інсбруці мене обрали провідником). Більшість, хоч вони й були прихильники Бандери, знали про успіх моєї роботи і проголосували за мою присутність на зборі. І я як переможець зайшов назад до зали.

Бандера погодився (чи дав пропозицію), щоб на голову зборів вибрати Бориса Андрієвського — професора медицини, генерала в резерві Червоної Армії, мого знайомого з Дніпропетровська.

Перший день пройшов дуже добре. Відбулася гостра дискусія, в якій брали участь з програмовими виступами, і то найважливішими, Іван Гриньох і Дарія Ребет. З боку Бандери виступали Іван Вовчук та Анатолій Рябошенко, котрий, щоправда, заявив, що готовий покинути ОУН і перейти до УРДП.

Ну, і я там також виступав. Говорив про те, що до 1941 року під керівництвом Бандери ОУН мала великі успіхи. Але від 1941-го до 1943-го без нього ОУН керував Микола Лебедь — і вона мала ще більші успіхи, розширила свою діяльність ген аж на Крим і Кубань, на Донбас і до Берліна. А тоді від 1943 року керівництво перебрав Роман Шухевич і без Бандери, і без Лебеда мав ще більші успіхи — бо поставив на ноги стотисячну армію УПА, бив німців на Волині, в Галичині, Карпатах і б'є більшовиків аж до сьогодні. Отже, ОУН може існувати і без Бандери, і без Лебеда. То була теза моєї промови, за яку я дістав великі оплески.

Першого дня виглядало, що сили рівні. Але Бандері, ясна річ, то зовсім не подобалося. Хтось запропонував зробити перерву і знайти компроміс — на базі програми її ідеології. Бандера тріснув кулаком і сказав: "Ні! Жодного компромісу не буде. Або вони мені підпорядкуються, або най ідуть геть".

Спочатку Борис Андрієвський дуже мудро провадив збори, дуже нейтрально, чесно і совісно, тримаючи рівновагу між обома сторонами. Але коли Бандера тріснув кулаком і сказав таке, — а я якраз при тім столі стояв, і Бандера ще вигукнув: "О, тут Стахів, він скрізь кричить, що ми відійшли від програми, скрізь нас критикує, такі люди тут не можуть бути!" — Андрієвський злякався і став на бік Бандери. А, як знаємо, голова завжди програє. Тож ми програли. І треба було кінчати і йти. І ми пішли. Не з залу, а після зборів. Відійшли всі.

Отже, Бандера виграв. Він вимагав повної капітуляції, повного упокорення. Вимагав зректися постів в УГВР, вимагав від УГВР цілковитого підпорядкування його партії — ОУН, йому, Бандері.

Це вже майже сталося. Але Євген Врецьона — він не був присутній на зборах — написав Бандері листа такого змісту: Ти можеш кричати і диктувати членам ОУН, але я не член ЗЧ ОУН. УГВР було важливим чинником, є і буде. ЗП УГВР існувало і буде існувати, і ми тобі ніколи не підкоримося. Твоя робота на користь більшовикам і КДБ, ти тільки допомагаєш їм... — і таке інше.

Коли я прийшов до Швейцарії і розповів Врецьоні про ті збори, він і написав того листа. Я його приніс у Мюнхен і передав Бандері, звичайно, зробивши копію, яку роздав нашим членам.

Тоді ми офіційно і навкіли розійшлися з Бандерою. Це був вересень 1948 року. Лист Врецьони — колишнього офіцера Карпатської Січі, члена-засновника УГВР — став офіційним розривом між опозицією, УГВР — і Бандерою.

Після збору в Міттенвальді я особисто не вважав, що програвав. Я був вірний ідеям нашої революційної боротьби в Україні, які перемогли, які були базою для III Надзвичайного Великого збору ОУН, для діяльності УГВР. І я вірив і працював далі. В зневіру ніколи не впадали й Василь Охримович, Євген Врецьона, Зенон Марцюк, Іван Бутковський, мій брат Володимир Стахів. Я думаю, що так само не зневірилися і Лев та Дарія Ребеті. Думаю, що Іван Грпньох стояв на тій самій базі, що і ми, хоч я можу й помилятися.

Не можу нічого говорити про те, що діялося в душі Миколи Лебеда чи Мирослава Прокопа, бо вони повсякчас лавірували і намагалися триматися нейтрально.

Бандера після збору призначив Миколу Лебеда провідником на Західну Німеччину — і Лебедь ту пропозицію прийняв. І то було ганьбою і для нього, і для нас усіх. — що Лебедь не відмовився від пропозиції Бандери після того, як СБ бунтувало людей проти політики Лебеда і Лебедь не міг тому зарадити, а Бандера казав: "Бачиш, ти невдаха..."

Я тоді говорив з Лебедем, але не зміг переконати. Він махав рукою: "А, нічого не можна вдіяти..." І то свідчить про те, що Лебедь, власне, ніколи не мав ясної думки щодо перемини в ОУН до демократії. Тому він і втрапив свою роль як провідник в 1943 році. Тому його її позбавили на III Надзвичайному Великому зборі головної ролі в підпіллі і передали її в руки трьох людей: Романа Шухевича, Дмитра Маївського і Ростислава Волошина.

ВІРА — ПОМІЧНИК
ДЛЯ ПЕРЕХОДУ КОРДОНУ

Розповім, як я йшов на той міттенвальдський збір. Я тоді був у Інсбруці і мусів нелегально перейти з Австрії до Німеччини — бо Міттенвальд був за кордоном. Я йшов з двома хлопцями-оунівцями, але не знав, чи вони за

Бандеру чи проти. Міркував собі, що раз прості хлопці, то ймовірно з бандерівського крила і треба бути обережним. Я не знав прямої дороги, ходив через Куфштайн. Того разу йшли через Зефельд, високою горою Карвендел — яких 2.500 метрів. Піднімалися під гору, а тоді між двома скелями шлях ішов прямовисно, мов драбина. Один з них каже: "Я піду попереду". — "Ні, — відповідаю, — попереду піду я, бо не хочу, щоб камінь з-під твоєї ноги упав мені на голову і потім сказали, що я загинув трагічною смертю в Альпах..." — "Ну добре, добре..." І я пішов перший.

Вийшли на гору, дісталися табору.

Я знав, що треба стерегтися на кожному кроці. І коли забував про це, мав невдачі. То моя вина, що в липні 1942-го я потрапив у тюрму і мені мало не скрутили голову. Чи в Донецьку, коли в червні 1943-го в хаті Черкашенка на мене чекало гестапо.

Але успіхів було багато більше. Тому що я мав відчуття ситуації. Якщо сумнівався або якусь акцію вважав нереальною, казав: "Я цього робити не буду". Приміром, коли мені показали план нападу на гестапівську тюрму в Кривому Розі — він був нереальний, і я зрозумів, що ми всі там пропадем.

Я ще міг діяти так, скажімо, як Михайло Баняс в 1945—46 році. Він мав іти в Німеччину і казав мені: "Я боюся..." — "То не йди". — "Мушу". І він пішов — і його ввіймали. Бо як хтось не вірить в успіх — робить помилки, хибні кроки.

Пам'ятаю, на Новий, 1949 рік я зі своїм приятелем Володимиром Заньковим і ще кількома добрими знайомими переходили кордон між Німеччиною і Австрією через гірську річку Зальцех — біля Зальцбурга. Мороз був тріскучий — 20°. Коли входили в ріку, геть роздягалися. Найстрашніше було стати босою ногою на лід, у воді так зимно не було. Заньків мав нежити, але зупинились переночувати у знайомого діда, випили самогону і на другий день всі були здорові.

А коли верталися 20 січня (вже чоловік двадцять, багато було молодих, один з них Іван Головінський — нині професор в Ратгерському університеті), всі довго роздягалися і плакали, що зимно, і доки зайшли у воду, з'явилися німецькі поліцаї, примусили вилізти і погнали нас у

тюрму. Я сказав: "Я втікати му". До містечка було дватри кілометри. Я скочив у ліс, заліг. Ніхто не стріляв. Кілька вибігло за мною — душ шість, і серед них Володимир Заньків. Підійшли до броду, а там нас чекають поліцаї. Довелося відмовитися від того шляху. Кілометрів двадцять ми йшли пішки по снігу. Вночі на станції поліцаї взявся перевіряти папери. А всі ми мали по два: німецький і австрійський. Крім Занькова. У нього не було німецького документа. Треба було зробити так, щоб він пройшов контроль, бо тоді всі пропадем. Я так маневрував, щоб його не перевіряли. Так і сталося. Ми прийшли до українського табору, де мали знайомих. Перебули там, а наступної ночі поманжались на північ по доріжках. Ніхто з нас не знав дороги. Але я сказав: "Не дискутуймо. Йдемо прямо". Так пройшли два десятки кілометрів. Сіли закурити. Встаємо — бачимо таблицю: "Німецький кордон". Ми відпочивали на самісінькому кордоні!

Коли я вірив — усе виходило. Щоб виграти, треба вірити.

Мушу зазначити, що я переходив нелегально кордон з Австрії до Німеччини і назад більше п'ятдесяти разів. І мене жодного разу не ввіймала поліція. До Голландії ходив шість раз, до Швейцарії — десять-п'ятнадцять. Ну, перед тим, я вже розповідав, переходив кордон з Польщею, ходив на Карпатську Україну, втікав у Румунію. А скільки їздив поїздом зі Львова — а він був в іншій окупаційній зоні, ніж Україна. Отже, я в своєму житті перейшов тих кордонів досить багато. І мав успіх, бо ніколи не сумнівався. Віра, віра, віра — це мій життєвий девіз. Віра в перемогу. Віра в успіх. Віра, що мені все вдасться.

ПОЧАТКИ "ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ"

Ще 1948 року почалася поступова еміграція на інші континенти. Вона набрала великих обертів 1949-го. Найтяжче було виїхати до Америки чи Канади, трохи легше — до Австралії, а найлегше — до Бразилії, Аргентини, Венесуели. І туди люди їхали також.

Коли президент Гаррі Трумен провів через Конгрес рішення про надання можливості емігрувати в Америку 350 тисячам біженців зі Східної Європи, туди в 1949—50 рр. безплатно військовими кораблями було перевезено близько п'ятдесяти тисяч українців з Німеччини і Австрії. Багато — яких двадцять тисяч — переселилося до Австралії. Стільки ж до Канади. І по десять тисяч до Бразилії і Аргентини.

В той час почався сильний наступ більшовиків на емігрантів з СРСР, зокрема на українську еміграцію. Нас прозивали зрадниками, фашистами, німецькими колаборантами, прислужниками, агентами... Ялтинська угода передбачала виміну населення після війни, можливість всім громадянам повернутися додому. І більшовики тиснули на американців, щоб ті вигнали з таборів усіх біженців. Врешті вони відмовились від тих, що мали польське громадянство, і вимагали повернення тільки советських людей. І біженці з Советського Союзу, люди різних національностей, мусіли фабрикувати собі фальшиві документи, що вони народжені в Галичині чи на Волині, аби не потрапити в число репатріантів. Про те Іван Багрянний написав памфлет "Чому я не хочу повертатися до СРСР".

Більшовицька атака йшла на всіх напрямках, і в ООН також. Міністр закордонних справ України (знаємо, що на вимогу Сталіна членами-засновниками ООН для біль-

шого представництва стали, крім СРСР, ще УРСР і Білоруська РСР); Д. Мануїльський багато разів у своїх виступах в ООН звинувачував американців, що ті переховують у таборах воєнних злочинців.

Советська влада примушувала відомих українських письменників писати пропагандистські твори. Мабуть, усі добре пам'ятають гумореску Остапа Вишні "Самостійна дірка". Почалась нова хвиля терору. Знову переслідували культурну інтелігенцію.

Ще тривали розмови про порозуміння "великої четвірки" — Америки, Англії, Франції і СРСР, відбувалися зустрічі міністрів закордонних справ, але вже поволі починалася "холодна війна". Розходження ставали все більші і зовсім загострилися, коли Америка хотіла поширити план Маршалла на Чехословаччину і Польщу, а СРСР заборонив Чехословаччині й Польщі погодитися на той план, і він сягав тільки по Німеччину. Як знаємо, країни, що ним скористалися, були прекрасно відбудовані.

Отже, 1949 рік став для нас роком проблем — як вирватися з таборів, з того злиденного життя. Всі члени ОУН під крилом Бандери були на штаті. Вони працювали не на ідею, вони працювали на зарплату — Бандера, Стецько, Климишин, Тюшка...

А опозиція була позбавлена того ще 1946—47 рр. Ми мали якусь допомогу від УНО, ІРА (американська допомогова організація), картки. Ну, і щось додатково заробляли так званою чорною торгівлею, щоб прогодувати родину.

Мушу тут сказати, що перший, хто допоміг мені заробляти гроші на чорнім ринку, був Юрко Герман — той самий, котрого в 1945 році я так безпідставно гостро поганьбив на зборах в Інсбруці, коли ми створювали допомоговий комітет. Він позичив мені гроші і навчив торгувати. Маючи знайомства у французькій військовій розвідці, зробив мені перепустку для Лебеда з Італії до Австрії і з Австрії до Мюнхена. Я надзвичайно вдячний цьому чоловікові, до якого звернувся по допомогу. Його брат, до речі, був ад'ютантом Шухевича і десь коло нього загинув в УПА.

Так ми існували — в зусиллях знайти засоби для прожиття і вистояти в тяжкі часи. Я вже мав двох синів, треба було більше грошей — і на спеціальне дитяче харчування, і на ліки.

Дехто з моїх колег вже виїхав до Америки, Канади, Аргентини, Австралії. Прийшов час щось думати й мені. Я вирішив їхати до Америки, бо мав там вуйка, одержав від нього виклик.

Треба було пройти комісії: поліційну, медичну; оформити папери. А в нас трапилося нещастя — молодший син Борис захворів на менінгіт і був у лікарні. До того ж мій рентген показав, що маю запалений туберкульозом вершок легені, а хворих на туберкульоз не пропускали. Направили на другий, великий знімок, і за мене пішов мій колега, що мав добрі груди. Одне слово, візу я дістав.

Ми мали вирішити, чи мені чекати на дружину, що мусіла лишитися з сином, чи їхати самому. Виглядало, що життя буде погане, як лишитися. Отож наважилися на дуже ризиковану річ — мені їхати із старшим сином до Америки, а дружині залишатися з малим в Австрії.

Це була дуже, дуже болюча справа — розлучатися з жінкою і сином. Гризли сумніви, чи їх пустять, чи вдасться їм приїхати до нас, бо все було пов'язане зі здоров'ям, залежало від лікування. Ми попрощалися, і в останні дні серпня 1949 року я покинув Ісбрук...

АМЕРИКА

Я приїхав до Америки 8 вересня 1949 року військовим американським кораблем. Пам'ятаю, зіійшов по трапу з сином, сів на березі і заплакав. Від розпачу, що все, пов'язане з моїм життям, було відірване живцем. Покинув Батьківщину, своє оточення, рідних, все, а тут інший, чужий світ — і що зі мною буде завтра? Я плакав, мов мала дитина. Згадував, як Муха все мені казала: "Ох, ми бідуватимем в Америці. Там треба тяжко працювати, а ти в житті ніколи не працював. Ми загинемо..." Я втішав її: "Ні, я буду робити..."

На мене в порту чекав мій вуйко Василь Дроботій (був одружений на молодшій сестрі мого батька). Він мене привіз до себе в Нью-Йорк, у Манхеттен, на Дев'яту вулицю. Треба було десь прилаштувати сина — бо мусів іти до роботи, а ним хто опікуватиметься? Трохи моя п'ятирічна дитина була у родині Дроботієвого сина Сте-

пана (вже народженого в Америці і жонатого на американській українці), який мав двох доньок.

Тоді в Америці було безробіття. По закінченні війни 11 мільйонів демобілізували з війська. Американська індустрія не могла заобсервувати стільки людей. А тут приїхало ще 350 тисяч. Американські ветерани протестували проти нас. Роботу дістати було неможливо, хіба що найчорнішу, яку робили тільки негри, — мити начиння в ресторанах, прибирати вночі великі контори.

Чотирьох п'ять днів я відпочивав, доки вуйко шукав мені роботу. Знайшов — прибиральником в Радіосіті мюзикгол. Величезна зала кінотеатру на 5 тисяч місць, багато туалетів. Я все те мив. Кілька задушливих ночей (був гарячий вересень) я поробив, тим часом з'явилася нова — у величезній фірмі "Вульворт", що мала сотню чи дві магазинів (магазини разом з ресторанами) по цілій Америці. Я мив начиння в ресторані, де знайомий мого вуйка працював пекарем, заробляв 34 долари на тиждень і мав їжу — сніданок і обід. Нарешті міг добре наїстися, але не було куди прилаштувати сина. Степан шукав дитячих ясел — католицьких чи протестантських, але марно. Вуйко, до того ж, не збирався тримати мене довго у себе і шукав мені помешкання, а його також було тяжко знайти. Десь через місяць він сказав мені забиратися, і я, може, тиждень жив у приятеля Володимира Ривака (родом з Торки, з-під Перемишля, я добре знав його братів Василя і Степана, сестру Анну). А потім мій дядько знайшов мені дешеве трикімнатне житло — 40 доларів на місяць — на Люїсстріт, 10. Там було якесь обідране ліжко, рідня дала мені постіль, якось допомгла.

Я звернувся до Ортинського і його дружини Марини, які мали двох дітей, з проханням поглядіти сина. Кажуть: "Привозь". Я привіз, а по якомусь часі вони віддали малого до католицького сиротинця сестер Василянок. Звичайно, я був з того невдоволений, бо знав, що там не буде доброї опіки.

Сина я не бачив довго. Десь 15 жовтня мав житло і тоді ж завіз його до Ортинських — і тільки в грудні, на Різдво, у мене з'явився вільний час, щоб відвідати його. Побачив, як дітей виховують — мов в'язнів, карають, залакують. Навіть мене дитина боялася. Я не міг там його тримати. Через тиждень, на Новий рік, я знов був вільний, тож поїхав і забрав малого в Нью-Йорк.

І якраз Степан Дроботій знайшов єврейську організацію, що опікувалася малими дітьми — від рана до вечора за сім доларів на тиждень. Мені вистачало заплатити за помешкання, за сина і 10 доларів посылати дружині (ми вже покинули готель у Зольбад-Галлі, і вона спочатку переїхала до Ландека, а коли там табір зліквідували, всіх переправили до Куфштайна — на самісіньким австро-німецьким кордоні, з того табору я ходив до Німеччини яких 40—45 разів).

Якось мінімально вирішивши свої побутові і фінансові проблеми, я вже міг піти поміж люди. У Нью-Йорку ми мали власну громадську організацію під назвою "Оборона чотирьох свобод України". Її створили українці-емігранти на чолі з Євгеном Ляховичем, якого 1937 року Євген Коновалець послав утворити українське бюро в Лондоні і представляти його в Англії. В той час були напружені стосунки між Коновальцем і німцями, між ОУН і німцями, після того, як вони 1934 року підписали пакт ненападу з Пілсудським і оддали полякам Лебеда. Тоді Коновалець і почав шукати контактів з Англією. Ляхович був там рік-півтора і коли на його місце з Канади приїхав Степан Давидович, повернувся до Америки і 1946—47 року заснував цю організацію, яка мала домівку на Сьомій вулиці навпроти української церкви. На час мого приїзду Ляхович вже пішов на пенсію і поїхав на Флориду, передавши керівництво Ігнатові Білинському, новому емігрантові, а в управі були Мирон Леськів — заступник голови, Гриць Бакуменко — секретар, Іван Різник — скарбник, Осип Труш. Організація мала свої філіали, співпрацювала з ЗП УГВР — себто з нами, з нашою гілкою, опозиційною до Бандери. Але її тут почалася боротьба, бо Ігнат Білинський був прихильником Бандери, а решта всі — проти. А оскільки вони були демократи, то не наважилися вигнати його з організації, — хоч Мирон Леськів і пропонував: "Вигенім його — і все буде в порядку", — вирішивши переголосувати на зборах. Тим часом масово почали прибувати нові емігранти, більшість з них вступили до цієї організації і на зборах у листопаді 1949 року не ми їх переголосували, а вони нас — і усіх вигнали разом з її творцями і засновниками.

Коли приїхало більше наших колег, ми разом утворили Об'єднання прихильників визвольної боротьби Украї-

ни, головою якого став Омелян Логуш, секретарем Бакуменко. Ми робили доповіді і пояснювали публіці засади української визвольної боротьби.

В українському середовищі в Америці в той час була дуже погана ситуація. Американські українці мали тут ще Український Народний Союз і видавали свою газету "Свобода". Головою УНС був Дмитро Галиччин, а редактором "Свободи" Лука Мишуга, і він узяв до редакції нового емігранта Андрія Луціва, який в Америці став Антоном Драганом і так і вмер як Антін Драган. Вони стояли на базі мельниківській і, ясна річ, не визнавали боротьби, що точилася в Україні. Як і європейські країни, вони були за співпрацю, співіснування з Радянським Союзом і не писали про боротьбу УПА.

У Філадельфії виходила газета української католицької організації "Провидіння" — "Америка", і католики тоді писали про боротьбу УПА і видавали календар, саме в цьому календарі 1946 року вийшла моя перша стаття "Підпільна боротьба українського народу на Донбасі" під псевдонімом Павлюк. То взагалі була перша стаття про події Другої світової війни в Україні, друкована на терені Америки. По тому американський вчений Джон Армстронг використав її як основу для змалювання підпілля на Донбасі у своїй книзі "Український націоналізм", що вийшла 1953 року.

Тим часом моя дружина більше року з тяжко хворим сином залишалася в Австрії. То було справді жіноче героїство, страдництво. Я взагалі багато в чому завдячую саме моїй дружині, її мужності, терпеливості, життєвій мудрості. Вона співчувала моїй роботі, тішилася моїми успіхами, в час моєї відсутності — а то траплялось досить часто і подовгу, як 1946-го, коли мене півроку не було, — знаходила можливість виходити із скрути, належно дбати про дітей. Я згадував роки, прожиті разом — скільки настраждалася за них моя Муха, як часто я ризикував на тяжкій, небезпечній дорозі ще за війни і після капітуляції Німеччини, коли нелегально ходив і їздив через кордони. Вона була моїм ангелом-охоронцем. Я дуже потерпав за неї: як там вона — без підтримки, з хворою дитиною?

З ліками допоміг Євген Врецьона. Його брат Володимир був лікарем в Австрії, написав рецепт і прохання до Червоного Хреста у Швейцарії, і Євген (який жив у Швей-

царії) вистарав безплатно стрептоміцин — нові і дуже дорогі ліки.

Яке було щастя, коли через п'ятнадцять місяців розлуки я нарешті побачив мою Муху і сина — живими і здоровими. Вони приїхали до Америки в перші дні січня 1951 року. А на кінець року ми вже оселилися на кращій квартирі на 11-ій вулиці завдяки Іванові Хамоляку — в одному з трьох будинків, які він доглядав.

Старший син, який з рік був під опікою єврейської організації, — і я дуже вдячний їм за те, бо старанно, сумлінно дбали про дитину, — спочатку не впізнав мамин, тікав, ніяковів, але скоро призвичаївся, і ми щасливо і дружно зажили цілою родиною.

Наприкінці літа — початку осені 1951-го я покинув мити начиння у "Вульворті", перейшовши працювати на фабрику сталі, де лили крицю найвищої якості, і працював там чотири роки. І зі мною працював Микола Лебедь, який приїхав в Америку 1950 року, ще до Мухи, і три місяці мешкав у мене — з дружиною, донькою, тещею. Згодом з Чикаго до Нью-Йорка переїхав Мирослав Прокоп.

Спочатку я був при самім процесі відливання, потім при обробці сталі, через два роки працював у лабораторії на перевірці якості, оскільки студіював металургію і добре знав хімію. То вже була, можна сказати, напів-професійна робота і — порівняно з цехом, де тяжко, брудно, в страшиному диму, випарах, смороді, — легка і чиста. Тут я, отримуючи платню за вісім годин, принаймні половину часу міг витрачати на власний розсуд: читати, писати, відпочивати.

ДРУГИЙ РОЗКОЛ ОУН

1951 року почалася співпраця між ЗП УГВР і американськими державними чинниками — вже була "холодна війна", її американці вважали, що треба допомагати діям УПА. Тоді Микола Лебедь, Іван Гриньох і Юрій Лопатинський одержали від американської держави фінансову допомогу. В Нью-Йорку Лебедь організував видавництво "Пролог", а у Мюнхені почав виходити тижневик "Сучасна Україна", головним редактором якого був Володимир Стахів.

Почали готуватися до висилки людей в Україну. Першим добровольцем став Василь Охримович. Разом з ним пішов Громенко — колишній командир сотні УПА, що 1947-го бойовим порядком прорвалася ген аж через Чехословаччину до Німеччини. Їх скинули з парашутами з американського літака в Україну, і вони добралися до штабу УПА, який там діяв.

Бандера, маючи на меті зв'язатися зі штабом УПА, щоб домовитися стосовно керівництва, програми і залагодити тривалу суперечку, що точилася між ним і демократичним крилом, також послав свого емісара в Україну — Мирона Матвієйка з групою. Вони стрибали з англійського літака, і місія Матвієйка відразу потрапила в руки КДБ, оскільки англійський розвідник Філбі, який одночасно працював на Радянський Союз, дав координати місця скінення. Їх перевіряли і тривалий час дурили Бандеру, подаючи фальшиві радіограми (а радистом у Матвієйка був Володимир Керод, з яким я хотів зв'язатися в Марбурзі 1945 року).

Тоді за зв'язок у Бандери відповідав Богдан Підгайний. Збагнувши, що їхня діяльність під контролем більшовиків, на конференції 1952 року він покинув бандерівську партію і перейшов до співпраці з нами — утаверівцями.

Ще Бандера організував перехід своїх кур'єрів через Польщу, шефом підпілля призначивши Зенона, що працював у польській службі безпеки, яка, в свою чергу, тісно контактувала з КДБ — так що увесь зв'язок через Польщу в Україну був під контролем КДБ. І той Зенон видав на певну смерть близько сотні чоловік. Про це докладно розповіла українська газета у Варшаві "Наше слово", подавши знімки людей, яких поляки повісили, розстріляли. В такий спосіб Бандера допоміг більшовикам ліквідувати ОУН і УПА в Україні.

Охримович же дійшов до тодішнього керівника Василя Кука (псевдо Леміш, згодом — полковник Коваль). Разом з ним був цілу зиму 1951—52 рр., і десь наприкінці 1952-го за неясних донині обставин більшовики його схопили. Різні ходили чутки. Говорили, що до того спричинився Кук. Але важко сказати напевне. Ніхто до того поки що не докопався. Василя Охримовича було розстріляно, здається, в травні 1953 року.

Ярослав

Після загибелі Бандери (1959 року) новий керівник ОУН Стецько так само вислав людей в Україну, і їх також усіх хапали — і Довбуша з Бельгії, і Климчука з Лондона, і Зелена з Парижа. І все то були провокації КДБ, яке створило ОУН у Станіславі — нинішньому Івано-Франківську — і Нуська Курило їхала звідти через Перемишль на зустріч з Іриною Зеленою, і ціла та дорога була під контролем більшовиків. То було зовсім недавно, 1988 року.

Довбуш мав адресу до Івана Світличного, інших. І тим скористалося КДБ. 1971 року в Україні відбулися масові арешти, спричинені, зокрема, й арештами кур'єрів, яких вислали Стецько, його дружина пані Ярослава, Василь Олесків з Англії, Ілля Дмитрів.

Якщо переглянути всі ті події, виходить: такі висилки людей з еміграції призводили до великих жертв, а в Києві користалися з того, щоб бити по українських інтелегентах, дисидентах, які відсиділи по 10—15 років у тюрмах та сибірських таборах.

Після арешту Василя Охримовича прийшла радіограма, підписана полковником Ковалем, що ОУН в Україні засуджує політичну діяльність Степана Бандери, який відійшов від пунктів програми III Надзвичайного Великого збору, закликає його до прийняття постанов збору і пропонує створити колегію в складі Лева Ребета, Степана Бандери і Зиновія Матлю. Та радіограма, вислана через радіостанцію Охримовича, спричинилася до переговорів між Бандерою, Ребетом і Матлюю. Вони утворили колегію, але невдовзі Бандера той тріумвірат покинув, заявивши, що не визнає рішення проводу ОУН в Україні і далі йтиме своїм окремим шляхом.

Відбувся другий розкол ОУН. Частина членів — Богдан Підгайний, Ірина Козак, Анатоль Камінський і група людей в Англії, Австралії й Америці — пішла за Левом Ребетом, створивши нову організацію — ОУН за кордоном.

Отже, з того часу маємо вже три ОУН: мельниківців, бандерівців і ОУН за кордоном. Почалася дуже гостра програмова боротьба.

Бандера, щоб зміцнити свій авторитет, роздруковував радіограми, які одержував від Мирона Матвієйка, де його іменували провідником ОУН на всю Україну і весь світ. Скоро англійська розвідка, котра співпрацювала з

Бандерою, переконалася, що радіограми з України контрольовані КДБ, і розірвала з ним усі контакти. Згодом підтвердилося, що, дійсно, Філбі подавав інформацію КДБ, яке скопило всю групу Матвієйка.

Полеміка розгорнулася в пресі — гострі заяви, статті. В Мюнхені Бандера видавав газету "Шлях до перемоги", і, пам'ятаю, Ребет у контрольованому ним "Українському самостійнику" надрукував статтю про Бандеру під назвою "Той шлях не веде до перемоги".

В 1952—1954 рр. в Америці точилася найбільша, непримиренна ідеологічна боротьба. Тоді, як я вже розповідав, було організовано "Пролог" на чолі з Лебедем, а заступником його був Мирослав Прокоп. Я в той час був в опозиції до політики Лебеда, вважаючи, що домовленість між ним і американськими чинниками — проти засад української визвольної боротьби, що то вислужування перед чужою імперіалістичною країною. Мене підтримували деякі члени нашого демократичного крила, зокрема Ярослав Клим, Микола Галів, Володимир Демчук та інші.

"МОЛОДА ГВАРДІЯ" —
МІФ, ВИГАДАНИЙ
ОЛЕКСАНДРОМ ФАДЕЄВИМ

Навесні 1955 року я захворів, від квітня до вересня пролежав у лікарні, а у вересні мене прооперували — обтягли шматок ураженої туберкульозом легені. Тільки в жовтні я вийшов зі шпиталю. То був дуже тяжкий час в моїм житті, в житті моєї родини. Я не працював. Дружина не могла працювати, бо доглядала трьох дітей — 20 лютого 1952 року у нас народилася донька. Ми не мали з чого жити, а державна допомога для хворих і безробітних була вкрай мала — ледве зводили кінці з кінцями. І тут я мушу знову вклонитися своїй дружині, її витримці, впертості — бо нелегко в капіталістичній системі жити з трьома малими дітьми, коли чоловік півроку лежить у шпиталі, а потім ще півроку доліковується вдома.

Але ми витримали. В травні 1956-го я пішов працювати в інженерне бюро Мирона Лепкалюка, що будувало мости і дороги. Я досить добре знав креслярство і механіку, оскільки студював політехніку, став здібним пра-

цівником, добре вивчив фах. Але незручність полягала в тому, що те бюро було в Гарісбурзі, в Пенсільванії — за триста кілометрів від Нью-Йорка, і вдома мене бачили тільки в суботу й неділю. Попрацювавши так п'ятнадцять місяців, я знайшов роботу в Нью-Йорку — по спорудженню мостів і доріг, і віддав їй тридцять років свого життя. Десь через 10—15 років праці став керівником групи (таких груп наша фірма мала три) з десяти молодших інженерів і креслярів, що проєктувала мости.

Хвороба, проблеми з роботою не відірвали мене цілком від громадського життя. Хоч я був в опозиції до політики Лебеда і його команди, але дуже тісно співпрацював з двома нашими газетами у Мюнхені. В "Сучасній Україні" помістив кілька статей про національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр., нашу діяльність під час Другої світової війни і в "Українському самостійнику" надрукував десь два десятка статей і нарисів — і про "Молоду гвардію", і про наше підпілля, і про різних діячів того підпілля в Україні, які загинули в боротьбі проти німецьких фашистів: Івана Білика, Романа Антоняка, Кривошапку, Черкашенка, Івана Чухмару, Степана Держка, Михайла Щепанського, Івана Кліма, Пантелеймона Сака, Романа Куцака, Наталку Винників, Володимира Федака, Галю Столяр, Антона Кольмана, Івана Мандрика...

І найбільше я написав, саме коли лежав у шпиталі і після нього. Час мого лікування я використав, що увічнити в історії боротьбу українського визвольного підпілля. Ці матеріали були використані Левом Шанковським в книжці "Похідні групи ОУН", виданій у Мюнхені.

Якось 1955 року, коли я ще очулював після операції, на кінотеатрі неподалік дому (я жив тоді на Манхеттені, на Гавстонстріт) побачив афішу фільму "Молода гвардія". Ясна річ, я не міг те пропустити повз увагу. А коли переглянув стрічку, відразу схаменувся, що антигерой Євгеній Стахович — то я, то більшовики мене очорнили за мою тяжку підпільну роботу на Донбасі. Тож позичив у свого доброго приятеля Всеволода Голубничого, який вивчав советські проблеми, книжку Фадеєва, щоб знати докладно, що і як перебрехала комуністична пропаганда порівняно з дійсними подіями. Свою думку (звичайно, гостро критичну) щодо книжки і кінофільму я виклав у сво-

їх матеріалах, надрукованих в "Українському самостійнику" і "Сучасній Україні".

Це відразу викликало відповідну реакцію за океаном. Юрій Смолич на зборах Спільки письменників гнівно таврував "писак з Мюнхена", які сміють заявляти, що "наша геройська "Молода гвардія" це купка буржуазних українсько-німецьких націоналістів". "Комсомольская правда" видрукувала лист до редакції "Чи правда, що Кошевий не загинув, а втік і живе в Америці?" Бо багато читачів вірили, що Кошевий — це я, тому що я був керівником підпілля на Донбасі.

Отже, я спричинив велику полеміку через океан і врешті-решт добився перегляду цілої справи "Молодої гвардії", який триває й донині. З моєї подачі тільки в останні роки і в американській, і в українській, і в російській пресі з'явилося до двох десятків публікацій, які розвічують міфотворчість Фадеєва.

В своїх статтях та інтерв'ю я стверджую з усією відповідальністю: комуністичного підпілля на Донбасі не було. Ми просто не могли б на нього не натрапити в своїй діяльності, як натрапили на хлопців, що збирали відомості про рух німецьких військових частин для радянської військової радистки Любові Шевцової. Але ця група не проводила ніякої ідеологічної роботи і не мала ніякої назви. "Молода гвардія" — це вигадка Фадеєва.

За два роки німецької окупації ми на Донбасі взагалі не зустріли жодного прихильника Сталіна. Натомість були наші листівки і залишилися документи гестапо (і це напевно!), які свідчили, що там активно діяло націоналістичне підпілля. І населення знало про нас — ми розкидали і розвішували листівки, гестапо заарештовувало і страчувало наших вояків.

Фадеєв користувався цими документами. Одержавши партійне замовлення, він "перекрашував" нас у червоний колір, який ще більше погустішав у другій редакції роману, коли письменник на вказівку Сталіна увиразнив керівну роль партії. Фадеєв підкреслював, що на 90 відсотків його твір складається з фактичного матеріалу, але це — фальсифікація і наслідки її тяжкі.

Пам'ятаю статтю в журналі "Огонек" за 1990 рік під назвою "Заложниці легенди", де, зокрема, йдеться про те, що у романі введено зрадницями двох конкретних дівчат, які ні сном, ні духом не відали ні про яку "Моло-

ду гвардію". Ольгу Лядську (з "легкої руки" письменника) тримали в тюрмах, таборах, потім мало не все життя вона через прокуратуру добивалась зняття цього наклепу і її реабілітували.

Письменник взяв на душу великий гріх. Він звів рахунки з життям, пустивши собі кулю в лоб. Може, колись хтось інший напише третю редакцію роману про справжню підпільну боротьбу на Донбасі — націоналістичну...

Я — В ПЕРЕМИШЛІ...

Як я вже розповідав, у Нью-Йорку я постійно займався громадською роботою. 1952 року було створено комітет, до складу якого входив і я, по збиранню грошей на Український народний дім, де можна було б проводити збори, зустрічі, всілякі громадські і творчі заходи. Нарешті 1953-го той дім купили, і я від самого початку і до сьогодні (вже сорок років) є членом його дирекції.

Так само я працював в Об'єднанні прихильників вільної боротьби України, був тісно зв'язаний з групою українських соціалістів на чолі з Левком Чикаленком і Степаном Ріпецьким, з моїм стрийком Матвієм Стаховим — редактором газети "Народна воля", але пізніше ми законфліктували через різне розуміння програми і політичних напрямків української еміграції.

1959 року налагодились мої стосунки з Миколою Лебедем, Мирославом Прокопом і діячами "Прологу" в Нью-Йорку. Від того часу я почав з ними потроху співпрацювати.

Українська еміграція намагалася в легальний спосіб зав'язувати контакти із земляками з України, використовуючи для цього міжнародні зустрічі, як, скажімо. Всесвітній фестиваль молоді і студентів. Я побував на Віденському фестивалі 1959 року, де зустрівся з братом Володимиром, Любомиром Ортинським. Туди приїхали і сам Степан Бандера з цілою групою, Осип Тюшка. Андрій Соколик з Парижа прибув разом з якимсь чоловіком, що пізніше був викритий як агент КДБ. Ми з братом розмовляли з українськими танцюристами і співаками, звичайно, неофіційно, десь у гардеробі. Сперечалися про політику з якимсь лідером київського комсомолу, що опікувався гру-

пою, дали їм почитати "Сучасну Україну". Саме у Відні я познайомився з Дмитром Павличком, який також був у складі української делегації.

Ще з Нью-Йорка я виношував думку після фестивалю проскочити в Польщу, до Перемишля, і задалегідь зробив собі візу в польському консульстві. По тривалих суперечках з братом, який мене відраджував, я все-таки поїхав. Мені тим більш було цікаво, що саме в той час у Москві перебував з візитом тодішній віце-президент Америки Річард Ніксон (президентом тоді був Айзенгауер). З Москви він їхав до Варшави, і наша з братом стратегія полягала в тому, що під час перебування в Польщі високого американського гостя я як громадянин Америки не можу бути заарештований польською поліцією.

Звичайно, я розумів, що ця моя подорож досить небезпечна — мене так само можуть переслідувати, як і моїх батьків, що були арештовані 1947 року під час операції "Вісла", сиділи у польській тюрмі, де мама і померла, а батька випустили 1953-го. Я знав, що ризикую. Що ж, таке було моє життя, я любив ризик.

Очевидно, що візит Ніксона саме на 15-ту річницю варшавського повстання був не випадковий — то було зроблено з метою піднести дух народу, який досі не міг відкрито, на державному рівні відзначити ту дату, хоч тоді вже рік, як владу обіймав Гомулка і настала часткова відлига — демократичні сили в Польщі піднесли голову. Всі сподівалися нової весни після льодів.

1 серпня 1959 року Ніксон прибув до Варшави десь о другій годині пополудні, а я — о третій. Контроль на летовищі пройшов спокійно. Поїхав у центр міста, залишив речі у готелі і вийшов на вулицю — скрізь були квіти, таблички з іменами тих, хто тут загинув у боротьбі з німцями 2-3 серпня 1944 року. Я не вірив власним очам — невже я справді тут? Ходив, роздивлявся. З ресторана почулася музика. Зайшов. Повно людей. Тільки при одному столі два крісла вільні і сидять чоловік і жінка. Попросив дозволу сісти. Поляк запросив сусідку до танцю. Вона не пішла. Другий раз музика заграла — знов не пішла. Зав'язалася розмова, вони розпитували, хто я, звідки. Сказав, що поляк, з Америки, вїхав перед війною. Я добре розмовляв польською, так що все виглядало правдоподібно.

Тоді жінка сказала: “Знаєте, чому я не йду танцювати — бо нині річниця варшавського повстання. Той мій знайомий не з Варшави і не знає, що тут діялося, не бачив, як наші герої гинули на вулицях, а я не можу забути ті дні”.

Я мав нагоду підтримати розмову: “Читав у газетах, що як вибухнуло повстання, Червона Армія була на другому боці Вісли. Чому ж ваші союзники не прийшли на допомогу?” А вона: “Ви думаєте, що росіяни — союзники Польщі? О ні! Вони стояли над Віслою і дивилися, як німці мордували поляків...” Її сльози стояли в очах.

Я побачив, що маю справу з польською патріоткою і можна з нею говорити щиро. Взагалі, приємно було переконатися, що люди в Польщі не бояться говорити правду.

Наступного дня, купивши квиток на нічний поїзд до Перемишля, я цілий день гуляв по місту. Зайшов в університет, на кафедру української мови, був у бібліотеці, архівах. Мені показали праці Юрія Липи. Працівниця каже: “То був коллаборант”. Я обурився: “Липа — коллаборант? Він був патріот і загинув в УПА, воюючи з німцями”. Відвідав музей малярства, купив собі книжку про нашого відомого художника-примітивіста з Крипці Никфора.

Але найголовніші мої відвідини того дня були до монастиря Васплян на Мйодовій, 16. У церкві я запитав черницю, де знайти сестру Амалію — мою колишню шкільну вчительку (її справжнє прізвище Чабан, родом із Стрия). Черниця відповіла по-польськи: “Келія на першому поверсі”. Я пішов, постукав у двері. Відчинила сестра Амалія. Минуло тридцять років, як вона мене вчила, — раз тільки зустрів її десь 1936—37-го, — і відразу почув: “Євген, що ти тут робиш?” — “Тихо”, — кажу, поцілував її руку і зайшов.

Ми побалакали. Сестра Амалія добре знала всю мою родину, вчила мого молодшого брата, любила моїх тата і маму. Вона оповідала про їхні страждання за польського комуністичного терору — акції “Вісла”, як допомагала моїй сестрі втекти з Польщі до Німеччини.

Посиділи трохи, і я попросив звести мене з отцем Барабашем — знав, що він добрий священник, патріот і з ним можна поговорити про всі справи. Вона сказала: “Гаразд” і повела мене до кімнати, де мешкав отець Барабаш. І говорять йому, навіть не стихивши голосу (у мене

аж волосся стало сторчма): “Отче, то мій учень Євген Стахів. Він член ОУН, можете з ним говорити про все”. Попрошачася і пішла. А я питаю його: “Отче, ви певні, що у вас в кімнаті нема підслуховуючих апаратів?” — “Певно, що є”. Він увімкнув радіо, пустив воду, і ми потихеньку розмовляли.

Отець Барабаш розповів, що до них приходила поліція, бо з Кракова приїжджав отець Денько і привіз архів УПА, який вони закопали на подвір'ї монастиря, — а ігумен отець Пушкарський, боягуз і, можна сказати, сексот, бо розказував польській поліції про все, що діялось, з переляку показав, де той архів закопаний. Поляки його виконали і забрали.

Ще розповів про те, як його закликав до себе кардинал Вишинський — а недалеко, навпроти церкви на Мйодовій, 16, була палата польського кардинала — і познайомив зі священником-поляком, який повернувся з Радянського Союзу. Той на засланні зустрічався з митрополитом Іосифом Сліпим і привіз знімки Сліпого, який тяжко мучився в неволі і просив скоріше його визволити — можливо, через американські державні чинники, які взяли б вимінати його на когось.

Ті знімки я привіз до Америки. Ми говорили з Василем Маркусем, нашим відомим професором, а Маркус і Лебедь мали знайомства у Вашингтоні, і фактично з того почалися старання президента Кеннеді щодо визволення Сліпого. Бо визволення Сліпого — то заслуга американського президента, а не Ватикана. Кеннеді через третю особу уклав якусь таємну угоду з Хрущовим, в результаті якої 1962 року Сліпий був звільнений і приїхав до Риму. Думаю, в тому є і моя скромна заслуга, оскільки я привіз ту інформацію з Варшави.

Ще один маленький фрагмент того дня. Отець Барабаш взяв мене показати старе місто, яке було цілком зруйноване під час повстання і тепер відбудоване. І в одному куточку площі Ринок священник мовив: “Вклякнім тут, помолімося”. Я подивився на нього запитливо, і він пояснив: “Тут, на цьому місці, польські королі обтинали голови нашим козакам. Тут катували наших повстанців”. Мені сльози стали в очах. Я був у Варшаві 1937 року три тижні, і мої колеги, члени ОУН Борис і Олег Вітошинські, Роман Ковальський не показали мені того місця, не розповіли мені про те, а нині, в час комуніс-

тичного режиму, священник привів мене помолитися за наших козаків, за наших гетьманів...

І до сьогодні зі сльозами згадую ту велику відвагу священника, який молився за українських героїв. Я гордий, що сам зробив те 1959 року у Варшаві.

...В Перемишлі поїзд не заїхав аж на залізничний вокзал, і, оскільки наша хата була поруч, я прямо через город пройшов до саду, який не міг упізнати — коли покидав рідне місто 1944-го, дерева були ще малі, а за цих п'ятнадцять років стали ген високі і густі. Зайшов під хату ззаду, з боку городу. Хата теж здалася мені іншою — дуже малою.

Важко описати зустріч з батьком, якому було вже 79 років. Жива була і моя тета — мамина сестра, котра мала 75 літ. Вони не знали і не сподівалися, що я приїду...

Ми погомоніли, і я пішов довідатися від своїх знайомих, що діється в місті. Навідав Ольгу Гриців (прізвище по-чоловікові Піцур), двоє братів якої жили у Нью-Йорку і Філадельфії. Ольга була з патріотичної родини, належала до ОУН. Її вісімнадцятирічний син Ярко поводив мене трохи по Перемишлю, місту мого дитинства, моєї юності, і я ніяк не міг позбутися відчуття, що хоч все тут мені знайоме і рідне, але ніби з якогось іншого життя...

В старому місті — то ще був княжий город — на головній площі, що називалась Плац На Брамі, стояв пам'ятник героям Червоної Армії, які загинули в боротьбі з фашистами при визволенні Перемишля. Прізвища офіцерів на ньому були справжні українські. Я був гордий, що українці визволяли моє місто від німецьких фашистів.

Ще я мав відвідати пані Демчукову — дружину мого гімназійного професора, який, організувавши під час війни комітет допомоги полоненим-червоноармійцям (здебільшого то були українці), дістав від них тиф і помер. Його син був у Швейцарії, належав до нашого угруповання, співпрацював з Євгеном Врецьоною і Романом Прокопом. Став професійним журналістом, дописував до швейцарської німецькомовної газети "Базлер Нахріхтен". Як кореспондент цієї газети виїхав до Іспанії і там трагічно загинув — іспанці викинули його з вікна і він розбився

на смерть. Його мама про те не знала, і я мусів розповісти їй про долю єдиного сина.

Я відвідав також родину нашого перемиського священника отця Крупі. Його донька Мпрося, з якою ми якось на Різдво разом їхали у поїзді, жила з мамою на Словацькій вулиці.

Мені розповідали про ситуацію у Львові, і виходило, що у Перемишлі стосунки між українцями були ліпші, між людьми була довіра і не було доносів, вони не боялися зустрічатися і одверто говорити про українські національні справи, хоч колись тут і кров лилась і поляків ненавиділи за той терор, який вони учиняли, за спалені, виселені села. Єдине українське село дивом було не виселене — Кальників за 15 км від Перемишля. Шовіністичний польський елемент не давав дихати нашим людям.

Так само і польські священники, польський римо-католицький клер — то були найбільші шовіністи, які старалися перевести українців на римо-католицизм. Але в Перемишлі був і український священник канонік отець Василь Гриник — великий патріот, він вистарався, щоб існувала українська греко-католицька громада, церковний хор, відправляв службу українською мовою. Навколо нього гуртувався український люд Перемишльщини.

Отже, я завважив, що тут була цілком інакша ситуація, ніж у Любліні, Варшаві. І коли вже вертався з Перемишля, своїй попутниці, учительці з Любліна, представився як українець.

Здається, чотири дні я був у Перемишлі. За законом мусів зареєструватися в поліції і для реєстрації вибрав останній день. Поліція містилася в тім самім будинку, що й раніше, тільки модернізованім. Мені дали заповнити бланк — дані про себе. Я написав, що покинув Перемишль 1938 року — бо справді покинув, як утік на Карпатську Україну. Віддав папери, секретарка попросила зачекати: "З вами хоче поговорити шеф". З годину я чекав на розмову, думав, що, може, вже не повернусь. А під комісаріатом у сквері перував Ольжин син, що скрізь ходив за мною як охоронець. Я заздалегідь попередив його, щоб, як не вийду, надіслав телеграму до американської амбасаді у Варшаві.

Я сиджу, час минає, і раптом двері розчиняються — на порозі Ярко. Секретарка питає: "Тобі що?" А він: "Приїшов зареєструвати ровер". — "Ти що, божевіль-

ний? Ровери не рееструються". А то він прийшов подивитися, де я є.

Нарешті з'явився молодий офіцер польської безпеки, в цивільному. Ми трохи поговорили. Він питав, як мені подобається Польща, чи не хочу повернутися. Я сказав: "Не хочу". Мені поставили штемпель у паспорті, і я пішов. Але мав підозру, що можуть запитати про мене когось із донощиків, і ті напевно скажуть, що я з родини, яка займалася як антисоветською і антинімецькою діяльністю, так і антипольською, тому не ризикнув останню ніч спати вдома. Пішов до Ольги Гриців. Рано в суботу Ольга проводжала мене на поїзд до Варшави. На прощання сказала: "Добре, що ти не був удома. В шостій годині ранку до твого батька приходила поліція". Я був щасливий, що вискочив.

Того ж дня я летів на Відень, насолоджуючись суспільством з трьома чарівними американськими польками і думкою, що моя подорож на Батьківщину скінчилася успішно.

У Мюнхені мій брат Володимир, Zenon Марцюк й Іван Бутковський зустріли мене як героя — таку ескападу здійснив до Польщі, до Перемишля, ген аж під советський кордон. Я виклав їм інформацію про тамтешнє життя, розповів про свої розмови з отцем Барабашем щодо визволення митрополита Йосифа Сліпого.

Було приємно поспілкуватися з друзями, випити смачного німецького — найкращого! — міцного пива "Vok-vig".

Ще я відвідав отця Голинського, тоді — генерального вікарія, тобто голову цілої української греко-католицької церкви у Німеччині, колишнього мого вчителя у Перемишльській гімназії. Розповідав йому про релігійне життя у Галичині.

З Німеччини поїхав до Амстердама побачити Едварда ван Гутегема — вже генерала, і літаком полетів на Нью-Йорк. Між іншим, про подорож з Відня до Польщі моя дружина — моя добра Муха — не знала. Але через якусь хлоп'ячу зухвалість я послав їй картку — "Привіт з Варшави". Другу листівку — "Привіт з Відня" — відправив, повернувшись до Австрії. І, на щастя, вони обидві прийшли одночасно, бо, може б, дістала удар в серце.

По прибутті до Америки мені організували виступи в Нью-Йорку, Вашингтоні, Чикаго. Був надрукований мій звіт у нью-йоркській газеті. І зразу бандерівський "Гомін України" з Торонто подав репліку Богдана Гука — молодшого колеги з Перемишльської гімназії, вояка УПА на Перемишльщині в 1944—1947 рр., який під час акції "Вісла" пробився до Німеччини. Гук обурювався: хто дав мені право писати, ніби вже 1950 року війна УПА на Закарзонні скінчилася?

Наші колеги з під'єтягу Бандери хотіли обдурити людей, ніби війна триває й далі. А властиво, вона скінчилася навіть не 1950-го, а ще 1947 року, коли поляки провели "Вісла". А 1948-го вбили головного провідника Ярослав Старуха — і то вже було остаточно. Бо висліка Бандерою кур'єрів, сотню яких здав польській СБ Zenon, то була не війна. Між іншим, в 1957 році був убитий Лев Ребет, а 1959-го і сам Степан Бандера.

Так що я написав правду — війна скінчилася, і настав час розбудовувати громадське і релігійне життя, щоб і далі українці залишалися українцями. І дарма той молодий писакка звинувачував мене у зраді національних інтересів. Я вважав, що треба користатися моментом — почалася відліга і в Польщі, і в Радянському Союзі.

ХТО ТАКІ РЕАЛІТЕТНИКИ

1959 року я почав організацію у Нью-Йорку дискусійного клубу, що сприяв би проведенню політичної роботи між українцями Америки. Розмовляв у тій справі з тодішнім президентом УНР в екзилі Степаном Витвицьким. І ми, демократи-націоналісти, спільно з соціалістами з МНДО створили Клуб Круглого Стола. Першим головою його став Іван Кедрин-Рудницький, я — його заступником.

Ми планували вести дискусії на контроверсійні теми з вільним обміном думками, бо справді вільної української преси не існувало і дехто навіть вважав, що вільної дискусії допускати не вільно. А проте, існувало багато важливих питань, на які не можна було заплющувати очі — треба було до них підступатися і розв'язувати.

У Нью-Йорку було багато угруповань різних політичних напрямків — ми мали намір залучити їх до співпра-

ці, притягнути до роботи молодих українських інтелектуалів в єдиному політичному центрі і продискутувати з ними багато проблем, наприклад, україно-єврейські, україно-російські стосунки. Американці, скажімо, воліли, щоб українці співпрацювали з росіянами, зокрема з Американським комітетом визволення народів Росії, — але як було стерпіти їхнє імперське мислення?

Клуб Круглого Стола вважав, що треба провести дискусію з проблем тоталітаризму; про кризу лідерства — не тому, що немає добрих лідерів, а в плані того, що тези, які вони висувують, є хибні: про донцовщину і її шкідливість у розвоі української політичної думки. Хотіли обговорити проблеми американської, європейської політики, інших народів, зокрема СРСР і УРСР.

Ми запрошували на виступи деяких українських діячів — голову Українського Народного Союзу Дмитра Галичнина, тодішнього голову УНК Лева Добрянського; польського соціаліста, чеського дипломата; Борнса Ніколаєвського — одного з лідерів соціал-демократів (або меншовиків) 1917—18 рр., голову Російської соціалістичної партії в Америці. Він виявився ще затятішим, ніж комуністи, в своєму переконанні, що Україна не може бути окремою державою. Мав доповідь у нас і співробітник Ніколаєвського — російський соціаліст єврейського походження Соломон Шварц.

Дискусії з росіянами викликали в нашій пресі зливу критичних відгуків. Наші старші панове, навіть соціалісти, вважали, що ми не повинні дебатувати з ними. А ми стояли на засаді, що треба дискутувати з усіма. Тільки обмінюючись думками, можна інших чогось навчити і самим навчитися. Чудовими полемістами, активними в Клубі Круглого Стола були професор Всеволод Голубничий — соціаліст-демократ (належав до партії Івана Майстренка) і колишній княгиня Валентин Новичий.

Першою спробою діалогу з євреями стала доповідь доктора Джозефа Ліхтена — єврейського лідера, родом з Варшави. Разом з Ліхтенем я створив україно-єврейський комітет, і ми організували в Українському інституті Америки три спільні англомовні конференції.

Ті конференції мали більше сотні слухачів, 90 відсотків яких, щоправда, були українці і лише 10 — євреї, але діалог був цікавий і потрібний, оскільки переважна

більшість євреїв не розуміла українських проблем і мала про нас хибне уявлення.

1964 року у Вашингтоні відбулося урочисте відкриття пам'ятника Шевченку. Але цьому передувала дуже неприємна дискусія в нашій українській громаді, взагалі в цілій діаспорі щодо того, кому його замовити: всесвітньо-відомому скульпторові Олександр Архипенку чи комусь іншому, оскільки група, так би мовити, екстремних націоналістів ні в якому разі не хотіла дати йому ту роботу. І проголосували проти Архипенка. На знак протесту ми, демократи-ліберали, покинули комітет — професор Григорій Костюк, Йосип Гіряк, Андрій Пащук.

Бізнесмен Платон Стасюк — скарбник комітету — щойно приїхав з України і привіз грудочку землі з могили Тараса в Каневі, щоб умурувати її в п'єдестал. Він зробив це легально — з дозволу дирекції музею Тараса Шевченка в Каневі. Нашим реакціонерам то не сподобалось — мовляв, не вільно було брати землю з дозволу більшовиків, і вони заборонили вмурувати її. Можна собі уявити міру глупоти? Адже з дозволу чи без нього, а та земля — з могили Кобзаря... Одне слово, Платон Стасюк відіслав ту землю в Україну і сам зрезигнував з комітету.

Але відкриття пам'ятника Шевченку у Вашингтоні — то була історична подія. Вона викликала резонанс і в Україні, де було видрукувано звернення діячів культури, готових взяти участь у відкритті. Ми вважали, що їм треба відповісти. Клуб Круглого Стола зібрав наших найвизначніших діячів і в Україну пішов лист за підписами Григорія Костюка, Юрія Шевельова, Юрія Дивнича — Лавріненка, Йосипа Гіряка, Любові Дражевської, Миколи Чубатого, Якова Гніздовського, Гуцалюка, Миротлава Прокопа, Романа Ільницького, Всеволода Голубничого... — всього 70 чоловік.

Пам'ятник натомість відкривали без делегації з України — наші реакціонери були проти. Але відкриття було грандіозне, жодний захід, жодна учта по тому вже ніколи не збирали стільки народу і напевно вже не зберуть.

То було в липні, а восени до нас прибула група митців з України: письменниця Ірина Вільде, композитор Георгій Майборода, соліст опери Сергій Козак, літературознавець Степан Крижанівський, директор кіностудії ім.

О. Довженка, Тимофій Левчук, гуморист Андрій Сова — всього душ двадцять.

Юрій Кочубей і Віктор Чернявський, що працювали в українській місії ООН, домовились з пані Марією Клячко — членом Клубу Круглого Стола, щоб до неї на розмову з нами прийшла віце-міністр освіти Катерина Колосова, яка очолювала делегацію, — обговорити можливу зустріч у нашому клубі.

Валентин Новицький, Всеволод Голубничий і я вважали, що з нею і представниками делегації треба зустрітися, і почали організацію зустрічі. І тут наш Клуб розколовся. Власне, не розколовся, а просто з нього вишлі старші панове, демократи-соціалісти — Степан Ріпецький, Галій, Іван Кедрин-Рудницький, подавши заяву в пресі, що вони не бажать брати на себе відповідальність за наші контакти, наше співробітництво з українцями з УРСР. З нами лишився співпрацювати тільки соціал-демократ Левко Чикаленко.

Ну що ж, нам стало легше — ми вже не мусіли вести з ними нескінченні суперечки.

Парада в домі пані Клячко відбулася досить гостра. Наші співрозмовники вимагали організувати вечір-зустріч на спілку з нашими нью-йоркськими комуністами, а то були московські прислужники, які за гроші працювали для КДБ і за їхні ж гроші видавали комуністичну газету, що нічим не відрізнялася від того чтива, тих реплішок, які в УРСР друкували Ярослава Галана чи Тараса Мигалія. Звичайно, ми були категорично проти.

Тоді Колосова стала наполягати, щоб, принаймні, запросити інше угруповання — Володимира Левницького, що випускало "Громадський голос". Вони не були комуністами, але також радіофілами. Ми не погодилися: або робимо зустріч самі, або її не буде зовсім. Що ж, вони мусіли погодитись.

Зустріч відбулася. Я представив наших людей: Левка Чикаленка колишнього члена Центральної Ради 1918 року, Юрія Шевельова — професора університету, Понція Гіряка — відомого актора "Береголя", інших. Пам'ятаю, були М. Шлемкевич, Г. Костюк, Микола Галій, Роман Ільницький, Всеволод Голубничий, пані Марія Клячко, Ева Підобчинин, Микола Чубатий, Мирослав Лабунька, Катерина Колосова представила своїх.

Атмосфера була досить напружена. Коли Григорій Костюк говорив про те, що він викладав українську мову і літературу і тому його заслали на Сибір, Колосова образилася і хотіла йти. Але якось вдалося її умовити, і вже до кінця вечора ми все говорили одверто, звичайно, в культурний спосіб, — і ми їм, і вони нам.

Мали невеличке непорозуміння, коли прийшов незапрошений Леонід Полтава — працівник "Свободи", Я попрохав його виїти, і по тому він написав у "Свободі", що його вигнали. В кожному разі добре, бо люди довідалися про нашу імпрезу.

Вона викликала дискусію серед діаспори. Спільнота поділилася надвоє: за культурний обмін і проти. Найгостріше проти були націоналісти з-під стягу Бандери. Зовсім несподівано їх підтримали колишній соціаліст Матвій Стахів — мій стрийко, Іван Кедрин-Рудницький, Антін Драган — редактор "Свободи", частина старих демократів — через свою консервативність.

Ми переконували, що треба стояти лицем до України і вивчати процеси, які там відбуваються, а найважливіше необхідно навчитися визнавати реалії, які є в Україні. (За це нас стали називати реалітетниками).

УРДП — партія Багряного, лідерами якої були Василь Гришко і Михайло Воскобійник, нас підтримувала, вважаючи діалог необхідним. Взагалі, нашою опорою була прогресивна ліберальна частина українського демократичного крила, переважно УРДП і середовище УГВР.

Тим часом з України почали надходити вістки про початок дисидентського руху. Судили Погружальського за пожежу в Науковій бібліотеці, де загинуло багато раритетних видань і архівних документів. Хтось із дисидентів написав летючку про суд, її переправили до нас, і ми розповсюдили її в Америці, Канаді, Європі, Австралії. Ми поширювали вірші Василя Симоненка, частинами почало надходити "Лихо з розуму" Чорновола.

І от прийшов 1966 рік. Жовтень. В Америці ансамбль Вірського. Ми, звичайно ж, прийшли на перший концерт і випадково зустріли Дмитра Павличка й Івана Драча, які працювали в українській делегації в ООН. Запросили їх на розмову до пані Клячко, дім якої став ніби нейтральною територією для неофіційних зустрічей з людьми з України. Віктор Чернявський і Юрій Кочубей — секретарі української місії при ООН — прийшли також. З

наших були Юрій Шевельов, Григорій Костюк, поети Богдан Бойчук і Юрій Тарнавський, Всеволод Голубничий, Валентин Новицький, пані Марія Клячко, пані Ева Підобчшши, Мирослав Лабунька і я.

Розмова не клеїлася. Говорили про якісь необов'язкові речі, немовби промацуючи один одного. Тоді пані Клячко мовить:

— Ми хотіли почути дещо про арешти — Святослава Карванського, Івана Світличного, Івана Дзюби, братів Горнів...

Павличко почав говорити дуже обережно, мовляв, їхня діяльність загрожує Україні повстанням. Наш уряд мудрий, він затримав те в самому зародку, а інакше було б багато більше людей арештовано і багато більше жертв. В такім дусі.

Мені несила було те витримати, і я кажу:

Ви тут говорите, що ваш уряд є розумний і мудрий. Але ми думаємо, що ваш уряд робить те, що накаже Москва. Так думають у Києві комуністи, а народ так не думає.

Бачу, підкочив з крісла Чернявський, сердитий, пішов каву пити, а я продовжую:

— Згадайте, завжди, як була можливість, український народ все йшов з ворогами Росії проти Росії.

— Коли таке було?

— Як коли? Мазепа врівів проти Росії шведів. Центральна Рада привела німців.

Кочубей каже:

— Центральна Рада — то не представники народу.

— А хто? Ви — представники народу? Комуністична партія — представники народу? Ні! Український народ представляли і Мазепа, і Центральна Рада. Російські імперіалісти робили з України колонію і нищили цвіт українського народу, потім комуністи при Сталіні і нині також арештують таку масу діячів культури. З того, брати, щуття не буде...

Трошки язички розв'язалися — і одним, і другим. В кожнім разі, як там не було, розходилися друзями. Домовилися з Драчем і Павличком, що зробимо їм вечір в Оверсеі Прес-Клаб — пресовому клубі міжнародної слави, де виступали пані Елеонора Рузвельт, Черчилль, багато відомих діячів. Ніколи ніхто з українців досі там не виступав. То було вперше. Потрапити в той клуб нам

допоміг брат Антона Шумейка, він і винайняв залу. Вечір відбувся в перших днях листопада і пройшов надзвичайно успішно. Весь цвіт української інтелігенції там був.

Ми тоді багато спілкувалися з нашими поетами. Пригадую, я йшов з Павличком і Драчем в гості до Голубничого — він мешкав неподалік Колумбійського університету. У нас саме проходили вибори і поруч була виборча дільниця — я повів їх показати, як у нас те відбувається, і розповів анекдот про вибори в СРСР. Приходить чоловік голосувати, а йому дають бюлетені в заклеєнім конверті. Він намагається відкрити, а його питають: "Що ти робиш?" — "Хочу подивитися, за кого я голосую". — "Хіба ти не знаєш, що за нашою конституцією вибори таємні?"

Поети смілися, а я почувався героєм, що розказав їм антисоветський анекдот.

Вони були і у мене в гостях на Форестгіл, без жодних супутників з місії. Всеволод Голубничий, Ростик Хом'як, Анатолій Камінський і я переконували їх докладно переповісти в їхньому керівництві, в ЦК партії, що нам болить, які наші міркування і побажання, а також гостру критику советського нововведення по пропаганді злиття націй, повальній русифікації — аж до дозволу батькам вибирати, чи вивчати їхнім дітям у школі українську мову.

Перебування в Америці І. Драча і Д. Павличка також викликало великі дискусії серед наших українців. Але все більше і більше їх стало придивлятися до нашої діяльності, все більше виявляло бажання спілкуватися, розмовляти з людьми з України. Клуб Круглого Стола вже мусів наймати різні зали для великих політичних дискусій, зустрічей, скажімо, з Віталієм Коротичем в 1967-му, відомими українськими діячами з Пряшівщини (Чехословаччина) Юрієм Дацьком та Юрієм Бачею в 1968-му. То було після доби Дубчека, коли російські танки окупували Прагу. Пам'ятаю виступ Бачі. Він говорив, власне, так само, як і Дацько, — що народився русином і думав, що стоїть поза рамками українства. Але був дуже здібним учнем, одержав стипендію і поїхав студювати україністику до Києва, а докторат переїхав з Києва до Львова. І, як зізнався, у Києві він став україністом, а у Львові — українцем. Після повернення до Чехословаччини, коли там почався терор, Бачу заарештували, він втратив ро-

боту в університеті. Взагалі, треба віддати належне патріотичній праці тих двох діячів, і таких, як Мушинка та інші. Власне, через Праяшівщину мандрувала до нас за-
халаяна література з України.

В той час кружляв такий анекдот. Бідна вдова-селянка мала сина, і, як ішли советські танки, він втік до Німеччини. Стара пише йому, бідкається, що не може посадити город, бо не має сил скопати. А той відповідає: "Мамо, не журіться, а як копатимете, дивіться, бо десь там я закопав два револьвери". Прийшов лист, а слідом поліція, почали копати — шукати револьвери. Мати пише синові: "Що ти наробиш? Приходила поліція, цілий город перекопали, шукали зброю..." А той відписує: "Я ж казав, мамо, не журіться, бачите, навіть поліція може вам щось добре зробити".

По тому, можна сказати, діяльність нашого Клубу вті-
ла. В Советському Союзі настала реакція, брежнєвщина, контакти перервалися. КДБ було невдоволене нашою діяльністю, в пресі, зокрема у "Вістях з України", з'явилися матеріали із звинуваченнями в наш бік, інсинуації проти Голубничого, мене. Писали, що Клуб Круглого Стола — то прибудівка американської розвідки.

Серед українських діячів в Америці, Канаді почалися чергові суперечки. Найголосніше проти контактів із земляками з України виступали наші патріоти з під стягу бандерівської екстремної партії, яку очолював Стецько, і старші панове з демократичних партій — мій стрийко Матвій Стахів, Іван Кедрин-Рудницький, Антін Драган. Вони були найголовніші опоненти зустрічей, писали статті проти нас в тутешній українській пресі.

У МАНДРИ ПО ЄВРОПІ

Але не все я займався громадською роботою. Бажання помандрувати брало гору, і 1970 року ми з Володимиром Заньковим вирішили здійснити поїздку по Європі. Це був мій добрий приятель ще від шкільних днів: вчилися в одному класі, я бував у нього в Белгороді на вакаціях — звідти ходили разом на прогулянки до Куманчі і назад, на другий рік ген аж через Маківку, через гори до Надвірної і далі. Потім разом були на еміграції в Інсбруці, займалися контрабандою, пам'ятаю, на самий Новий рік (1949-й) пере-

ходили вброд річку... Я тоді йому трохи допомагав фінансово скінчити медичні студії в університеті.

В Америці він жив з родичами в Буффало. Його взяли до війська, коли йшла війна в Кореї — лікарем 82-ї парашутної дивізії. Після служби достудіював рентгенологію і працював у Нью-Джерзі в шпиталі. Він був багатий, а я ні, тож майже вся мандрівка по Європі була на його кошт.

Спочатку ми побували у Мюнхені. Я мав зустріч з моїм старшим братом Володимиром і молодшим Ігорем, що приїхав з Голландії з дружиною і чотирма дітьми. Домовившись з Володимиром побачитись у Відні на зворотнім шляху, ми із Заньковим поїхали до Інсбрука, де жила група українців. Приїжджаємо, прямуємо до готелю і міркуємо вголос, як би нам згодився тут Богдан Головід — наш добрий нью-йоркський приятель, що поїхав сюди на студії. І раптом нас хтось штовхає: "Я вже тут!.." Я не раз згадував, що мав величезне щастя зустрічати людей, які мені допомагали.

В Інсбруці тоді жив Осип Тюшка. Ми були у нього в хаті, бачились з дружиною Наталкою. Ще з кількома українцями зустрічалися. Потім поїхали до Венеції. Пригадую наш прекрасний побут в тім старім місті. Ми, як завзяті туристи, скрізь, де бували, відвідували всі славетні музеї, оглядали всі архітектурні пам'ятки.

Із Загреба Заньків повернувся у Відень, а я мав зустрічі в Югославії. Поїхав до Бая-Луки, потім до Прнявора, де зустрів Івана Сватка — депутата Босне-Герцеговінського парламенту. Він був членом комуністичної партії, але український патріот, один з найрозумніших людей, яких я зустрічав. Він завіз мене у Новий Сад — до отця Ніжа. В Руськім Керестурі я мав домовитись про видання літератури, яку можна було б вислати в Україну, — бо пошта звідси не так гостро контролювалась КДБ, як з Америки чи Німеччини. А ми в УГВР займалися, зокрема, її переправкою в Україну антибільшовицьких видань — книжок, газет, журналу "Сучасність". І через Югославію якийсь час це вдавалося робити, оскільки там був демократичний комунізм, був вільний ринок і досить свободи.

З Белграда я поїхав прямо до Відня, і там на мене вже чекали Володимир з дружиною і сином, і його нареченою

— донькою німецького мільйонера. Тут ми також відвідали кілька музеїв; ходили до опери.

Розпрощавшись з братом, ми із Заньковим поїхали поїздом до Гамбурга, звідти — до Люксембурга, там сіли на літак і повернулися в Америку.

Це була велика подорож по Європі, а крім того, я трохи займався й політикою.

Володимир Заньків допомагав мені в багатьох справах. Він був членом Клубу Круглого Стола, ми з ним брали участь в різних політичних дискусіях. 1992 року мій приятель помер від раку легенів, і ми зробили прощальний вечір в Українським народнім домі.

РОЗКОЛ УККА

Вже добігало до 70-х. Ми продовжували перевидавати самвидав з України. Видрукували працю І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" українською, англійською, німецькою мовами. Навіть хтось возив її до Китаю, і ми чули, що її китайською вона вийшла.

В Україні арештовували бандерівських кур'єрів. Здається, 1971-го був найбільший погром — з посади першого секретаря ЦК КПУ прогнали Петра Юхимовича Шелеста, а на його місце посадили В.Щербицького — найбільшого ворога українського народу, української культури, найбільшого русифікатора усіх часів.

Згодом в Україні було створено Гельсінкську спілку, прихильники якої у нас, в Америці, розповсюджували її літературу, "Вісник", що його вона видавала. Згодом видворили з СРСР — відпустили на лікування — генерала Петра Григоренка. І знову серед наших суперечки і дискусії: в обороні Григоренка УГВР, протистояла їй партія Стецька. Цілий світ вважав його героєм, Григоренко був з візитами в Англії, Норвегії, Китаї, а націоналісти, підбурювані Ярославом Стецьком та його дружиною Славою, все кричали про поневолення москалями (навіть не вживали слово росіяни, тільки москалі). Григоренко пояснював, що не росіяни поневолюють Україну, а партократи.

Та словесна і паперова боротьба досягла свого апогею в 1980 році, коли відбулися збори Українського Конгресового Комітету у Філадельфії, на яких точилася гостра дискусія стосовно ставлення до генерала Григоренка.

Демократи створили блок (власне, тим займався я) на підтримку знаного правозахисника, до якого увійшли партія УРДП, УГВР і українські дивізійники (Братство колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної Армії), що близько співпрацювали з Григоренком, збирали гроші йому на лікування і допомогу. Між ними найактивнішими тоді були Роман Гаєцький, Роман Данилюк, Осип Голинський та інші.

І дійшло до того, що у Філадельфії ціла група демократів покинула конгрес і вийшла з УКК: Український Народний Союз, Український Братський Союз, дивізійники, Союз українок Америки, Пласт, УГВР, ОУН ЗГ, ОУН ОДВУ, який був прибудівкою до ОУН полковника Мельника, частина упівців. Вийшли також наукові інституції: НТШ та УВАН, лікарське товариство, товариство інженерів. Отже, всі культурні, інтелектуальні організації. В УКК лишилася тільки партія бандерівців зі своїми організаціями, такими, як СУМ чи ООЧСУ (Організація оборони чотирьох свобод України).

На жаль, треба сказати, тоді їх підтримував відомий діяч професор Лев Добрянський з Вашингтона. А з бандерівських лідерів за той розкол відповідальний Ігнат Білинський, допомагав йому Богдан Футей, який головував на зборах. Може, навіть останній найбільше спричинився до розколу, оскільки провадив зібрання, надаючи перевагу своїм однопартійцям — бандерівцям.

Всі, що вийшли з УКК, створили Українську Американську Координаційну Раду і вибрали її головою Івана Фліса. Після нього головою стала Уляна Дячук, яка одночасно очолювала й Український Народний Союз.

Можна сказати, що розкол пішов на користь громаді. Стало дві центральні: одна демократична, гасло якої було: "Лицем до Батьківщини, лицем до України"; друга націоналістична, котра вважала, що на Україні все комуністичне, вороже, і не хотіла, а тому й не могла спостерігати, що там настають нові часи, росте нове покоління.

Богдан Кравців в Інституті Америки читав прекрасну доповідь про шістдесятників. Ми мали уявлення, що діялося в Україні, мали прекрасну характеристику української літератури, твореної М.Вінграновським, Г.Тютюнником, І.Драчем...

Потім в Америці з'явився Валентин Мороз зі своїми демагогічними гаслами. Спочатку він викликав захват в

українській громаді, а потім виявилось, що він людина нестабільна. Він думав стати вождем бандерівської партії, яка його пригорнула, напам'ятувала негативізмом щодо нас. Мороз допомагав їм кричати, а потому пішов і проти них також.

В наші руки потрапили листи з советських концтаборів, з яких було зрозуміло, що українські дисиденти з ним у конфлікті. Врешті автор "Серед снігів" та інших популярних творів став персоною нон грата серед усієї нашої еміграції, був ostrакізований всіма в Америці й Канаді. Не кажучи вже про те, що він непуцяще життя, він просто шкодив нам. Працюючи на радіо "Свобода", пропонував антисемітську ідеологію. Звичайно ж, його звітти вигнали.

Шкода чоловіка. Він міг зробити багато корисного, відіграти важливу роль в українській еміграції, але сам себе скінчив. І остаточно добив себе у Львові, коли на початку 1993-го пішов з боївкою розбивати львівський Рух.

ВІДЛИГА

Отже, ми прислухалися, що діється в Україні і в часи застою. З приходом Андропова ситуація почала мінятися. Виглядало, що він проведе якісь реформи, почалась невелика відлига, з'явилися можливості нових контактів з Україною через українську місію при ООН, яку очолив Геннадій Писипович Удовенко. І знову ці контакти почалися завдяки нашим двох шановним Марії Клячко і Єві Підобчишин. Вони мали зв'язки, до них заходили секретарі місії Віктор Чернявський і Юрій Кочубей, котрий нині є амбасадором України у Франції. Потім при місії були Хижняк, Юрій Шевченко, слідом одержав призначення на секретаря Олександр Бучко — автор пасквіля про українську еміграцію, у якому він облив брудом і УГВР, і релігійних діячів на чолі з Метиславом Скрипником, і решту. Він прийшов до Марії Клячко в товаристві Юрія Шевченка — другого секретаря місії. Пані Клячко запросила й мене, і я мав нагоду сказати все йому в вічі. Він навіть не виправдовувався.

Дуже приємне враження справила зустріч з Удовенком — це виявився цілком новий чоловік, яких досі у нас не було. А знав я таких, як Лука Кизь у 1959—60 рр. —

колишній партизан на Волині, звичайний російський приєдужник, малограмотний чоловік. Пам'ятаю, зустрівся з ним на якомусь зібранні, влаштованому нью-Йоркськими комуністами. В Нью-Йорку була досить міцна українська комуністична група, яка видавала свою газету, — спочатку вона називалася "Українські щоденні вісті", потім "Українські вісті", мала свою друкарню, свій будиночок на Четвертій вулиці, між Другою і Третьою авеню.

Хочу ще згадати, що 1953 року, коли помер Сталін, комуністи хотіли влаштувати йому поминки. А ми організували сильну групу молодих емігрантів (тоді нам було по 30 - 40 років) — може, сотня нас була, може, три сотні, вже не пригадую, — і розігнали їх. То були старші віком люди, які стали комуністами в роки депресії — в 1932 - 33 рр. або й ще давніше — в 1919—20 рр. Було трохи прикро, що до комуністів в Америці приєтали такі відомі люди, як Січниський, Володимир Левницький, Цеглицький. В 1953-му ми не хотіли мати з ними нічого спільного, тому що вони були звичайнісінькими московськими вєслужниками, які одержували фінансову допомогу з СРСР.

Пам'ятаю, коли зняли Шелеста, амбасадором в Америці став Михайло Денисович Паляничко, з яким уже легше було порозумітися. З ним можна було навіть дискутувати, політикувати. Був розумний і спокійний чоловік, не фанатик.

І от - Удовенко. З усіх він був найкращий дипломат і співрозмовник, досить ліберальний чоловік. Ми з ним багато сперечалися — звичайно, на культурному рівні — і на гостинах у пані Клячко, і на якихось прийняттях у дипломатів. В тих дискусіях 1985—1987 рр. брали участь Тарас Гунчак, Роман Воронка, Микола Галів, Іван Коропецький, Іван Фізер, Володимир Нагірний, Зенон Матківський. Ми вели мову про ситуацію в Україні, про становище церкви, переслідування дисидентів.

Такі контакти тривали, аж доки прийшов Горбачов і почалась так звана перестройка. І нарешті 1989 року і в Україну прийшла гласність. Почали надходити перші інформації, що формується Рух, власне, та течія ще тоді не мала назви. Ми зустрічалися в будинку НТШ з Володимиром Чорним, який прийшов працювати до ООН, з ним були Бучко, Віктор Батюк, Микола Макаревич — заступник Удовенка, також ліберальний чоловік. З Ба-

ттюком дискутувати було тяжко. Чи не він, коли мова зайшла про Рух, спитав: "Ви хочете Карабах?"

На установчі збори Руху від нас їздив Тарас Гунчак. Потім ми збиралися широко відзначити 175-ліття від дня народження Тараса Шевченка. Гунчак запросив Володимира Яворівського, але біля пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні йому виступити не дали — панове з УКК, тобто бандерівці, устами молодого екстреміста Ігоря Дябога відмовили йому. Ми влаштували Яворівському зустріч у Народному домі, яка зібрала велику аудиторію — три-чотири сотні чоловік. І яких десять бандерівців, серед них Ігор Дябога, Аскольд Лозинський, намагалися зіпсувати вечір, ставили провокаційні запитання, звинувачували Яворівського в тому, що він член компартії. Але він був прекрасний промовець, публіка була в захваті від його виступу.

1989 року до Америки також приїжджала група інтелігенції на чолі з Миколою Жулинським, до якої входили Іван Дзюба, Раїса Іванченко, Ігор Римарук.

ІДУ В УКРАЇНУ!

На весну 1990 року я вирішив, хоч і мав деякі побоювання, поїхати в Україну — на перші демократичні вибори до Верховної Ради. Удовенко допоміг одержати візу, і 20 лютого я був у Києві. А 25 лютого біля Республіканського стадіону проходило виборче віче, і я пішов, і виступав, хоч дуже боявся КДБ.

В ту першу поїздку я дуже потерпав, чи ніхто за мною не стежить, але ніби нікого не завважував. І якось ми з Дмитром Гнатюком, якому допомагав влаштувати концерт в Нью-Йорку, в археологічному музеї роздивлялись кістки мамонта, і раптом я впізнав одного з тих, що мене контролювали на митниці в Борисполі й вилучили все друковане, зокрема тритомник "Історії української політичної думки", редагований Тарасом Гунчаком. Я підійшов до того лейтенанта і кажу: "Бачите, ще пару днів тому ви мене переслідували, а нині вже я за вами сліdkую". Він зразу ж забрався геть.

2 березня я був у Львові, і там мною опікувалася така Ірина Маслюкова. Я мав адресу до шкільної товаришки Дарки Яремко — тепер вона Дарія Спроїд. Приїхали під

її хату. Ірина десь вийшла, а шофер мені каже: "Ви дивіться, бо та пані служить в КДБ". Отак.

Зайшов до Львівської організації Спільки письменників України. В одній з кімнат було зібрання репресованих, і я на ньому виступив. Мене з великою цікавістю розпитували про ситуацію в Америці, в діаспорі. Там я зустрів давнього знайомого Володимира Ждановича. Увечері бачився з Богданом Горинем, Ігорем Деркачем, молодим головою СУМу. Застерігав його, щоб СУМ залишався і далі демократичним і не потрапив під вплив екстремістів, націоналістів, яких вже досить було у Львові.

Під час виборів я їздив до Зборова й дорогою відвідав Пуще — рідне село мого батька. Побував у Івана Козубея — мого двоюрідного брата. Побачив, що люди непогано живуть. Мають господарство, худобу, птицю. У його сина, який працював інженером у Тернополі, — був автомобіль. Значить, незле. На столі — і ковбаса, й горілка. А за наших часів не було ніякого м'яса і ковбаси. Ми поїздили по селу, я побачився з родичами.

То були святкові вибори. Скрізь дорогою у селах, містечках і у Львові на Ратуші майоріли синьо-жовті прапори. Настрій у людей був піднесений. Я сам був піднесений. Повернувшись до Львова, з готелю пішки пішов до Ринку, звідти до домівки Руху — дізнатися інформацію про вибори. Наступного дня знайшов Євгена Гриніва — голову "Меморіалу". Гринів познайомив мене з Ігорем Юхновським. Тоді ж я зазнайомився з Романом Лубківським, який балотувався на депутата від Яворівщини.

Я їздив подивитися Хуст — місто, де 1939 року перебував три місяці, воював проти мадярів. Знайшов колишню резиденцію Августина Волощина — президента Карпатської України, тепер тут був райвиконком. На вулиці Румунській, в будинку команди Карпатської Січі, містилася школа шиття. Я походив знайомими кімнатами, розповів хлопцям і дівчатам, що тут відбувалося 50 років тому...

А після Хусту виступав на святкуванні річниці Тараса Шевченка в Ужгороді. Життя вирвало. Скрізь щось відбувалося. Молоді хлопці в поїзді Ужгород — Київ повідомили, що їдуть на народу СУМу. Я зацікавився і також прийшов у штаб-квартиру Руху в Музейному провулку, де я вже був відразу по приїзді до Києва, зустрічався з Михайлом Горинем, Павлом Мовчаном. То було поруч з готелем "Дніпро", де я мешкав. Народою керували Олег

Вітович і Дмитро Корчинський. Останній більше мовчав, здебільшого говорив Вітович. Я послухав виступи і попросив слова також. Я вважав шкідливими деякі положення їхнього статуту і пропонував їх викинути. Скажімо, про те, що в боротьбі за Україну, якщо треба, вони вживатимуть зброю — це не годиться в демократичному суспільстві. Я переконував також, що ключ "Україна для українців" був викинений ще III Надзвичайним збором ОУН 1943 року і УГВР збирала в боротьбі проти німців і більшовиків усі нації. Але вони не дуже погоджувалися з моїми словами про необхідність проводити роботу серед української молоді на демократичних принципах.

Того ж дня на цю тему ми говорили з Михайлом Горинем. Мене непокоїло таке екстремне, ура-націоналістичне наставлення молодих під впливом донцовщини. Горинь вважав, і я з тим не дуже погоджувався, що то невеличка група людей і можна те проігнорувати...

Напередодні виборів часто проходили мітинги, зібрання. На одному з них, яке провадив М. Горинь, виступав один з лідерів польської "Солідарності" Збігнєв Буяк. Потім в канцелярії Руху відбулася розмова, я також був присутній, його провідників з Буяком. На ній йшлося про необхідність організувати наради польських і українських діячів у Києві й Варшаві.

Та перша поїздка в Україну, звичайно, незабутня. перебування на рідній землі, та ще у такому вирі подій, зустрічей, знайомств, дало мені велику радість. Я був щасливий. Я бачив давніх знайомих, спілкувався з Іваном Драчем, Дмитром Павличком, з Геннадієм Удовенком, який саме був у відпустці в Києві, з Павлом Мовчаном, братами Горинями, Миколою Жулинським, багатьма-багатьма цікавими людьми.

А найголовніша радість — це, звичайно, вибори, бо результати показали, що демократи дістали більше третини голосів.

На прощальній вечері у Дмитра Гнатюка Станіслав Далебник, голова секретаріату Товариства "Україна", сказав: "Передайте у Нью-Йорку, що якщо вже в Україні побував Євген Стахів, то тепер кожній може їхати і нічого не боятися".

Але мусямо пам'ятати, що при владі тоді ще були комуністи і ще діяло КДБ. Щоправда, як я від'їжджав, то пачку газет, які я мав, у мене вже не відібрали.

Напередодні від'їзду з Києва в Товаристві "Україна" я зустрів Івана Дзюбу, професора Гродзінського та Романа Федоріва і від них довідався, що невдовзі в Ратгерському університеті проходитиме конференція, присвячена Чорнобиллю, на якій виступатиме і мій син Зенон — еколог, доктор океанографії, — і навіть показали афішу, де було зазначено його прізвище. Це для мене стало приємною несподіванкою.

І коли я повернувся в Америку, то був гостем на тій науковій конференції. І там же, зустрівшись з Федорівим, ми домовились разом виступити на зібранні в Українському народнім домі про ситуацію в Україні. Я розмовив присутнім — було до 300 чоловік — про свої враження від поїздки, про перебіг виборів. Мене приймали як героя, але я себе таким, звичайно, не вважав, бо більші речі колись робив, ніж їздити в нормальний час до Києва.

Роман Федорів також мав цікавий виступ. Особливо тепло прийняли його спогади — а він родом з Івано-Франківщини, де йшла боротьба УПА, і хлопцем знав деяких людей, котрі воювали. Це була приємна для слухачів у Нью-Йорку інформація.

Події розвивалися бурхливо. У березні відбулися вибори, а 16 липня новообрана Верховна Рада проголосила суверенітет України. Головою Верховної Ради став Леонід Макарович Кравчук.

Вирішено було запросити Геннадія Йосиповича Удовенка — амбасадора української місії при ООН — прочитати доповідь з нагоди проголошення суверенітету. Микола Галів і Василь Калинович, з якими я співпрацював після смерті моїх найближчих колег й помічників у Клубі Круглого Стола Всеволода Голубиничого та Валентина Новицького, були членами ІТШ, і ІТШ влаштувало публічну доповідь Геннадія Удовенка. Це був перший його прилюдний виступ в українській науковій установі Америки. І пройшов він вельми успішно, хоч його й критикували потім наші ультранаціоналісти з-від бандерівського стягу. Вони взагалі сприймали людей не за їхніми людськими і професійними якостями, а за партійною приналежністю. І дипломата вони не сприйняли саме тому, що він, мовляв, представник більшовицької України.

Це повторилося і на науковій конференції в Інституті Америки наприкінці квітня 1991 року, присвяченій п'я-

тій річниці вибуху Чорнобиля. Степан Ворох запросив на неї Г. Удовенка, й Аскольда Лозинський — голова УКК, один з бандерівських лідерів, протестував проти участі українського дипломата. Це прозвучало просто непристойно, оскільки в залі були дипломатичні представники різних країн при ООН, і всі присутні, за винятком, може, п'яти відсотків бандерівців, прихильно підтримали оплесками доктора Степана Вороха і Геннадія Удовенка.

Було дивно, що частина нашої діаспори не хотіла бачити того, що давно вже настали нові часи, в СРСР подув свіжий вітер, атмосфера змінюється на крає і в Україні. Як можна було стояти осторонь? Це було природним — спілкуватися з земляками, співпрацювати з ними. Я особисто маю великий респект і пошану і до Геннадія Удовенка і до Миколи Макаревича і вважаю, що у співпраці з ними ми почали і в нашому українському середовищі в Америці гласність і перебудову. Вони допомагали нам тримати контакт з Батьківщиною, який був необхідний, мов повітря.

Так, Геннадій Удовенко у жовтні 1990 року організував нам зустріч з першим міністром закордонних справ, затвердженим новою Верховною Радою, Анатолієм Зленком, який прибув на чолі делегації України на Генеральну Асамблею ООН. Вона пройшла в ПТШ при закритих дверях. Серед запрошених від нашої української громади були Мирослав Прокоп, Мирослав Лабунька, отець Патрікій Пацак, Марія Клячко, Ева Підобчишин, Микола Галів, Степан Процик з сином Романом, багато молодих людей. Зленко прийшов з Удовенком, Макаревичем і Чорним — головою пресового центру МЗС у Києві. Це була дуже цікава зустріч. Вони були присяжно здивовані, що міністр добре знає історію української дипломатії і визвольних змагань часів гетьманщини, Центральної Ради. Анатолій Максимович запевняв, що вестиме самостійницьку політику, орієнтуватиметься на дипломатію з доби Центральної Ради, покликуювався на діяльність Дмитра Дорошенка. Це звучало будуюче. Ми раділи, що Україна має таких дипломатів.

ЗНОВУ НА РІДНІЙ ЗЕМЛІ

Влітку 1991 року я знову був в Україні. (Між іншим, летів першою щойно відкритою українською лінією "Ер Юкрейн" з Нью-Йорка до Києва). І ця поїздка виїшла ще більш насиченою, ніж перша, оскільки життя стало ще бурхливішим. У Києві проходив перший з'їзд політичних в'язнів, і я брав у ньому участь і виступав, а також передав тисячу доларів від Української Американської Координаційної Ради (в якій був заступником голови) на допомогу інвалідам та сім'ям політичних в'язнів.

Я мав тоді одну незвичайну зустріч, хоч пізніше думав, чи така вже вона була потрібна, тим більше, що, як виявилось, не дала позитивних наслідків, але тоді я мав надію... Отож я сам хотів зустрітися з цим чоловіком і напередодні від'їзду з Америки попросив Геннадія Удовенка організувати мені її. По приїзді зателефонував в МЗС, і мені повідомили, де і коли вона відбудеться, і навіть провели на неї.

Отже, 14 червня я мав годину розмови з тодішнім Генеральним секретарем КПУ Станіславом Гуренком. Я почав її від історії. Що в 1917-18 рр. за самостійну Україну воювали тодішні соціалісти — і їхня боротьба не увінчалась успіхом; в 1940-50-х боротьбу провадили українські націоналісти — і також програли. А тепер українські комуністи можуть досягти того, що не вдалося соціалістам і націоналістам, а саме — вибудувати самостійну, незалежну українську державу. Голова Верховної Ради Л. Кравчук багато робить в цьому напрямку, і комуністи мають піти на співпрацю з демократами, оскільки формується уряд — а він має репрезентувати всі прошарки українського суспільства. Влада повинна бути доказом одної великої коаліції.

Мова зводилась до того, що мусіли затверджувати нових міністрів — Ю. Щербака, П. Таланчука і М. Жулинського. А Гуренко контролював комуністів у Верховній Раді — так звану групу 239. Я закликав його підтримати кандидатів демократичного блоку.

Відповідь я одержав негативну. Він говорив, що з демократами не можна співпрацювати, бо вони вживають непарламентських методів і слів (і виглядало, що йдеться про Степана Хмару), гостро критикував Жулинського, зокрема її за те, що той схвально відгукується про

завалення пам'ятника Леніну у Львові, і підтримувати ні його, ні Таланчука не збирався.

Я довго переконував Гуренка, що це для добра української справи, що Україна повинна мати уряд національної згоди і т. ін. Загалом, він на мене справив непогане враження. І, чесно кажучи, я був заскочений, бо на відстані партійні бонзи здавалися мені якимись дикунами, не вельми освіченими людьми, як генерали КДБ. А це був культурний чоловік, з ним приємно було спілкуватися. На прощання він мені подарував книжку "Голод 1932—1933 років на Україні", і я пішов з думкою, що ми мали корисну розмову і я його переконав.

Того самого вечора в ресторані готелю "Дніпро", де я дупинився, на вечері зустрів Миколу Жулинського разом з Омелян і Тетяною Антоновичами, які фондували літературну нагороду (і саме того року вручили перші дипломи), і розповів їм про ту мою зустріч.

Через кілька днів відбулося засідання Верховної Ради і комуністи проголосували проти. А через два місяці в Москві була спроба перевороту (сумнозвісне ГКЧП), після чого комуністична партія втратила владу, і той же Гуренко міг пожалкувати про свою недалекоглядність...

У Львові, в приміщенні театру ім. М. Заньковецької, проходив з'їзд колишніх учасників визвольної боротьби, приурочений до 50-річчя проголошення самоїтійної України 30 червня 1941 року. Я на ньому виступав: мав також доповідь в доміні Руху на науковій конференції, присвяченій боротьбі ОУН — УПА, де головував професор Дашкевич, а доповідали пані Слава Стецько, Василь Кук, Степан Процик з Америки — один з небагатьох, хто критикував бандерівців за те, що вони не визнавали рішення III Надзвичайного Великого збору ОУН, оскільки взагалі конференція пройшла під знаком і впливом бандерівським і в багатьох виступах було сфальсифіковано історичну правду, зокрема її сам Акт проголошення є фактом, що це був протімецький акт, а не протінімецький. І документи свідчать цілком інше, ніж те, про що п'ятдесят років говорила українська діаспора: а тепер стало говоритися її на Україні.

Історії потрібна правда, а не те, що говорять пані Я. Стецько та її дорадники і соратники. І для того, щоб нас не називали колаборантами, як це робили більшовики, треба поленкувати, що українці пішли на співпрацю з

німцями, вважаючи їх єдиним природним союзником, адже Німеччина була єдиною країною, яка хотіла ревізувати Версальський пакт, що розділив Україну, подарувавши її по частинах Польщі, Чехословаччині, Румунії і більшовикам. Політична співпраця з Німеччиною здавалась єдиною можливістю дістати самостійність, і ОУН не зрадила власний народ — ми шукали виходу, як визволити Батьківщину з неволі.

Одне слово, святкування і конференція проходили вкрай односторонньо. І зовсім неприємним було марширування вулицями Львова першого відділу СНУМу — хлопці в уніформах вигукували: "Смерть, смерть ляхам, смерть московсько-жидівській комуні..." Російське телебачення показало той марш — Москва скористалася з можливості показати ура-націоналістів, щоб скомпрометувати українців перед очима цілого світу.

Тоді, у Львові, я про це говорив в редакціях газет "За вільну Україну", "Ратуша", "Молода Галичина". Вдячний їм за те, що надрукували інтерв'ю зі мною. Журналістка Марія Базелюк дала мені адресу Ростислава Братуня, з яким раніше зустрічався у Нью-Йорку — коли він був членом української делегації до ООН. То були часи, коли між нами і Україною були напружені стосунки. Пам'ятаю, я з ним ділився міркуванням, що треба шукати співпраці з китайськими комуністами, які тоді почали гостру ідеологічну війну з Москвою. І він про ту зустріч з Євгеном Стаховим написав статтю "Китайський рикша".

Отже, я відвідав Братуня. Він тепер був депутатом Верховної Ради СРСР, як і Роман Федорів. Ми мали дружню розмову. Від нього я дізнався дещо і про підпілля: існують докази того, що українське самоїтійницьке підпілля в Галичині після загибелі 5 березня 1950 року Романа Шухевича (команду підпілля перебрав Василь Кук) було цілковито контролюване КДБ — вже від 1952 року, що засвідчують документи КДБ.

Для мене це було великою новиною, оскільки досі ми вважали, що КДБ розвалило підпілля в 1954 році, після того, як 1953-го було розстріляно Охримовича...

Перебуваючи у Львові, я мав здійснити ще одну річ. Микола Лебедь просив мене відвідати його рідне село Стрілиська — неподалік Бібрки, що на південь від Львова. Ми поїхали туди разом з Ігорем Гірним — сином Івана Гірного (псевдо Цісар), колишнього шофера мітро-

полита А. Шентицького, який виїхав за кордон разом з М. Лебедем. Іван жив в Америці, а його дружина і син залишилися в Україні.

Ігор повів мене в Стрілеська на своїй машині і все наше перебування там сфільмував на плівку: як я передавав 500 доларів від УГВР маленькій сільській лікарні, як разом з родичем Лебедем, також Миколою, місцевою вчителькою, лікарем, головою сільради відвідували хату, де він народився, де жили його батьки. Ми були також на цвинтарі, де вони поховані, поклали квіти на могилу. У Нью-Йорку я віддав цю плівку Миколі Лебедею...

ЛЕОНІД КРАВЧУК — В АМЕРИЦІ

Ми знаємо перебіг подій, які сталися по тому. У Москві відбулася спроба перевороту. В Києві 24 серпня 1991 року було проголошено незалежність. Події розвивалися стрімко. Україну почали визнавати в світі — Польща, Канада. Натомість Америка зволікала. Наша українська громада в Америці утворила спільний комітет — УАКР разом з УЖК — для організації демонстрації у Вашингтоні під Білим домом, щоб тодішній президент Джордж Буш визнав Україну. Співголовами комітету від УЖК був А. Лозинський, від УАКР — Євген Стахів. З нашого боку до комітету входили Роман Данилюк та Юрій Солтис.

Ми вирішили, що маємо виїти лише з синьо-жовтими прапорами — і жодних інших. Червоно-чорні компрометували б нас — бо як пояснити американцям, журналістам, що то за прапори, коли Україна має один, державний? І гасла мають бути демократичні.

Щодо червоно-чорних прапорів. Вони ніколи не були прапорами ані ОУН в Україні, ані МПА. Коли в Україну йшли похідні групи, — а вони йшли явно, славно, як представники уряду Стецька зі Львова, — скрізь і у Львові також, висіли тільки синьо-жовті прапори — жодного червоно-чорного не було. Одна тільки різниця: мельниківці вважали, що державний український прапор має бути жовто-синій, а бандерівці — що синьо-жовтий. І якщо десь висіли жовто-сині стяги — це був знак, що там першими пройшли мельниківці. У Південній і Центральній Україні висіли синьо-жовті — це означало, що першими там побували бандерівці. І вся різниця. Інших прапорів ніде не було, можна

питати свідків. Червоно-чорні прапори — то еміграційна вигадка Стецька і стецьківців.

Мусить бути один, державний прапор. Ще якийсь мали тільки тоталітарні держави. Німецький прапор, скажімо, був один, а гітлерівський — інший. Італійські фашисти також завели собі окремий прапор. Росія мала державний прапор, а більшовики вигадали червоний. Якщо існує інший прапор — не державний, а партійний, — то ознака існування тоталітарної організації.

На нашій демонстрації під Білим домом 18 вересня 1991 року не було жодного червоно-чорного прапора. Все пройшло якнайкраще. Людей приїхало більше, ніж ми сподівалися. З усіх сторін з-поза Вашингтона — 120 автобусів, близько десяти тисяч людей. Віче провадилося англійською мовою. Головував на ньому Євген Іванців — директор канцелярії Українського Народного Союзу у Вашингтоні. Відкривав його Юрій Солтис, на завершення виступав Аскольд Лозинський. Дуже добре виступав також професор Лев Добрянський — колишній голова УЖК.

Було складено спільне звернення до Президента Америки від УЖК і УАКР, щоб визнати самостійну Україну, і після того Дж. Буш прийняв українську делегацію.

Треба згадати, що у червні 1991 року я мав можливість бути присутнім на сесії Верховної Ради України. Зустрічав там Романа Іванчука, Степана Пушика і навіть Єльченка — того комуністичного бонзу. Якось під час перерви Дмитро Павличко познайомив мене з Леонідом Кравчуком. І я запросив його відвідати Америку, обіцяв влаштувати зустріч з українською громадою.

І от я дізнався від Геннадія Удовенка, що Кравчук приїде до Нью-Йорка. Треба зазначити, що в еміграції була суперечлива думка щодо Кравчука. Тут ширилася інформація, що під час путчу в Москві він два дні, 21–22 серпня, не міг визначитися, на чий бік пристати, і тільки 23-го, коли побачив, що виграє Єльцин, пішов проти путчу.

Від Удовенка я мав інформацію, що вагався Кравчук тільки 21-го і то під тиском військової команди Київського військового округу, яка погрожувала танками. (КПІУ на чолі з Гуренком тоді стропроцентова була за Горбачова, і ми знали, що Гуренко розіслав своїм партійцям наказ підтримувати Горбачова і його заступника по партійній лінії В. Івашка).

Але я вважав, що, хоч як би там було, Кравчук — Голова Верховної Ради і треба його прийняти як керівника держави. Я організував спеціальний банкетовий комітет (спочатку сам був його головою, а потім ми зробили головою Ярослава Падуха), до якого увійшли наші незмінні Марія Клячко та Ева Підобчинини, Микола Галів, Володимир Рак, Василь Никифорук, Дзвінка Ворох, Ірина Стецюра, Марта Скорупська. Пані Марта організувала американську пресу, а ще з цієї нагоди ми видали прекрасний журнал. Я пропонував своєму приятелю Романові Данилюку взяти участь в організаційній роботі, але він, взагалі-то чоловік досить рішучий, відмовився, бо, треба сказати, була дуже суперечлива атмосфера в громаді. Велику акцію проти великих бандерівців, УКР, погрожуючи пікетами і провокаціями. І через ту опозицію, ми, чесно кажучи, спочатку її не сподівалися, що імпреза наша буде досить успішною і збере більше двохсот чоловік.

Несподівану і велику допомогу нам подала дружина Тараса Гунчака, який саме був у Києві. Вона попередила Тараса, що ситуація тривожна, тоді звернувся до Івана Драча та Михайла Гориня за підтримкою, і вони надіслали факс до Українського Народного Союзу з проханням прийняти Леоніда Кравчука гідно. І Тарас Гунчак дописав: "Прошу помістити це звернення у "Свободі".

"Свобода" помістила його на першій сторінці, і після того ситуація змінилася. Нам почали активно сприяти, допомагати — і Союз українців, й Іван Олексин, і Марія Савчак, і УВАН на чолі з тодішнім головою Михайлом Борецьким, і Український науковий інститут — Володимир Баранецький, й інші.

Ми зрозуміли, що зали на 200 місць, яку ми замовили у "Вальдорф Асторії" — найпрестижнішому готелі Нью-Йорка, де були і Рузвельт, і Черчіль, нам не вистачить. Винайняли там же більшу залу — на тисячу місць.

Звичайно, хвилювання були дуже великі. Ми також вирішили позбутися клопотів на випадок пікетувань і якихось демонстрацій і попросили у нью-йоркській поліції охорону.

Ще один важливий момент. На готелі в разі прийняття якогось високого гостя завжди вивішували прапор його країни: і ми звернулися до керівництва готелю, а нам відповіли, що вони такого прапора не мають. Ми пошили прапор, і хтось з працівників Удовенка з української мі-

сії той прапор приніс. Вивісили. Хто може собі уявити, що ми відчували, бачачи той стяг у нью-йоркським небі?!

Все ніби йшло гаразд. Запросили митрополита Мстислава. Щоправда, з ним я мав неприємну розмову. Річ у тім, що він був відомий як любитель виголошувати довгі промови. Замість сказати молитву і посвятити, звичайно півгодини політикував. Тож я попросив господаря банкету професора Леоніда Рудницького поговорити попередньо із Мстиславом. Він поговорив. А той відповів йому, що робитиме, як схоче. Тоді я пішов до нього сам. Кажу: "Владико, ми маємо коротку програму, тому просимо вас не говорити жодної промови, тільки посвячення, благословення — і все". А він: "Я робитиму, що схочу". — "Владико, ні, — наполягаю знов. — Завтра Кравчук буде в Бавид Бруці — там ви господар, і робитимете, що схочете. А у "Вальдорф Асторії" господар я і буде так, як я скажу". Мстислав був сердитий, але послухався і жодної промови не говорив.

І от настав той день — 28 вересня 1991 року. Прибуло двадцять поліцейських і стільки ж охоронців у цивільному. Я з кимось стояв біля готелю вітати Кравчука. Спочатку під'їхало поліцейське авто, збоку — мотоциклісти, вискочила вашингтонська охорона. Все було дуже гарно, урочисто. Наші були горді бачити, як голова Української держави з'явився з таким почесним ескортом. Спочатку ми пройшли на коктейль в окрему кімнату — оточення Кравчука і представники нашого комітету, — де мали невелику розмову, а потім у великому банкетному залі відбулася імпреза, якою дуже добре англійською й українською провадив Леонід Рудницький.

Я мав вступне слово. А потім говорив Леонід Макарович. Зупинився на проблемах, які нас хвилювали. Ми попросили його, зокрема, не підписувати ніяких договорів з Москвою, і він мусів заявити, що нового всесоюзного договору підписувати не буде.

РЕФЕРЕНДУМ

Коли в Україні було оголошено референдум і нові вибори, я виступав з доповідями і переконував людей, що ми виграємо — щонайменше одержимо 75 відсотків голосів. Скептики перестраховувалися, казали, що великим

успіхом буде її 51 процент. Всі страшенно хвилювалися, бо розуміли, який то відповідальний момент.

Я не міг сидіти спокійно в Америці і 20 листопада вилетів в Україну. Тим разом мені дуже кортіло поїхати на Донбас. Зі мною поїхав працівник товариства "Україна" Юрій Терех. Треба зазначити, що в листопаді саме відбулися загальні збори Товариства і головою його став Іван Драч, а нас з Тарасом Гунчаком вибрали до ради Товариства "Україна".

У Донецьку я відразу скотактував з Марією Олійник, яку заізнав улітку 1991 в Києві на першому з'їзді політичних в'язнів, і вона мене познайомила ще з кількома громадськими діячами, зокрема з Миколою Михайловичем Бражником і Петром Івановичем Лаврівим — політичним в'язнем (він потім надрукував кілька статей про мою діяльність на Донбасі під час німецької окупації). Я побував у першій українській гімназії, якій Роман Воронка подарував комп'ютер для навчання, познайомився з учителями, виступав перед учнями. Мав публічну доповідь у товаристві "Просвіта". Давав інтерв'ю донецькому радіо, також мої інтерв'ю видрукували дві російськомовні газети. Мав розмову з журналістом із Маріуполя Яруцьким, який написав про мене статтю, а через рік надрукував ще другу — на основі документів — про маріупольське підпілля.

Я ходив на Рудченково — шукав те місце, де колись була овочева база. Там геть усе змінилося. База вже перестроєвана, навколо інші будинки, все виглядає інакше. Я розпитував, чи не згадає хтось Черкащеника, але ніхто нічого не знав...

Надзвичайно радий був побувати у Донецьку, був захоплений ентузіазмом молодих канадійців — хлопців і дівчат, а також великої групи активістів з Тернополя, які допомагали у пропаганді виборів, референдуму на всьому Донбасі. Зустрів там також Христю Лев — журналістку з "Юкрейнієн віклі".

А потім — і в Києві, і у Львові — ми святкували перемогу. Велику перемогу українського духу. Те, за що я все життя боровся, збулося! 1 грудня 1991 року Україна проголосувала за свою незалежність 92-ма відсотками голосів! Це була нечувана перемога!

У грудні широко відзначалася річниця (125 років з дня народження) першого президента України Михайла

Грушевського. В палаці культури "Україна" відбулося урочисте засідання, на якому прекрасну промову виголосив Леонід Кравчук. Вранці наступного дня у Софійському соборі відправляв богослужбу митрополит клівський Антоній. Ми з Дмитром Гнатюком стояли біля вівтаря, і я дякував Богові за те, що дожив до таких перемін.

Тоді ж, у грудні, я мав розмову з Костянтином Морозовим, який став міністром оборони України. Красивий, розумний чоловік, генерал, який володіє українською мовою, — на мене, ясна річ, це не могло не справити враження. Я запросив його до Америки на зустріч з українською громадою. Морозов погодився, але мусів чекати офіційного запрошення американського міністра оборони. Тож обіцяв заздалегідь повідомити про свій приїзд.

У квітні 1992 року генерал К. Морозов був цілий тиждень у Вашингтоні. Його возили до різних американських воєнних баз і навіть на авіаносець, де він літав — і цим справив на американців величезне враження. Ми, українці, горді були, що маємо такого міністра оборони. На закінчення свого перебування він приїхав у Нью-Йорк, і ми на його честь влаштували великий банкет на 700 чоловік. Тоді ми передали 18 тисяч доларів на потреби української армійської преси.

По приїзді до Львова я зателефонував до Перемишля, і звідти приїхав побачитись мій небіж, син моєї сестри лікар Юрко Стабішевський.

Ігор Гірний возив мене до Стрия, де я мав зустрітись з Богданом Чуйком — колишнім довголітнім діячем ОУН, членом підпілля, якого більшовики двадцять з лишнім років протримали в таборі. Він мав багато даних про людей, що виїшли з тюрем. Показав мені листа до пані С. Стецько з негативними характеристиками Петра Дужого, Зеленчука, які стали найближчими співробітниками пані Стецько і членами проводу КУНУ. Я мав також візит до Миколи Гориня — тоді заступника голови Львівської обласної ради, — який дав мені деякі документи зі старих архівів про ОУН, УПА.

Я виступав у Русі. Бачився з Чорноволом. Він тоді саме програв вибори, і розмова не клеїлася. Чорновіл вважав, що прийом, влаштований Л. Кравчуку українською діаспорою, допоміг тому виграти вибори. Певно, що так. Але Кравчук був з візитом у Вашингтоні. Його приймав Буш. А ми 21 вересня влаштуємо демонстрацію з

вимогою визнати Україну, а 28-го в Нью-Йорк прибуває Кравчук — як ми, українці, могли його не прийняти? Нам тоді не грала ролі думка Чорновола, що це ніж йому в спину. — ми мусіли прийняти представника України як належить, хоч різні люди були з того невдоволені.

Я вважав, що ми вчинили правильно. Це потрібно було Україні. І на зустрічі з членами Руху у Львові я закликав надати підтримку Кравчукові, бо відчував, що вже починається пропаганда проти всенародно обраного Президента. Я закликав об'єднатися навколо нього задля добра держави.

Саме тоді відбулася зустріч у Беловезькій пущі, і прийшла вістка, що підписано договір про створення СНД. І знов була дискусія, чи то потрібно, чи ні, аж вишло, що Єльцин і Кравчук забили цвях у труну СРСР. Совєтський Союз перестав існувати, його було ліквідовано — а без того неможливо було думати про самостійну Україну. І то був найбільший триумф політики Леоніда Кравчука.

ДОРОГАМИ УКРАЇНИ, УКРАЇНИ...

10 грудня я відлетів з Києва до Нью-Йорка, де мав доповідь у Народному домі про референдум і ситуацію в Україні.

Ми всі в діаспорі були заскочені звісткою, що Г.Удовенко покидає свій дипломатичний пост в Нью-Йорку і виїжджає в Україну, адже гадали, що він одержить призначення на амбасадора України у Вашингтоні. Клуб Круглого Стола організував йому прощальний вечір, на який прийшли і Микола Лебедь, і Мирослав Прокоп, і багато представників української інтелігенції Нью-Йорка.

Бандерівці з-під стягу пані Стецько поволі почали міняти своє ставлення до України, яка вже стала самостійною, хоч президентом у ній був колишній комуніст. Довго не знали, як поведеться, при нагоді виступали з критичними заувагами на його адресу, на адресу уряду, але мусіли з тим рахуватися.

Вони вирішили на першу річницю проголошення незалежної України, влітку 1992 року, святкувати в Києві 50-ліття УПА (хоч та дата приналежала на жовтень-листопад). Мені теж кортіло взяти участь в тому заході, тим більше, що 21—24 серпня мав відбутися Всесвітній фо-

рум українців. Зі мною хотів їхати Микола Лебедь разом з ад'ютантом Степаном Проциком.

Було створено комітет для відзначення тисячоліття хрещення України на базі порозуміння з українськими Владиками митрополитом з Філадельфії Степаном Суликом та митрополитом православної церкви Метиславом. Я був членом президії того комітету, хоч ми не дуже хотіли співпрацювати з бандерівцями, які не були досить діяльні, і втягнув до нього Степана Процика, але той чоловік хоч і має добрий організаційний хист, але з таким характером, що завжди вміє до бочки меду запхати ложку дьогтю, і, будучи в самому комітеті, писав проти нього образливі статті. Ну, то минуло.

По прибутті на початку червня я зателефонував до свого доброго знайомого Миколи Макаревича — першого заступника міністра закордонних справ (А.Зленко саме був на відпустках), і вже на третій день ми з Миколою Лебедем мали зустріч в МЗС, з якої були дуже задоволені.

Ми все-таки брали участь у засіданні на честь 50-ліття УПА в палаці "Україна", хоч запрошень нам не дали. Присутні оваціями вітали Миколу Лебедя, його запросили до почесної президії. Я сидів разом з Романом Данилюком, а біля нас — полковник Володимир Мулява, Мирослав Лабунька і... три голландських генерали. Я заговорив до них, і виявилось — вони з частини, яку я відвідував у 1947—48 рр. (коли вони ще були лейтенантами), і приїхали до Києва подякувати ветеранам УПА за те, що допомогли їм утекти з полону. Один з тих генералів промовляв на святі.

Наступного дня був мітинг на Софійському майдані, де головував Михайло Горинь. Він надав слово Мирославу Прокопу — лідеру УГВР. Виступали і пані Стецько, її Аскольд Лозинський.

Там ми зустріли Геннадія Удовенка, який, на жаль, був у відставці. Він закликав кореспондента кийського телебачення, і ми з Миколою Лебедем дали інтерв'ю. Потім всі маршем рушили до пам'ятника Володимирі. До нас, тишучи руку Удовенку зі словами: "Вітаю майбутнього міністра закордонних справ України", прилучився Михайло Горинь. Зустріли ще Івана Гірного і сестру Лебедя Ольгу. Так що знамените свято провели в колі друзів.

Ми разом поїхали до Львова: Лебедь, Ольга, Процик, Богдан Горинь з дружиною, Іван Гірний із сином Ігорем.

У Львові Микола Горинь організував пресову конференцію в будинку об'єднання і великий вечір у філармонії, який зібрав близько восьмисот людей. На вечорі були присутні дружина Романа Шухевича пані Паталя Шухевич і його донька з чоловіком. Не заставши мене в Києві, до Львова виїхав і також був на вечорі полковник авіації Микола Мірошниченко, з батьком якого я був у підпіллі на Донбасі, на шахті 18—20. А після вечора мене оточили п'ятнадцять-двадцять перемишляків, про долю яких я досі нічого не знав: Марійка Ковалик, Гасько, Станько, Богдан Шехович — лікар з Австралії...

Марія Говірко, землячка з Перемишля, організувала нам дві зустрічі з політв'язнями. За п'ять днів перебування у Львові я побачився з багатьма знайомими. А потім Лебедь з родичами поїхав до своїх Стрілишків, а я зі Стенаном Проциком і професором Гром'яком — представником президента в Тернополі — до Тернополя, де було посвячення пам'ятника євреям, замордованим німцями під час війни. На нього прибуло багато євреїв з Америки, Канади, Ізраїлю. Надав дощ, але людей виступало багато. Сказав слово і я, згадав Бабин Яр, де поруч з євреями лежать українські патріоти, розстріляні в 1941—43 рр., зокрема і сестра моєї дружини Паталяк Вишніків. (Я був у Бабиніму Яру ще в червні 1991-го, ми їздили разом з єврейським громадським діячем Шласном).

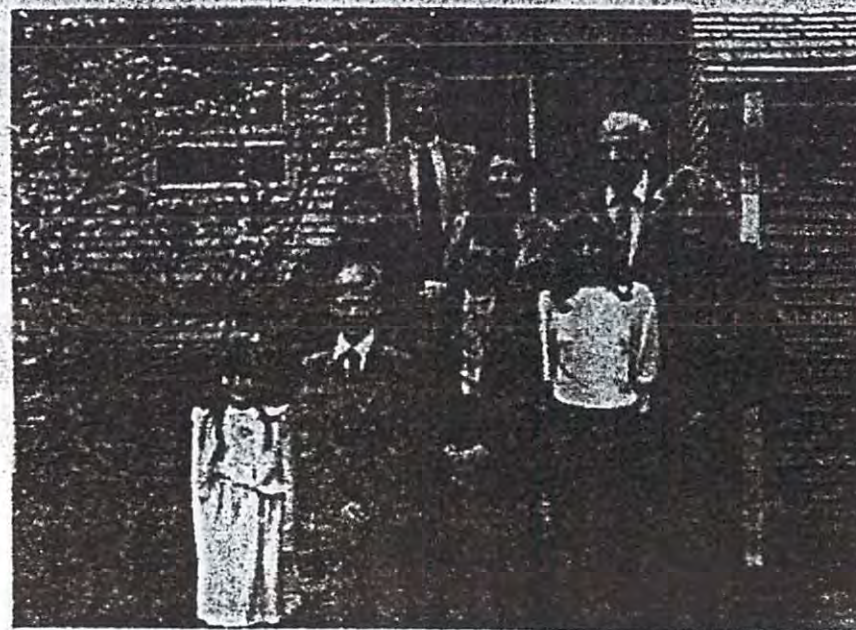
Гром'як возив мене ген аж в Крем'янецьчину показати, де вони в лісі роблять музей штабу УПА — на тому місці точилися жакливі бої, там спочатку німці, а за ними більшовики винищили українське село, все згоріло.

Я виступав на нараді українських партій і нараді вчителів. (Кілька тернопільських газет видрукували ті матеріали). Говорив і про підпілля, і про сучасну політику, і про гострі суперечки з деякими представниками демократичних партій, які виявилися прихильниками бандерівського напрямку. Я говорив про те, що Бандера участі у боротьбі не брав. Він був іконою.

Кілька дематогів мені заперечували, що боротьба була організована Бандерою. Але насправді він не організовував її. Тієї величезної боротьби, яка йшла від Донбасу ген аж по Берлін, Бандера не знав. Від того часу, як 1934 року поляки його арештували, він не бачив України, ніколи ногою не ступив на українську землю! І на

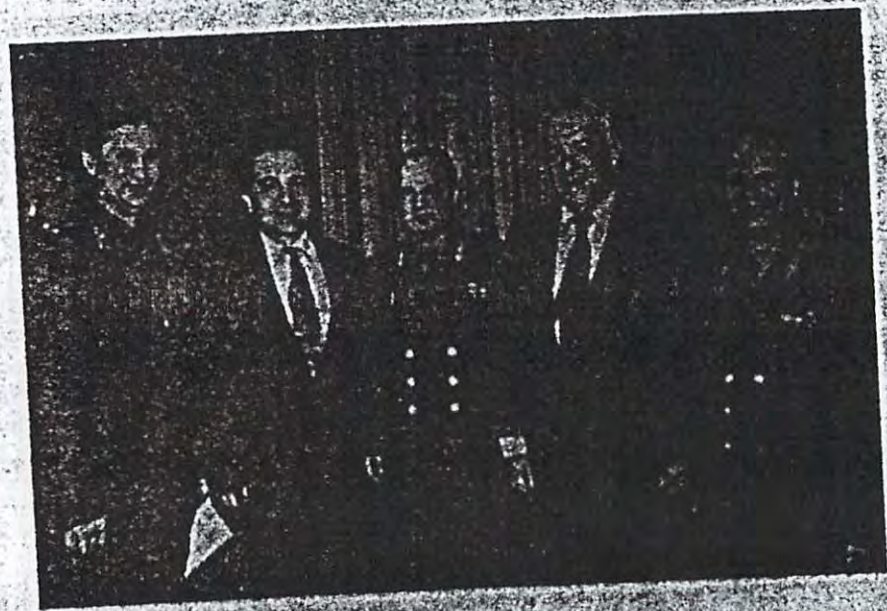
Євген та Марія Стахови з синами Зеноном і Борисом, Микола та Ларія Лебеді. Нью-Йорк, 1951 р.

Родина Стахових. Перший ряд — онуки Таня і Тиміш, невістка Оксана, онука Наталя, невістка Леся. Другий ряд — донька Лариса, син Зенон, батьки — Марія та Євген Стахови. 1985 р.

Євген Стахів, Володимир Яворівський,
Тарас Гунчак. Нью-Йорк, 1989 р.

Євген Стахів серед працівників
Міністерства оборони України.
3 лютого 1993 р.

304

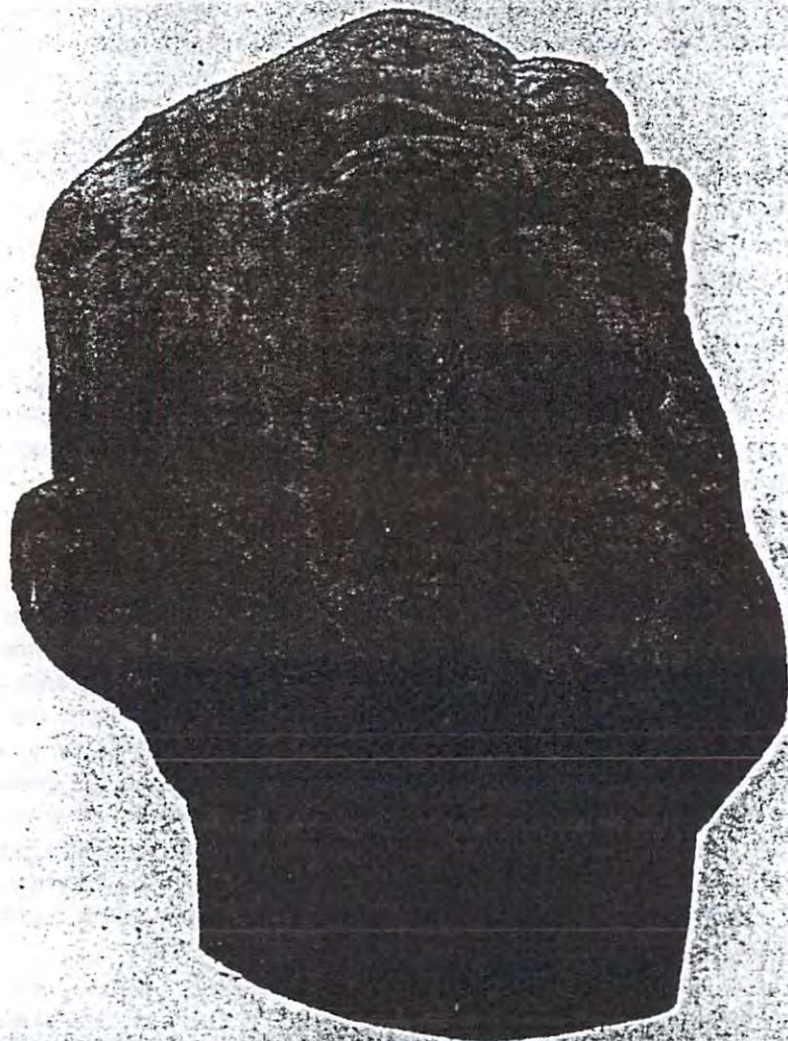

Євген Стахів виступає
в Київському будинку вчителя.
22 січня 1993 р.

20-1298

305

208

Бюст Євгена Стахова.
Скульптор Емануїл Мисько.
1994 р.

жаль, оскільки не брав участі у тій боротьбі, не зазнав еволюції, яку перейшли борці за волю України в рядах ОУН-УПА, що воювали проти німців і більшовиків. Деякі націоналісти перекручують історію так само, як досі це робили більшовики.

У Києві — на святкуванні першої річниці незалежності і Всесвітньому форумі українців, яким було утворено об'єднавчий орган світового українства — Українську Всесвітню Координаційну Раду (я працював у комітеті громадської роботи, якій розробляв її статут, познайомився з представниками різних українських громад східної діаспори — з Владивостока, Мурманська, Молдавії...), ми продемонстрували єдність і силу нашого духу. Але ми маємо не тільки демонструвати їх повсякчас, а й справді об'єднатися — в ім'я державності, в ім'я України.

І не варто нікому дорікати його минулим, бо ніде нема одвічних історичних ворогів.

Я пригадую фільм Єжи Кавалеровича "Попіл та алмаз", а саме епізод, де польський комуніст питає польського патріота-підпільника з Армії Крайової: "Що ти робиш? Ти ж стріляєш у своїх братів". А той йому відповідає: "Добре, я стріляю у своїх братів. А ти в кого стріляєш — у горобців?..."

Те ж стосується і нашої боротьби з більшовиками. Ми стріляли у більшовицьких вислужників, агентів КДБ, зрадників українського народу, тих, хто ширив терор в Україні. А вони — стріляли український народ, українських патріотів.

Та хай історичні кривди залишаться історії. Хай ця боротьба буде боротьбою вчорашньою...

І ВСЕ-ТАКИ Я — ЩАСЛИВА ЛЮДИНА

Від часу мого першого приїзду в Україну навесні 1990-го я буваю тут — не як турист чи гість, а в конкретних, робочих справах як заступник голови Української Американської Координаційної Ради, як член президії Української Головної Визвольної Ради, — по кілька разів на рік. І це допомагає мені не почуватися відірваним од рідної землі. Так само, як понад 45 років мого побуту в Америці мене рятувала постійна, повсякчасна праця задля України, задля національної ідеї.

Я вважаю, що виграв у цьому житті, бо дожив до того часу, коли Україна, за яку ми так тяжко, так довго боролися, стала світовою державою. А може, я виграв ще тоді, коли в 1934-му став членом підпілля і поставив собі девізом вірити в успіх. Коли воював на Карпатській Україні з мадярською навалою, з польськими найманцями під командою Пілсудського, з німцями на Донбасі. Я сам питав себе: чому я вибрав Донбас? Мабуть, тому, що походив з Перемишля — тут Засяння, Закерзоння, наступ польської стихії на українське пограниччя, а там — наступ російської. А мене (так усе життя складалося) завжди тягнуло туди, де важко, де небезпечно.

Я не вважаю, що говорю собі компліменти. Думаю, що мій бунтівничий характер, має бажання завжди бути попереду — від дитинства, яке пройшло за умов дискримінації українців поляками, від гарної історії моєї родини.

І зміна ідеї — перехід від донцовського націоналізму до демократії, пізнання нових можливостей українського духу (це сталося на Донбасі) визначили подальший шлях всієї моєї політичної боротьби. І коли в 1944-му я проривався геть зі Львова у західні сфери, до Італії, — знов перший, показати дорогу, помагати іншим. І коли в 1946 році їхав до Франції, до Бельгії, Голландії — подати перші вістки світові про нашу боротьбу в голландській, бельгійській пресі.

І коли на еміграції в Америці організував Клуб Крутого Стола — це була ідея шукати нових шляхів української політичної думки, вийти зі старих, заскорузлених рамок консерватизму, шукати діалогу — з росіянами, євреями (бо ми ніколи не були проти російського народу — я з росіянами добре жив і співпрацював на Донбасі, — а тільки проти тих, хто хоче поневолити Україну; і так само вважаю, що треба поборювати антисемітизм, бо то ворог українського народу, то понижження національної гідності, нелюдяне, негуманне явище — і я завжди був і є активним в українсько-єврейських стосунках.

А найважливіший, найголовніший мій здобуток — то діалог з нашими земляками, з нашими братами з України, які виростили при комуністичному режимі, за більшовицької диктатури і змушені були піддакувати всьому, що говорила Москва. Я вважаю, що знову був в авангарді, ідучи проти течії нашої еміграції. І, треба зізнатися, тоді єдиний раз у своєму житті мав внутрішню тривогу,

оскільки відчував тиск з обох боків: від нашої преси, як "Свобода" чи "Народна воля", і преси в Україні. А все-таки то мене не зломало, а навпаки — дало рівновагу духу. Я сказав собі: "Видно, щось добре я роблю, раз так дружно мене атакують наші націоналісти з-під стягу Бандери і більшовики". І то давало мені віру і бажання працювати далі.

І я радий і гордий, що ті, кого ми вітали в Америці ще до часів перебудови і після, з ким ми налагоджували тісні зв'язки — і політики, дипломати, і культурні, громадські діячі, — нині таку велику роль відіграють у становленні української державності.

В кожному разі, я думаю, не буде перебільшенням сказати, що характер маю унікальний, на відміну від більшості нашої еміграційної громади, — я знав, що приношу нові думки, і вигравав, бо розумів, де є український національний інтерес.

Я прожив довге життя — важке і щасливе.

Був, як кажуть, і на возі і під возом, ночував у полі на морозі, їздив у відкритих вагонах, велосипедом і пішки сходив цілу Україну — від Сяну аж по Донець. Бачив Кальміус, колишню Каялу, де наші князі билися з монголами, і Савур-могили, і Карасу-базар, куди гнали наших невольників татари, ходив шляхами Гуляй-поля...

І я щасливий, що шлях мого життя проліг аж до того часу, коли постала незалежна Українська держава. Я щасливий, що був в Україні, коли проходили перші вибори 4 березня 1990 року, і під час референдуму, що святкував першу річницю проголошення незалежності, а нині маємо вже четверту.

Скільки жертв поклав український народ. Скільки загинуло в боротьбі на Карпатській Україні, скільки пропало в тюрмах, на засланнях більшовицьких від 1930-х, а страшний голод 1932-33 рр., а колективізація, а свідоме нищення української інтелігенції — лише за те, що були українцями і любили свою мову, свою Батьківщину. Багато винищив сталінський терор, а ще більше загинуло на фронтах Другої світової, в таборах полонених. А боротьба Української Повстанської Армії! То страшна Голгофа українського народу.

Ми говоримо сьогодні, що, хвала Богу, стали самостійні без кровопролиття. Ні, то не так. Скільки пролилося крові, доки ми досягли цього. І коли гинули мої друзі,

я говорив собі: "Жодна кров не проливається даремно". Я справді в те вірив — що жодна кров не проливається даремно. Жодні зусилля, жодна боротьба, жодне життя не є марними...

На превеликий жаль, ніхто з моїх братів і сестер, а нас було шестеро, не дожив до останніх подій в Україні.

Таких родин, як наша, я знав небагато. Батько, відслуживши 20 років в австрійській армії, в 1918-му пішов в УГА воювати за Україну. В 1947 році, під час операції "Вісла" моїх батьків заарештували. Мама померла в польській тюрмі в Бидгощі 1952 року, батька випустили в 1953-му.

Найстаршу сестру Ольгу вбили більшовицькі партизани в Баранівці на Житомирщині. Живі двоє її синів: один працює лікарем у Перемишлі, другий 24 роки служив в американській армії.

Ще одна сестра Маруся сиділа в концтаборі Аушвіц. Після звільнення пішла до УПА разом з Надією Романів — дружиною Василя Сидора (псевдо полковник Шелест). Ніхто не знає, де і коли вона загинула. Може, по знімку хтось упізнає мою сестру, і ми довідаємось нарешті, як то сталося.

В листопаді 1971-го у Мюнхені, маючи 61 рік, помер мій старший брат Володимир, який і в нашій родині, і в українському національно-визвольному русі грав дуже велику роль. Він був еміграційним дипломатом, сидів у німецькому таборі Заксенгаузені разом з людьми з усього світу — французами, англійцями, росіянами. Відомий польський лідер генерал Ровецький, його товариш по ув'язненню, потім писав про те в польській політичній пресі. Десять років (від 1951-го до 1960-го) Володимир був редактором "Сучасної України" — нашого політичного тижневика в Німеччині.

1971-го в Клівленді померла старша сестра Ірина, а через п'ять років пішов за нею її чоловік Ярослав Іваншин.

В Голландії 1989-го помер мій молодший брат Ігор. Я їздив ховати їх усіх...

Я лишився разом з дружиною Марією, молодша сестра якої, Наталка Винників, 1943 року була розстріляна в Бабиному Яру.

Виросли наші діти і онуки. Старший син Зенон студіював океанографію, водні ресурси, займається охороною

довколишнього середовища. Доктор наук. Працює як цивільний в інженерному корпусі американської армії. Разом з дружиною Лесею (донькою Петра Содоля — колишнього учасника визвольних змагань у Запорізькій корпусі) впростили доньку Наталку, яка вже скінчила медичний інститут.

Другий син Борис працює в бізнес-адміністрейшен у фармацевтичній фірмі. Жонатий на Оксані Баран. Вона — програміст в американському банку. Мають двох дітей: сина Тимоша (студіює в інституті) і доньку Тетяну (вже скінчила школу).

Донька Лариса, яка народилася вже в Америці, працює в Українському Народнім Союзі оператором на комп'ютері в економічному відділі.

Наші діти живуть недалеко: родина Зенона біля Вашингтона, Бориса — у штаті Нью-Джерсі. Ми часто бачимось. Приїжджають і вони до нас кілька разів на рік, і ми з дружиною у них буваємо. Я задоволений: це справжня українська родина, в якій діти виховані в патріотичнім дусі. Хоч у розмові, коли йдеться про Америку, ми з матір'ю говоримо "вони", а наші діти вживають слово "ми" — бо вважають себе американцями українського походження. Що ж, так склалося, що вони виростили на тій землі. Але я намагався вкласти в них ту велику любов, яку успадкував від свого батька і старшого брата Володимира, і від всієї моєї родини, — любов до рідного мого краю, до свого народу, любов до вічної нашої стражденної України.

І я вірю, що ми святкуватимем і десяту, і соту, і дальші річниця нашої незалежності. Я знаю, що ми, наш народ, будемо жити, і наші діти, наші онуки і правнуки користатимуть з тої волі, за яку ми боролися, за яку пролили кров стільки десятків мільйонів українців.

Слава героям! І вічна пам'ять...

БІБЛІОГРАФІЯ СТАТЕЙ
ЄВГЕНА СТАХОВА
ТА МАТЕРІАЛІВ ПРО НЬОГО

Євген Стахів. В місії УПА і УГВР до Італії в 1944—45 рр. — "Сучасна Україна", Мюнхен, 1953, число 18.

Євген Стахів. Українські дольмечери. — "Вісті Братства колишніх вояків І УД УНА", Мюнхен, 1953, чч. 5—6.

Євген Стахів. Генеза еволюції ОУН. — "Український Прометей", Детройт, 1955, чч. 44—47.

Євген Стахів. Спогад про Крим у 1941—1945 рр. — "Сучасна Україна", Мюнхен, 1955, ч. 3.

Євген Стахів. Михайло Кривошапка (Серія "Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1955, ч. 33.

Євген Стахів. Михайло Щепанський ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1955, 28 серпня.

Євген Стахів. Іван Клим — Мігтар ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1955, 4 вересня.

Євген Стахів. Іван Чухмара ... Чайківський ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1955, 2 жовтня.

Євген Стахів. Іван Білик — Кость ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1955, 9 жовтня.

Євген Стахів. Степан Держко ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1955, 16 жовтня.

Євген Стахів. Наталка Вишиків ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1955, 30 жовтня.

Євген Стахів. Галя Ярославна Столяр ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1955, 27 листопада.

Євген Стахів. Пантелеймон Сак — Могила ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1955, 4 грудня.

Євген Стахів. Іван Мандрик—Летун ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1956, 29 січня.

Євген Стахів. Д-р Антін Кольман—Вугляр ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1956, 12 лютого.

Євген Стахів. Роман Кашубинський ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1956, 1 квітня.

Євген Стахів. Роман Антоняк—Гліб ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1956, 6 квітня.

Євген Стахів. Володимир Федак—Граб ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1956, 10 червня.

Євген Стахів. Роман Куцак—Кучеренко ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1956, 3 липня.

Євген Стахів. Микола Черкашенко ("Постаті українського підпілля"). — "Український самостійник", Мюнхен, 1956, ч. 50.

Євген Стахів. Великдень між татарами (Спогад). — "Український самостійник", Мюнхен, 1956, 6 травня.

Євген Стахів. Большевицьке підпілля на Донбасі в 1941—1943 рр. в світлі советської літератури. — "Український самостійник", Мюнхен, 1956, № 22.

Євген Стахів. Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр. — "Сучасна Україна", Мюнхен, 1956, чч. 16—19.

Євген Стахів. Кривий Ріг в 1941—1943 рр. — "Сучасна Україна", Мюнхен, 1956, ч. 2.

Викрита брехня заболіла в Москві. "Комсомольская правда" contra "Український самостійник". — "Український самостійник", Мюнхен, 1956, № 40.

Правда про Олега Кошового. — "Український Прометей", 1956, 29 листопада.

Євген Стахів. До дискусії про Олега Кошового. В блокнот "Комсомольській правді" і Юрію Смолчеві. — "Сучасна Україна", Мюнхен, 1957, ч. 3.

Євген Стахів. Чому Олег Кошевий хвилює большевиків? — "Сучасна Україна", Мюнхен, 1958, 16 березня.

Євген Стахів. Ми і Українська Національна Рада. — "Український самостійник", Мюнхен, 1960, чч. 7,8.

Е. Рубин. Третья редакция. — "Новая газета", Нью-Йорк, 1981, № 52.

Марк Поповський. Самоубийство. Євген Стахів проти Александра Фадеева. — "Новый американец", Нью-Йорк, 1981, № 66.

Едуард Шаков, Марк Поповський. Реквієм или міф? — "Новый американец", Нью-Йорк, 1981, № 72.

"Третя хвиля" вихідців з СРСР зацікавлена Є. Стаховим. — "Свобода", Нью-Йорк, 1981, 17 червня; "Вільне слово", Торонто, 1981, 4 липня.

Євген Стахів. Про сучасне і майбутнє, а не про минуле. — "Свобода", Нью-Йорк, 1983, 29 жовтня.

Євген Стахів. ОУН на Наддніпрянщині (Програмові зміни в ОУН). — "Сучасність", Мюнхен, 1986, ч. 5, 6.

Євген Стахів-Павлюк. Боротьба українського народу на східних землях. — "Вісник" ("The Herald"), Філадельфія, 1987, ч. 5.

Євген Стахів. Новий пасквіль Е. Пруса. — "Свобода", Нью-Йорк, 1989, № 73.

Спогади колишнього січовика. Запис П. Годьмаша. — "Закарпатська правда", 1990, 21 грудня.

Євген Стахів: "Не варто нікому дорікати його минулим..." Інтерв'ю Б. Білого. — "Молода Галичина", Львів, 1991, 21 грудня.

Л. Яруцкий. Ще одна тайна "Молодой гвардії". — "Приазовський робітний", Маріуполь, 1991, 22 листопада.

Генералу Морозову варто поїхати до Вашингтона... Інт. М. Родича. — "Ратуша", Львів, 1991, 16—17 грудня.

Олег Кошовий — фігура видумана. Інт. Л. Рупняк. — "За вільну Україну", Львів, 1991, 12 липня.

Євген Стахів: "...А з цього користаються наші політичні противники". Інт. Б. Бондаренка. — "Молода Галичина", Львів, 1991, 6 липня.

Євген Стахів: "Кравчука вибрали більшістю голосів, тому не треба його скидати". Запис О. Стецишина. — "Віче", Львів, 1991, грудень.

ОУН і КГБ (3 історії протистояння). Інт. О. Стецишина. — "Віче", Львів, 1992, № 26.

ОУН і євреї (Вчора і сьогодні). Інт. О. Стецишина. — "Віче", Львів, 1992, № 27.

"Молода гвардія" чи підпілля ОУН? Інт. О. Грушковица. — "Свобода", Тернопіль, 1992, 20 серпня.

"Молодая гвардія" под желто-синим флагом. Інт. Е. Гайдаренко. — "Акцент", Донецьк, 1992, № 23.

Г. Грещук. Пан Стахів спростовує радянські міфи. — "Тернопіль вечірній", 1992, 22 серпня.

А. Квятковський. "Двійкарі" були відвертими. — "Post-Поступ", 1992, № 31.

І працю, і сльози, і терпіння треба покласти у підмурівок держави. Інт. В. Королюка. — "Літературна Україна", Київ, 1992, 23 січня.

Якби Олега Кошового не стратили німці — стратили б більшовики. — "Вечірній Київ", 1993, 6 березня.

То що ж було у Краснодарі? "Сподіваємося, нас почувуть", Або ще раз про таємниці "Молодой гвардії". Інт. С. Штанько; Большевицьке підпілля: "Зеро, брехня?" Інт. Ю. Семиволоса. — "Молодь України", Київ, 1993, 27 квітня.

Підпільний Євген. Інт. С. Курпіля. — "Високий замок", Львів, 1993, 5 жовтня.

"Молода гвардія" — це вигадка Фадєєва", — вважає Євген Стахів. Інт. Ю. Валуєва. — "Вісті з України", Київ, 1993, № 43.

З М І С Т

Михайло Слабошпицький. Наш друг Євген Стахів	5
---	---

Розділ I

СТЕЖКОЮ В ЮНІСТЬ

Перемишль: початок початків	8
Гімназія	14
Юнацтво ОУН	19
"Просвіта". "Рідна школа"	24
Двадцятиріччя Крутів	26
Великий скандал.....	29
Є між нами командир.....	31

Розділ II

БОРОТЬБА — ЦЕ СКЛАДНІ СЮЖЕТИ

Львів	35
Як переходити кордон.....	40
Карпатська Січ	45
Я — в "Новій свободі"	49
Що і як було на Закарпатті	52
Барикади	61
Нас видали мадярам. Втеча	68
Відень без вальсів, а з ідеологією	73
Німеччина напала на Польщу	78
Зустріч в тюрмі	81
Розкол в ОУН	85
Львів. 30 червня 1941 року	88
Київ. Пошуки контакту	93
За гроші можна все	96
Берлін. Степан Бандера	97

Розділ III

ЗЕМЛЯ, ЯКУ ВІДКРИВ ДУШЕЮ

На Східну Україну	103
Горлівка. Сталіно. Нові і старі знайомі	106
Організація підпілля в Маріуполі	114
Користь від знання німецького характеру	119
Луганське підпілля	122
Львів. Пригода, яка могла скінчитися набагато гірше	124

Знов на Донбасі. Потреба нової ідеології	130
"Молода гвардія"	135
Іван Білик та Роман Антоняк	136
Арешти й непередбачені ситуації	139
Гестапо шукає чоловіка з портфелем	143
Зрада	145
Якщо поліцей запитає про документи.....	158
Останній місяць в Україні.....	163

Розділ IV

ЄВРОПА БЕЗ КОРДОНІВ

III Надзвичайний Великий збір ОУН	167
Наречений Йоган Кравс	168
Наші коридори в Європі	172
Безглуздий арешт	178
Муха мала рацію	181
Краків 1944-го	182
Дорога до Удіне	186
Як Врецьоні потрапити до Італії	189
Провідники ОУН — на волі	190
Народження сина. Сумне й смішне поруч	193
Кочегари мимоволі	195
Дорога в горах	199
Українська колонія в Інсбруку	202
Досвід переміщень по Європі зростає	208
Пригода на Миколая	213
Зустріч у Зефельді	216
Закордонні частини ОУН	218
Організація СУМу в Німеччині	220
Два угруповання в ОУН	222
Бельгія. Голландія. Перетинаю кордон легально	226
Боротьба в ОУН	228
Голландська одіссея	230
Добре мати міцні нерви, коли переходиш кордон	236
УНРада і "блискуче відокремлення"	241
Кореспондент газети "Het Kompas"	245
Розрив у Міттенвальді	246
Віра — помічник для переходу кордону	251

Розділ V

ЗА СИНІМ МОРЕМ НЕ СИДИТЬСЯ

Початки "холодної війни"	254
Америка	256
Другий розкол ОУН	260
"Молода гвардія" — міф, вигаданий Олександром Фадеевим	263
Я — в Перемишлі	266

Хто такі реалітетники	273
У мандри по Європі	280
Розкол УКК	282
Відлига	284
Іду в Україну!	286
Знову на рідній землі	291
Леонід Кравчук — в Америці	294
Референдум	297
Дорогами України, України... ..	300
І все-таки я щаслива людина	307
Бібліографія статей Євгена Стахова та матеріалів про нього	312

ХУДОЖНЬО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Євген СТАХІВ

КРИЗЬ ТЮРМИ, ПІДПІЛЛЯ Й КОРДОНИ

Повість мого життя

Літературна редакція

Пащенко Валентини Іванівни

Передмова

Слабошпицького Михайла Федотовича

Художник Мітченко Віталій Степанович

Фото на фронтисписі Костянтина Ковпака

Технічний редактор Н.К.Достатня

Коректор В.І. Іванко

Комп'ютерний дизайн *Н.О. Єрмакової*

Здано на виробництво 11.06.95.

Підписано до друку 31.08.95.

Формат 84 x 108 1/32

Папір книжково-журнальний.

Гарнітура "Ольга".

Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 15,96.

Умовн. фарбовідб. 15,96.

Обл.-вид.арк. 15,03.

Віддруковано в друкарні видавництва "Варта"

Зам. № 1298

українська Всесвітня Координаційна Рада

Видавництво "Рада"

252034, Київ, вул. Золотоворітська, 6

Комп'ютерно-поліграфічна підготовка

фірми "KIT"

СТАХІВ ЄВГЕН

С47 Кризь тюрми, підпілля й кордони: Повість мого життя / Передм. М.Ф. Слабошпицького. — К.: Рада, 1995. — 318 с.

ISBN 5-7707-6495-3

Ця книжка народилася зі спогадів про те, що довелося пережити її авторові в далекі роки боротьби за незалежну Україну. Він сидів у в'язниці, був у підпіллі, переходив кордони різних держав, щоразу ризикуючи життям. Його біографія — справжній "широкоформатний", гостросюжетний роман. Усього того, що випало на долю Євгена Стахова, вистачило б і на десяток людей.

С 4702640104-015 Без оголошення

95

ББК 84УК7